

282391

ЮЖНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ВСЕРОССИЙСКОГО
1918. Содержание

РІЧНИК ХІХ. ТОМ LXXI.
КНИЖКА VII—VIII. СЕРПЕНЬ—ВЕРЕСЕНЬ.

МІСТ:

ЖУК: Вінок сонетів . . .	3
МИРНИЙ: За вдовою . . .	12
СТЕНЕНКО: Дзвони . . .	44
ВОРОНИЙ: На батьковій могилі	45
РУДНІЦЬКИЙ: Перед вступом до філософії . . .	46
СЛІСАРЕНКО: В горах . . .	57
РОМАШОВИЧ-ТКАЧЕНКО: За поною	58
ГРУШЕВСЬКИЙ: А пля- ній та сумок Кирило Миколайового братства . . .	69
РИЛСЬКИЙ: Три сонет- ти	95
ІВАНЧЕНКО: Наш Се- чета	97
КОРОТКИЙ: Вечірні акорди	120
ПОДІЦУК: Поезія	127
ПРИЦЕПКО: Шуми до- шви	130
ПУМЛЯВИЙ: Поезія	142
САМБРОС: Божилле сло- ва і футуризм	143
МАЛИК: Перша нарада природників України	149
НОГРАФИ:	153
ДОШЕННЯ.	

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ.

Друкарня Акт. Г-ва „Петро Барський у Києві“.

НОВА РАДА.

Газета політична, економічна й літературна.

Виходить щодня, окрім понеділків і днів після велик. свят.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на 1918 рік: на 1 місяць — 10 карб.; на 2 міся-
ці — 20 карб.

Адреса редакції й контори: Київ, Інститутська, 22.

Телефон редакції 64—80.

Почт. скринька № 373

РОБІТНИЧА ГАЗЕТА.

Центральний орган української соціально-демократ. роб. партії.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на 1918 рік: на 1 місяць — 10 карб.

Адреса контори і редакції: Київ, Михайлівський пр. 35, пом. 1.

Телеф. 65—10.

ВІДРОДЖЕННЯ.

Щоденна безпартійна демократична газета.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ: на місяць 10 карб., на 3 місяці 30 карб.

Адреса редакції і контори: Київ, Театральна площа № 48 А, тел. 57-16.

НАРОДНЯ ВОЛЯ.

Газета присвячена інтересам трудового селянства і робітництва.

ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА ТИЖДЕНЬ.

Тимчасова адреса: Київ, Кузнечна вул. № 68, пом. 3.

Почав виходити журнал двох-місячник

НАШЕ МИНУЛЕ

Журнал міститиме на своїх сторінках статті і розвідки з історії України, історії укр. письменства, культури і мистецтва, мемуари і листування історичних діячів, матеріали з побутової історії і історії політичного і національного руху на Україні. Широку увагу присвячено буде відпалу критично-бібліографічному і хроніці культурного життя в означеному обсязі. Журнал виходить під редакцією П. І. Зайцева.

Передплата до кінця року 20 карб. Ціна окремої книжки 7 карб.

Адреса: Київ, Вид-че Тов-во „Друкарь“ Хрещатик 50.

КНИЖНІ НОВИНИ:

В. Винниченко. *Повстання Мазпи*. Комедія на 4 дії.

Мих. Грушевський: *Студії з економічної історії України*.

Всесвітня історія в пороткім огляді, ч. IV — Європа в першій пол. XIX в.

Част. V, Понаєвропейські краї в останніх століттях.

Част. VI: Європа в другій пол. XIX в.

Друкують ся: *Старинна історія*. Греко-римський світ.

Середні віки Європи.

На порозі Нової України. Гадки і мрії.

Sub vivo. Оповідання і начерки.

З старих карток. Історичні оповідання.

М. Коцюбикський: Твори т. I—IV.

Н. Романович-Ткаченко: Життя людське. Збірка оповдань.

Гр. Чупринка: Поезії т. I і II.

ВІСНИК XIX

Южное Управление
ВСЕРОССИЙСКОГО
Центрального Совета
Том LXVI
Статья 7-8
Ивановский

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСНИК

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Інв. 282391

1918 рік.

НБ ПНУС

282391

1918.

Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський у Києві“, Хрещатик, 40.

Вінок сонетів.

I.

Давно хотів я написати сонети
Тобі одній, єдиній серед всіх,
Хоч би на те, щоб викликати сміх,
Чи гніву блиск, уважності прикмети.

Окрасою не гребують естети, —
Життя дарує не багато втіх;
Як може бути який великий гріх,
Дамо дзвінким його, мов кастанети.

Я свято дам у честь твою Нюсі
І день той буде кращим над усі.
А ніч, то сни з того, що вже минуло

Засіяне безмежністю квіток...
Скажу тоді, що серце раз шепнуло,
Хоч і бою ся вислову думок.

II.

Хоч і бою ся вислову думок,
Бо аромат не виявиш у слові:
Ми можемо ганьбити на людській мові,
А чадом тхне кадильний наш димок.

Люблю, люблю! Ти бачила потік?
Місцями так, як нитки на основі
Пливе в глибіню, а там на дні, у злові,
Шумує, рве і робить дикий скок.

Жалієть ся, співає гарні думи
На те, щоб ліс беріг любовні шуми...
І в мене є свої ліси — криївки,

В садах душі є затишний куток,
Де я творю окрасу для голівки —
З безмежних мрій сплітаю цей вінок.

III.

З безмежних мрій сплітаю цей вінок...
 І будеш ти, як в осяйній короні,
 Краса богинь, лиш спочивать на троні,
 В ногах твоїх простелеть ся вінок.

Метелики збератимуть пилок
 З твоїх розмов; краски на Махаоні.
 Засяють так, як тони в передзвоні
 І розцвіте кругом тебе садок.

Весняний день... Пахучі свіжо трави
 Приваблють всіх до втіхи і забави...
 Злетить павич, коханець ніжних пань,

Покинуть хащі потайні аскети...
 Я, твій слуга, поставлю все на грань,
 Казки віддам уявою поети.

IV.

Казки віддам уявою поети,
 Закличу сни з близин і з далени,
 Тобі в ту ніч служитимуть вони,
 Щоб пояснить поезії секрети.

Вогневий хвіст далекої комети
 Розріже ніч, як груди цілини
 Блискучий плуг. І з неба глибини
 Зірки блиснуть, мов щастя амулети.

Спокійно спи, моя дитина мила,
 Бо тільки в снах життя найкраща сила...
 Турботний день — болячі нерви бе.

Міняє душу на дрібні монети...
 Одне, одне лишаєть ся мое:
 Тебе люблю... твої дивлюсь портрети.

V.

Тебе люблю! Твої дивлюсь портрети :
Тут милий рух, там лінія лица,
То стан гнучкий, то очі... Без кінця
Вяжу той цвіт в фантазії букети.

І так не дні, літа минають... де ти?
Невже озватись важко до сніпця,
Який голки з тернистого вінця
Вкладати мусить у дзвінкі терцети.

І на чолі снує тревогу біль,
Секунди йдуть, як сотні довгих миль...
А де спочить? Не бачу тої хати

Для вандрівця де міг би бути куток.
Твої уста бажаю цілувати,
До них співаю пісню, як струмок.

VI.

До них співаю пісню, як струмок,
До тих окрас, що формою взивають,
До таємниць, що лиш у небі знають:
Сніжинка спить там, замкнена в платок.

Мотаю нитку срібну у клубок,
Якою пані галти прикрашають...
До лабирінту з нею учащають,
Щоб не зблудить, не трапити в наврок.

А крім того це прядно дум моїх
І самоти холодний, дикий сміх,
І те, що ніч прозора, довга чує

Заплетена в мереживо гилок.
Байдужно всім, коли душа сумує,
З вогню жаги балакає пророк.

VII.

З вогню жаги балакає пророк...
 Над берегом, поміж бурхливі гори,
 На хвилі шле прохання і докори,
 Які летять, як за листком листок.

І бурі шум не подає звісток,
 І птах мовчить, а серце думку боре:
 Співають з ним небесний гімн простори,
 Осяяні громадами зірок.

Киплять вони: вода й душа людини
 По їх слідах лишають ся руїни.
 Там пісні сум, минулості краї

Або й влада безмежна річки Лети,
 Що шепче так: „Забудеш дні свої“...
 І слухають царі й анальфабети.

VIII.

І слухають царі й анальфабети,
 Що ти моя, що я тебе люблю,
 Що дні краси без тебе я гублю:
 Що долю взять — нема в мене кебети.

Я лиш співець; чуття мої — куплети:
 Це крам такий — на хліб не зароблю!
 І вже ніяк того не підкуплю,
 Що продає парфуми і стілети.

Любити ж дам без криці, без парфум, —
 Це все одно, що засівати сум.
 Не хочу я на далі й так страждати!

Я у землі позичу диких сил,
 Як та весна, я хочу розцвітати,
 Нехай на день струсну я з себе пил.

IX.

Нехай на день струсну я з себе пил,
Який припав з чужих чобіт на тіло;
Я хочу так, щоб все вогнем горіло,
Щоб я світив, як самоцвіт — беріл.

Тебе візьму й під захистом вітрил
(Мене життя байдужне наморило),
Полину там де б сонце нас зігріло
В таємний світ за рідний небосхил.

Покину все... Та й що покинуть тут?
Здичілий край, обдертий, наче прут,
Поділений між підпанком і паном...

А будь рабом, як підяремний віл,
Схиляти ся... Доволі! Хоч над раном
Нехай на мить почую розмах крил.

X.

Нехай на мить почую розмах крил...
З човна візьму тебе я, мов дитину,
І покажу землі сумну картину
І цілий ряд засмічених могил.

Потому ми знайдем чудовий діл,
Гаї, пташок, і сонце, і калину,
І тиху ніч, багато квіту — крину,
Солодкий мед, мов пахощі з кадил.

Нам тра спочить, подихати красою,
Бурян скосить умілости косою;
Знайти плаї, що в гору поведуть;

Забути сни, на мить завмерлі співи...
Я все тобі повинен повернуть —
Твої уста дали мені мотиви.

XI.

Твої уста дали мені мотиви —
 Я з них п'янів, як од вогню вина;
 Творив казки, вичерпував до дна
 Солодкий пал і опари мінливі.

Я йшов туди, де тіни полохливі
 Віки гніють... Сміяв оя сатана
 З моїх пригод. А вогники з багна
 Тягнули в глиб, лукаві і зрадливі.

Топивсь не раз, пропасниця трясла,
 Бажав кінця, а доля дні несла,
 Хоч чорний птах літав над головою...

І так два роки безнадійно жив.
 Та хоч у снах я бачив ся з тобою, —
 Постава вся складала вищий спів.

XII.

Постава вся — складала вищий спів,
 Давала міць і вірилось у Пана,
 Що він живий, що згоїла ся рана,
 Яку йому старезний Час зробив.

А з ними Сатир і Німфа, що без слів
 Кохають мент, і Ельфи в звук тімпана,
 Танки ведуть од вечера до рана
 Й минулий вік, здавалось, пояснів.

І, бачу, ти живеш серед природи,
 Мов гарний день між днями непогоди;
 Пахтиш гірким, прянистим духом трав.

В очах зірки, блискучі і щасливі...
 Детально я цей образ малював:
 Хода і сміх дзвінкий — робили впливи.

XIII.

Хода і сміх дзвінкий — робили впливи...
В душі моїй зростала і цвіла
Твоя краса. Ти квіткою була,
Блакитним сном, що випестили ниви.

Скажи мені: де діли ся шумливі
Потоки свят, якими ти плила?
Невже й тебе поранила стріла
І хвора ти на дотепи зідливі.

І я застиг, як той завмерлий світ —
Кружляю там, де бачу втертий слід;
Заклятий бог в малій, жебрацькій ролі,

Що без надій вже голову схилив...
Нема снаги, зникли навіть болі, —
Я всі чуття — тобі одній спалив.

XIV.

Я всі чуття — тобі одній спалив,
Але вони, як Фенікс, можуть встати,
І будуть знов одну тебе чекати,
Отруту пий, аби тільки налив.

Бо звикли так — ніхто їх не корив,
Не жалував — ти мусіла це знати —
Вони все йшли од хати і до хати
І хто стрічав, нахабно їх дурив.

Лиш це пройшло... Я знову уявляю
Вечірній час і плюскіт водограю,
І шепіт слів, і близькості імлу,

І форму рук, на одягу з савти...
На цей мотив, на хвилю цю малу, —
Давно хотів я написати сонети.

XV.

Давно хотів я написать сонети,
Хоч і бою ся вислову думок...
З безмежних мрій сплітаю цей вінок,
Казки віддам уявою поети.

Тебе люблю... Твої дивлюсь портрети —
До них співаю пісню, як струмок...
З вогню жаги балакає Пророк
І слухають царі й анальфabetи.

Нехай на день струсну я з себе пил,
Нехай на мить почую розмах крил.
Твої уста дали мені мотиви,

Постава вся — складала вищий спів,
Хода і сміх дзвінкий — робили впливи, —
Я всі чуття — тобі одній спалив.

За водою.

З народнього побуту.

Іще ж то жиди — рандарі
 І в тому неперестали.
 На славній Україні всі казацькі ріки
 зарандовали!

Народня дума.

I.

Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі вибрало собі село Красноярка! Серед широких ланів заливної чорноземлі немов підземна сила виперла в гору земляну кору, розколола її надвое, і розсачхнувши, випустила з підгір'я холодну та чисту течію. Мов невеличкі змійки, вилазила вода з-під гори з самородніх джерел, і бігучим протічком тягла ся подовж яру в ставок; а там, набравшись сили, уже прудкою річкою бігла через луки поспішаючи в непролазне болото, щоби в ньому утопитись — і тільки де-не-де між очеретами та осікнягом блищала чистими плéсами. — А там зараз за болотом послав ся зеленим килимом луг, а за лугом — поля — сита земля... Гарний, роскішний куток! Недаром люде прозвали по річці й село Краснояркою. Село розлягло ся на горі. Кругом його широкополі лани, луки та сінокоси, а воно собі — наче вилізло просушитись на гору, та разом, мабуть, повтішатись окблицею.

Як колись добро панське, — звичайно — воно кращою половиною гори поступало ся панові: само притулило ся на другій. Довга вузенька вулиця перерізувала його вповдовж, а по обидва боки тої вулиці густо попялись людські оселі. На край села, якраз у самий той куток, де сходилась розщиплена гора, вилізла невеличка старенька церковця. Позолочуваний хрест з неї, виблискуючи на сонці, здаєть ся, благословляв на мир та любов, на тихе й вільне житте обидві половини гори...

Поруч з двинтарем, на другім уже боці примостив ся панський двір. Широкий та просторий, з кухнями й коморами, з клунею й загонами він величав ся перед низенькими людськими мазанками своїм високим мурованим будинком з зеленою бляшаною кришою. Гордо поглядав сей великий дўка через яр, на

село, не то пишашчись, не то додивляючи ся: „А що, мов, там у вас затіваєть ся?!.. Та чом же йому не пишати ся, коли він стоїть, як велетень, на просторі, одшматувавши собі добру половину гори; а по другій — людські оселі тулять ся одна до одної на невеличких горобах, як ластівячі гнізда під стріхою?.. Він згорда позира на них витрішкуватими вікнами, а вони — наче запобігають ласки, б'язко поглядають на його своїми маленькими квартирками; як йому не приглядати ся до них, коли добра в його — не тільки в дворі, а й за двором; тут же, зараз таки, завитий диким виноградом та плющем ганок виходить у роскішний сад, що роскинув ся геть по-над горою і спускав ся по згіррю у низ, аж до зеленого луку; а там, далі — сінокоси, низзя... Все те його — цілком його, скільки оком не скинь!..

„Не доглянь тільки — корінем рознесуть!..“

І справді: селянам заздро, що панський садок так пишно та буйно розріс ся по горі; а у них, по-під тинню, одна чорнобіль червоніє. Селян за серце шипа, що у панському току здоровенні скирти всякого хліба, стоги сіна, ожереди соломи; а у них по токах — голо, як на долоні, — тільки по горобах, то тут, то там, купи гнилої соломи, та кучугури тертої кістриці пороскидані... Їх розбірає досада, що у пана ниви, луки, луги, — що у його річка у ставку купаєть ся, що у тій річці кипша кишить риба та раки... а у них — тільки й добра того, що подаровані паном хатки з пясцями та сиріцькі четвертні наділи — тепер невеличкі підмети... Ні поля, ні паші, ні води!

Ще за панщини, як обидві гори його були, згода між ними хоч така-сяка держала ся. Пан загадував — селяне слухали вони робили й набували — пан нароблене поживав. Вони — його, — і все добро — його! Волів не погодуеш, не напоїш — не доробиш ся... І пан памятав про се добре, і селяне те знали. Що-року одводили їм під посів, недалеко села, добрий лан поля; на вигоні, зараз за селом, паслись їх телята та овчата; у-ни-зу, з панської річки пили вони чистую воду... А часом пан розщедрював ся — та, під рочи́сте свято, дозволяв рибалкам, на щастя селян, закинути невода — риби та раків піймати...

Тепер зовсім не те. Воля, мов Красноярка гору, розеднала пана з селянами. — „Подарував сиріцькі наділи та й поживайте на-здоровя!“ — А з чого його? як його?... Податки запла-ти, мирське оддай, на волость внеси, землю найми... ще й воду купи!.. — „Вода, каже пан; моя — по закону моя, бо обидва бе-реги мої! Коли вам треба водопій — женіть худобу до болота:

там я вам волю дарую. А тут — щоб і духу товару не було!“ — Хто не послуха — штрап!.. Господи! Хто таки за дідів-праддідів чув, щоб за воду гроші брали?.. Води ж ніхто ні сіє, ні оре... вода — Божа та людська... А тепер і за неї плати!! „Шукайте, каже пан: собі вільної води. Може вам Бог pomoже найти, — от — як волю поміг?..

Отаке добро красноюрдам принесла „гола воля!“ То ж то „крестьянамъ“ так мѣдяно, а „дворовымъ“ ще солодче! У тих хоч невеличкі оселі: є хоч де боком улїзти, заховатись од лихої години у своїй хатї.. Дворовим — нічого нема! Ні хатки, ні панїматки. — Вибули два срочні роки, — та й на всі чотири боки! Куди хоч іди, що хоч роби — хоч — під греблю, хоч — на шибеницю! На що вже Грицько Коваль з роду за двором жив, батьківську хату мав; а й тому трохи не довелось тую хату кинути, та й іти тиняти ся по світу — не знать куди... Грицько отой панський: його й батько ковалем був. Жили вони над самим берегом у невеличкій хатці, без всякого огороду... Так сама собі хатка стояла, а коло хатки недалечко примостила ся й кузня. Якось під холеру одного літа Грицькові батько й мати померли. Остав ся хлопець один бдним — сиротою. Пан зглянув ся і взяв його у двір; а підняв ся ковальчук на ноги — пан оддав його у Лимарку до коваля в науку. Та недовго Грицько учив ся. — Коваль за щось налавав його чи — може — й ускубнув. А Грицько, гарячий як порох, так распалив ся за те, що — недовго думавши — зацїдив свого вчителя молотком... та ледве ледве не провалив ковалеві голови! Тодї коваль його прогнав, а пан — прочухана дав на конюшні, та й знову оддав Грицька у гóрод ковальству вчитись, щоб таки свій коваль був! — Панська наука Грицькові на користь стала. В гóроді, бувало, як побють його, чи налають, — Грицько все перетерпить, — за те нищечком шкоду зробить! А робітник з його удав ся — золоті руки. Ніхто так не сплеще залїза, як Грицько; ніхто не насталить так гарно лемїша, або чересла, як він.. У гóроді Грицько вивчив ся навіть труба нарізувати, оковувати панські натачанки, брички, дрожки... Сказано: коваль на всі руки! За те ж, як і загуляє сей коваль! Роботу к бісовій матері кинув, — та й затопив душу в горільці! Бив ся з ним пан, бив ся... „Постой — каже — я тебе оженю: може, ти викинеш з голови дур ту!“ Та заплатив Яреськівському панові тридцять карбованців за дівчину, та й одружив Грицька. — На щастя Грицькова Хвеська придалась людина добра, спокійна. Грицько було перше горячить ся а

Хвеська примовчить, то він і сам затихне. Тоді вона приголубить його. А Грицько — аби хто пожалував — тому він рад душу віддати. Так і полюбались вони. Жив Грицько в старій батьківській хаті; кував у тій самій кузні, що й його батько. Одно шкода: довго у них дітей не було. Хвеська дуже иноді журилася, а Грицько — од скуки — часом і лишню закидав.

Настала воля. Став пан „установу грамоту“ писати. Кличе Грицька:

— Грицьку! ти тепер вільний, — каже пан.

— Поздоров Боже царя! — суворо одказав Грицько.

— Тільки, ти знаєш, — ти дворовий?

— Який дворовий? Хіба я у дворі?

— То що, що не в дворі: по ревізії ти дворовим записаний.

— Ну, то що з того? — нетерпеливо запитав Грицько, гостро глянувши на пана.

— А то, Грицьку, що ти не маєш права ні на хату, ні на кузню...

— Як се так?.. Адже то моя — батьківська хата! Другі оселі матимуть, а я б то й ні?! Хіба я у царя гірший за других?

— Другі право мають, а ти — ні. Закон, Грицьку, такий!

— То ви, мабуть, сами писали той закон, то він у вас і такий!.. — горячив ся Грицько.

— Та ти мені не груби!.. Чуєш?.. Мені з тобою довго ніколи балакати... Я тобі ось що скажу: — ти робітник добрий, коли б не пив: тебе мені шкода з села викурювать... От я й подумав так: куди тобі йти?.. Ну, що ти зробиш голими руками без кузні?

— Так, щож ти голими руками зробиш?! — уставив Грицько, і показав дві здорові, чорні, з мозолями руки долонями вверх.

— Ото ж то й я кажу!.. Коли хоч: викупи у мене ту хату й кузню... Я з тебе недорого візьму: все одно тепер мені кузні не треба, як свого коваля нема... Хоч? Півтори сотні за все!.. Я тобі й гроші розсрочу: на три, або п'ять років.. Хоч? Грицько стояв мовчки, дивив ся у землю — думав.

— Я вам, пане, так скажу: може, ви й правду кажете — трохи згодом одказав він. — Тільки ж се для мене — обида... Ну вже що — кузня — то кузня вапа; а хата ж з діда-прадіда моя... Другим хати даруєте, а мені — свою хату треба купити? То з мене, пане, люде стануть сміяти ся...

— Ну, як хоч, Грицьку... Мені з тобою ніколи торгуватись... Я про тебе клопочусь, а не про себе!.. Не жалкуй!..

І пан, повернувшись, вийшов з передньої... Грицько простояв ще трохи. та й собі вийшов з горниць.

— От-так, стара! каже до Хвеськи, вступивши в хату.

— Як?

— Так наша воля!.. З хати вибратись!..

— Що се ти, Грицьку?.. Адже — кажуть — цар подарував людям оселі..

— То ж людям.. А я — дворовий... Нам нема!..

— Та чи не підводить він тебе, Грицьку? — Ти б у город пішов, та роспитав ся.

— А правду кажеш, стара... піду! Діжду неділі — зараз і піду. Там у мене є знайомий пан: я йому, було, завжди брички оковую... До його й піду... Він певно знає... Добрий пан — знай, було шуткує. Так його й прозвали на базарі молодіці: „смішний пан“.

От у неділю Грицько й прийшов до „смішного пана“ роспитувать, чи правду каже Красноярьський пан? Одначе і „смішний пан“ нічого утішного не сказав Грицькові. Подивились в ревізію; Грицько справді дворовим записаний.

— Значить, правду казав?

— Правду, Грицьку.

— То се, пане, так мені й немає хати... по закону?!

— Немає, Грицьку, по закону...

— Туди к бісу!.. махнув рукою Грицько і подякувавши „смішного пана“ вийшов з хати.

За двором постояв трохи, подумав: чи до дому, чи на кузню? Та й потяг до давніх товаришів-ковалів.

— От-так, братця!.. Оце — воля! — До волі в хаті жив, а тепер — хоч на распутте...

— Як саме? — питають.

Так і так, розказує Грицько.

— Та ти йому наплюй! Роботи Грицьку, ковалеві скрізь є.

— Коли б я один... Мені — що? Де вправ, там переночував. А то ж у мене Хвеська, та ще й на порі... Де ти в чужій хаті пристанеш?.. Хто тебе прийме з маюю дитиною?

— Правду кажеш, Грицьку, а шкода — вкупі б жили...

— Шкода, кажуть, поганий чоловік...

— Та ні, Грицьку, таки справді шкода... Памятаеш: як ми з тобою молодими товаришували?

— То чи не згадаємо давне?

— А що ж? — Ходім до Гальки!

— Ходім, — згожуєть ся Грицько.

У Гальки добре помянули давне. Грицько й до дому не вернув ся, — переночував у шинку. На ранок пропустив ще чарку, заморив червяка — тай потяг у село. Не зайшов до дому, та прямо до пана.

— Ну, що скажеш, Грицьку? — пита його пан.

— Та що вже, пане мені казати: пишіть бумагу.

— Так би й давно!.. Хата буде своя, кузня своя... Я тобі гроші розерочу... Ну, буде на п'ять літ? Гляди тільки мені, щоб кожному весну оддавав.

— Та пишіть, як сами знаєте, — зараніш на все згожуєть ся Грицько. Так ото і зажив Грицько по давньому у викупленій батьківській хаті. Він робив у тій саме старій кузні, на тім саме ковадлі, тим саме міхом, — що робив його батько. — На селі ковалеві житте не погане: робота завжди є, заробіток чималий. То таки, що було оддасть Грицько тридцять карбованців панові, — а то таки й собі останеть ся. Воно тепер, як нахідка: потріби далеко побільшали. Наче од радости за волю, Хвеська подарувала Грицькові сина. — Жили б зовсім добре, як би Грицько умів заробіток складати. Він би досі не тільки хату викупив, а може, й поле купив. Та-коли ж одно горе! — не вмie Грицько берегти копійки. Завелась вона — м'улить його в кишені. оце терпить — терпить, — та зразу, як закурів... Прощай, розуме, як поздоровкав ся з горілкою!.. Як божевільний — босий, простоволосий — бігає коваль по селу, аж поки люде не піймають, не запруть — А протверезив ся — кращого робітника немає!

Розквітнувавшись з крестянами, одколушнувши їм трохи свого добра, пан давай роскидати розумом: як би його більше потягти з останнього? Може б так довго не дійшов ні до чого, коли б не підскочив жид Лейба.

— У пана така вазна річка, а млинка на ній немає, — каже якось Лейба, сусідський приказчик.

— Вистрой, Лейба, тай буде.

— Пан шуткує... А тут би мозна такі млини поставити, що цілий би год мололи.

— То постав, Лейба!

— Ну що? Коли пан згоден, то я поставлю.

— От і гаразд!.. Я тобі й дерева з свого лісу дам. А вже ж і вали на наших млинах будуть. У мене в лісі ще заста-

лось з десяток — от-такіх тоненьких дубків!.. — І пан широко розвів обома руками.

— То може ми справді погодимось? пита Лейба.

— А що ж? — Аби гроші...

— Ну, за гросі вже мої клопоти... Аби пан згоден — гросі будуть.

— То й добре, Лейбо: мій ліс — твої гроші; моя річка — ти на ній млин поставиш, та й станеш у мене мірошником або я тобі ті млини заорендую...

— Я панові так скажу: коли пан згоден,—япострою три млини з панського лісу... заорендую на п'ятнадцять років... платитиму панові за рік по триста карбованців... А там: як пан собі сходе: млини будуть зовсім його... Мені, ці другому наняти...

Отак порахували ся, а через тиждень у городського нотаріуса і умову переписали. Заорендував Лейба не одні млини, а й річку з берегами, і ставок панський, і болото — на дванадцять літ. Та ще до всього того, вимовив Лейба собі й хату — як раз над ставком, під горою стояла сама собі облупана пустка, у котрій инді кури на гнізда сідали, та ящірки плодились... Лейба зразу її наглядів.

— Звідти добре буде над млинами та ставком назирати, примовляєть ся Лейба.

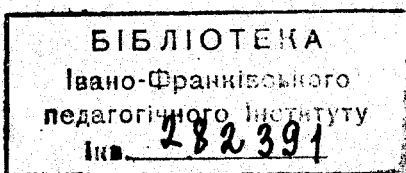
— Ну, то бери вже! каже пан. Гляди тільки, щоб мені к Різду була он — яка щука на товченики з мого ставу!.. Ну, й коріпа там, карасів...

— Про те пан хай не турбуєть ся. Звісно, з васого ставу найсмасніса риба, — улещує пана Лейба.

— Еге ж... Гляди тільки, щоб була!

Погодив ся пан з Лейбою перед другою Пречистою; а так, після Покрови, вивозили вже красноярці з панського ліса велике й мале колодяччя та чагарник — гатити на Красноярі греблю. Спершу їм і не до того, що та гребля стане для них лихою годиною. Вони, навіть, раділи, що у них на селі свої млини будуть — не прийдець ся возити за десять верстов молоти! До того ж таки й робота під осінь є — для них і для скоту: буде подушне заплатити! І красноярці прикладають рук до тої греблі — Лейба підхваляє.

Перед пилипівкою та гребля зовсім вже готова. Приняли ся возити дерево на млини — і тут заробіток є. Де взялись і майстри! Стали тее дерево обтисувати, та прилажувати, щоб за́раз, як спаде весіння вода, млини скла́дати. Кипіла робота всю осінь, всю зіму... Греблю загатили, хвашиною вимостили, й утрамбували;

через річку, де мала вода спадати, на лотоки, перекинули невеличкий місток з перілами; тепер уже забивали важкою бабою на млини товсті палі...

Усьому селу робота од Лейби є; один Грицько Коваль ніяк її не діждеться. Він частенько було заходить до греблі — чи швидко вже прийдесться йому вали оковувати, товкачі наставлявати, колеса урвантом стягати?..

— Постой трохи, — одмовляє Лейба: після паски зараз і ковалеві робота!.. Бац, як я гоню!.. І Лейба показав рукою на греблю, на місток, на палі... — Далі буде ще робота коло дому.

— Чому б уже тобі, Лейбо, і шинка там не завести?

— Тривай трохи, заведу.

— А горілку набір даватимеш?

— Добромую хозяйнові, чому не дати?!

— Ну, то заводь швидче: може й я тоді стану добрим хозяйном. Та щоб мені горілка смашна була, щоб сама у рот лилась... Чуєш? А твоя Сурка продає на Вовчій таку розбавлену та вонючу, що од носа верне...

— Не пий, коли верне, — з обидою одказав Лейба, і швидко побіг од Грицька на греблю, де дожидали підводи з деревом, що привезли з ліса.

Грицько подивився у слід Лейбі, як він підтюпцем чемчував, підібравши поли свого довгого сірого балахона з засмльцтованими рудими плямами на спині.

Лейба справді дуже хапався. Він шобивався і про те, щоб швидче мліни складати, і щоб пустку переробляти... Цілу ту осінь і зіму кидався Лейба по усіх усюдах — київ як муха в окропі.

Зіма придалася того року не холодна. Сніг ледве прикривав землю, — так, що й деревину з ліса вивозили на колесах. Як потягло на весну після Срітєння, — скоро сніг той ростав, вода незабаром збігла... Все помагало Лейбі скоріше роботу кінчати.

От вже й на ту весну красноярці помітили, що вода на їх невеличкій та тихій річці піднялась далеко вище, ніж торішні роки: тепер вона підійшла трохи не до крайніх мазанок, і захопила крайком берегові огороди... Грицькова кузня по коліна понялась водою, — прийшлося йому перенести у хату всі ковальські причандали, а кузню кинути на поталу воді...

Грицько закипів, — та до пана.

— Я до вас, пане.

— А чого тобі?

— Вашою водою мою кузню залито...

— А мені що до того?

— Як що?.. Адже ви продавали мені кузню не на те, щоб у воді стояла?.. Вам гроші по весні подай... ви не пожаруєте...

— Така, Грицьку, умова...

— Ото ж то й є!.. А де ж я тепер зароблю?..

— Вода, Грицьку, швидко спаде... що тепер за вода?!

Грицько похнюпився й задумався. Потерся з ноги на ногу коло порога, помняв у руках шапку, — та не сказавши й „прощайте“, мовчки вийшов з хати.

— Лейбо!.. Чуєш?.. — гукає, побачивши здалека жида. — Поворожи, бісів жиду, коло своєї греблі: хай вона нашого добра не займає!

— Ці ти дурний?.. Гребля — де, а васе добро — де...

— Здурій ти сам!.. Он — глянть: мою кузню — геть чисто вода поняла.

— Нехай вона трохи покупується, — чорну сажу одмие, — шуткує Лейба.

— Лейбо! ти не шуткуй... Ти — жид розумний, гаспид тебе не взяв!.. Ось подивись, що вода виробляє!.. А ще ж то сю весну — що за вода?! А, борони Боже, випаде снігова зима?.. та тут з душею не вирвешся!

— Хіба мені діло до води?.. Вода — панська... пан мені наймає... я панові оренду плачу... Коли хоч, — ти до його і йди заліти ся на воду...

— П-ху-у, на вас! — сплюнув гарячий Грицько і побіг од Лейби.

Кинувся до громади. — Так і так, сяке й таке... вода наше добро заливає, — а ви сами греблю гатите... дурні! Яка сеї весни вода?.. Тільки слава... А он — геть чисто кузню залила!.. Що ж то буде, як снігова зима випаде?.. Адже вода людей потопить!..“

Громада мовчки, слухає. — Ті у кого горбди залило, стали собі жалітись. — Одначе ж що його тепер робити?.. Не розкидати ж тої греблі... Довгенько ще поміркували красноярці, позмагались між собою, — та й розійшлись, заспокоївши гарячих тим, що вода швидко спаде.

Через тиждень вода справді спала. Селяне утихомирились. Навіть Грицько налажує на старий штиб свою кузню...

А Лейба — ночей не досипає: так поспішає млини кінчати, пустку підробляти!

Незадовго перед зеленою неділею пустили ті млини в роботу. — За шуміло шестеро коліс, зарипіли нові вали, запищали снасті, застукали товчаки в ступах... Все село збігло ся дивити ся на ту диківину. Вода на лотках забулькотала, загула, забурчала, і, розбиваючись в брїзки, стрімголов летіла через колеса назад у річку, шумувала — пінилась в ковбані — і прудко тікала од млинів, наче перелякалась сього невіданого страховища...

Млини пішли... Пан радий... Лейба ще радійший... Швидко він перебрав ся сам у млини жити, поки кінчали й розширяли пўстку. А після зелених свят красноярці перевезли з Вовчої і Лейбову Сурку, і Лейбині діти, і все його добро. Отак оселив ся Лейба у Красноярсї, та незабаром і шинок завів. Колись розвалювана, пўстка роздалась, розширилась на обидва боки — на одній половині сам Лейба живе, а на другій — шинок. Хто не приїде на млини — не минає Лейбового шинку. Інший — як буває завязне — і днів зо два забарить ся. У шинку ж Лейби і страва й горілка: можна поснідати, пообідати, повечеряти добре. На млини зіжжають ся зо всеї околиці... кожному треба! Ну, як його не зайти у шинок... Там і людей наслухаеш ся, і сам поговориш...

Там можна і купити, і продати... Людей там иноді більше, ніж у церкві під свято. Та й Лейба жид зручний, і його Сурка не гóрда — скупенька трошки: вже що не процїнує, то ні!.. А про те — чи хлїба продати, чи курей або качок, чи яйця... „на красноярські млини“ — Лейба все те скуповує, приймає; а потім везе у город на продаж.

За Лейби, спершу, мов трохи полегшало красноярцям і за воду. — За пана було: жени скотину аж до болота — з річки й не думай напувати: штрап! А за Лейби — нижче греблі хоч всю річку випий, — тільки, щоб весною послухав греблю гати-ти... Селяне й на те згодні. Хоч і кричить було Грицько Коваль, що через ту греблю колись прийдець ся їти за водою, — та громада не дуже йому потурає: „То він злий за свою кузню, що вода залила!“

II.

Тихо та красно опускаєть ся сонце за Красноярску гору. Його блискуче та ясне кружало де-далі — мов наливаєть ся кровю, або поринає у червоно-гарячі хвилі якось далекого моря...

Ось уже й чорна тінь упала з гір на долину, прикрила стіха річку, перемежала зелені луки темними поясами. Під лугом наче хто розіклав кўпи багаття: то чисті плєса на болоті прищуть та грають останнім соняшним світлом. По луках, на низині, по балках якось сизо закурїло, задимїло... Не знать: чи то курява повисла над ними, чи туман піднімав ся у гору...

Село на все те дивилось з гори — любило ся... Само воно, залите жовто-гарячим світлом, уже збиралось на покій. По горбах хозяйки скликали курей, качок; загонили з річки гусей; скотина ревла, поспішаючи з череди до-дому, друга, робоча, грузько вилазила з дворів і прямувала до водопою... Село стіха гомонїло, щоб на-ніч зовсім замовкнути.

А щó ж то в царині за гук та крик такий?..

Доносить ся голосна дївоцька пісня; озиваєть ся до неї парубоцький вїкрик... То Красноярьська молодїж збираєть ся своє свято святкувати — одбувати Купала.

Ще за тиждень було гомону та клопоту на улиці: — де сього року справляти Купала? — На майдані, за селом — не можна, щоб — борони Боже! — часом не наробити пожежі... Йти до болота — далеко... От-як би на річці?! А чи попустить то жид Лейба?..

— Як ви думаєте, хлопці, — питають дївчата: — не заборонить Лейба?

— Попитайсь! — чутно Хведорів неймовірний голос.

— Попитай ся?! — перекинула його Марія. — Хіба нам личить іти питатись до жида?.. Скажуть ще: дївка у шинок ходить... То вже ваше дїло...

— А коли проклятий парх не схоче? — сказав хтось з парубків...

— То поступїть ся йому чим... Добре?

— Гаразд, — кажуть хлопці.

— Тільки вже коли святкувати Купала, то як слїд святкувати, — запобігає зарані Хведір. — Щоб усе село — вся молодїж! Накладемо страшенне огнище... Хай пан з жидом, з тої гори позавидують, як наша чєлядь гуляє!.. Правда, дївчата?

— Правда, правда! — загомонїло разом скільки тонких голосів.

— А вже ж ми вам, дївчата, і гїллячка вїжкого на Маринку добудемо! — хвалять ся хлопці.

— Я осиковий кілок принесу, — жартує Хведір.

— У голову собі забий! — одрізала Марія Педьківна, гостра на язик.

— Тю-ю!.. навіжена! То ж тільки упирякам... А я — не упир, — каже Хведір.

— А ми по чім знаємо!.. Може ти справжній вовкулака.

— Хіба й пожартувати не можна?! — помякшав Хведір. — Вона дума — справді... Ні! Я вже для тебе таку гілечку молодого клинка у панському лісі вирубаю, що аж смієть ся! — обіцяє Хведір, з якогось часу не певний до Марії.

— Оце — так! За се — спасибі, — щечече та. — Так би ти й давно... А то: кілок з осичини!..

— А ми тую гілечку так уквітчаємо, приберемо в намисто, стяжками, що всі хлопці задивлять ся на неї, як на писану панну! — хвалить ся Горобцева Горпина, круглолиця, кирпата, не-красива дівчина.

— Що ж там — гілечка?.. Є на що дивитись! — уставив Пилип Моторний, Лейбин кучер. — Хочете, дівчата, я вам найтовшого дуба з панського ліса приволочу? Хочете? Всього одним один zostав ся такий, а то Лейба всі на вали вирубав...

— Повіси ся на йому! --- регоче хороша Марія.

— Разом з тобою, моя галочко — хоч зараз! — згожуєть ся Пилип і поспішає кбзирем до Марії.

— Прийдець ся тобі, Пилипе, самому висіти, бо Марію Хведір здійме, — укольнув хтось Пилипа, та разом і Хведора з Марією.

— Та ні!.. його Лейба здійме, — ущипнув з обидою Хведір. Нікому буде на базар птиці везти, — він і здійме!

Всі зареготались. Пилип спік рака.

Ти б лучче, Пилипе, — ніж товстого дуба нам з ліса волочити, — та випрохав у Лейби, щоб позволив на річці Купала справляти, обізвала ся Марія, клопочучи ся найбільше про Купала.

— А справді, Пилипе! — обернулись хлопці.

— Та добре... Я скажу йому... Ну ж як гёмонське ухо заартачить ся?

— То поступи вже йому там що: ми вже складемо ся, — одказали парубки...

Пилип не збрехав і не забарив ся. Він сказав Лейбі і умовив ся...

— Коло річки мозна... тільки не близько од млинів! — сказав Лейба. — Та цуєс: сцо б мені оберезно!..

Днів через два, на улиці, хлопці порадували дівчат доброю звісткою! Лейба дозволив коло річки Купала справляти.

— А взяв що? — питають цікаві дівчата.

— Рубля зірвав, бісів жид! — крикнув хтось з хлопців.

А прѣте — всѣ зрадїли, а найбільше — дївчата. Кожна давно вже голубила про себе думку, — що ось коли вона загадає! чи піде заміж сього року?.. як бути їй з милим у парі, чи ні?.. як швидко вона вмере, чи поживе ще на світі?.. Цїла низка питань, цїлий рїй солодких надїй, цїлий оберемонок нерозгаданих дум... А клопоту?... І коли б годинкою на Купала держало, щоб дощу не було!.. І що його на себе взяти, щоб ні душно, ні холодно у ночі!.. І коли б довелось скакати через огонь з тим, а не з тим у парі!.. От, коли б Лейба човна дав погуляли б на річці!! За такими думками, мало хто з дївчат і спав тої ночі.

У день на Купала, з рана попоравшись, вся молодїж рушила з села. Парубки у луг — на Маринку гілля ламати, дївчата на поле та луки — квіток збирати, вінки вити...

Заголосила, заспівала вся околиця... Село з гори слухає та усміхаєть ся: як його молоднеча виспїває!

Цїлий божий день бродили дївчата по полях та лугах, збирали сокирки, васїльки, рѣжу, волѣшки, петрові батоги, і на обнїжках наривали пахучого чебрецю. Над вечір, вертаючись до дому, кожна несла в руках цїлий сніп всяких квіток, — та ще й голова завітчана. Іншпї, там же, сидячи на обнїжках, поназвивали собі вінків, понакладали на голови і, як ті русалки, у вінках, то поринали, то виринали по-між буйними житами, ярою пшеницею...

З піснями вони стрїли день; піснями його проводили; з піснями вертали ся назад у село, зїшовши ся до купи. Гблосно ті чарівничі спїви піднімають ся в гору; довго носять ся на широкому просторі і осїдають тихою луною аж під зеленим лугом...

Парубки, почувши з луку дївоцькі голоси, вийшли на лук. Бачуть — дївчата напружились в село. Вони й собі зняли ся разом. З величезними гілляками в руках, пороспускавши його, мов корогви, над головами, двинули вони, з піснями, навперейми дївчатам.

З одного боку ляск та писк тонких голосів, цїлі оберемки квіток та вінків, рябѣнне плахот, корсеток, питих та мережаних сорочѣк... А з другого — цїлий густий лїс гілля, — і липини, і клинини і чорноклинини, реве густими басами, а між гіллям сивїють смушеві шапки, чорнїють ягнячі свитки, синїють китаєві штани... Все се гукає, кричить — аж похлипаєть ся, аж з сили вибиваєть ся! Давно вже село не чуло такого гуку та спїву. — Сонце косими вечірніми пãросами накриває людські

оселі, а вони з гори аж усміхають ся.. не знать тільки: чи прощальному соняшному світу, чи привітному молодечому співу?

— Дівчата! он — парубки!.. А нуте, хто швидче до гори дійде.

І дівчата, наче не примітили парубків, не перереваючи пісні, налягли на ноги. Парубки, углядивши, що дівчата приспішили, собі участили ходу! Заквітчана нива тікає, а зелений ліс — слідом за нею; завітчана нива от-от добігає до гори, а зелений ліс — уже й тута... Та й збігли ся разом. Пісня мов перерубана, стихла.

— Здорові! — гукнули парубки.

— Здорові! — привітали ся дівчата. — Та й молодці ж ви, що такого нам гіллячка наламали! — І кинули ся до хлопців гілля драти.

— Куди ви?.. Не для вас зачинало ся! однімають ті.

— Не для вас!..

— А для кого ж? Коли так, то ось же вам:

„Ой на улиці купаєлиці —
Наші хлопці недбайлиці:
Як-би вони дбали,
То нам би й гіллячка наламали!..

зятягла хороша поводарка Марія.

— Не нам, хлопці, гілля?.. То й не треба, каже Горпина. — Ми зробимо собі свою Маринку... Та вже ж і вберемо та уквітчаємо її! А вам — коли так — дзуски!

— Та нате вже, нате, — утішають хлопці:

— Ти мені Хведоре!.. гукає Пріська.

— А мені Сидір... чуєш Сидоре!.. каже Пріська.

— Пилипе! Пилипе!.. мені гілечку! благає некрасива Горпина
І дівчата прожогом кинули ся до хлопців гілля розбирати.
Гілля зашуміло, переходячи з рук в руки, немов його вітром загбйдало. Дівчата мерщій хапали гіляки, і бігли з ними на гору, гукаючи: „ось наша Маринка? Ось наша Маринка!.. Ходім швидче Маринку вбрати!“

— А навздогінці їм другі: — „Ся краща буде, ряснійша. Хай се буде наша Маринка!“

Дівчата недовго побули на селі. Одна забігала до-дому, щоб тільки довідати ся, що там дієть ся, та нарвати ще й на горбді квіток — і мняти, і чорнобривців і пахучого канупіру, любистку... Та вскочила в хату, щоб переодягтись. Незабаром всі

вони зійшли ся у двір до Марії Педьківни, щоб гуртом прибірати Маринку. Ось уже устромлена в землю здоровенна гіляка чорноклинини. Дівчата прийняли ся її квітчати. Кожна приклала своїх рук, свого зілля, своїх квіток. Незабаром Маринка зовсім готова. Дівчата рушили з села. Марія, як поводарка, несла в руках, мов корогов, роскидасту гілку чорноклинини, уквітчану пишно квітками, перевиту стьожками, прибрану у вінки та намисто... Немов яке богóвище; дівчата обступили кругом ту Маринку і бéрежно виносили на луг до річки, куди хлопці — тим часом зносили солому.

Там, на зеленій та рівній полянці, устромили вони свою святощ — і заходили ся ще більше квітчати.

— Цур же, хлопці, не красти нашої Маринки, поки ми приберемо Купала! — просять дівчата парубків, момітивши, що ті вже скоса поглядають на їх Маринку.

Горобцева Горпина ухопила куль соломи, поставила против Маринки: „А ну, повертайсь!“

— Дівчата! Купала вбірати!

Дівчата підступили. Де не взялась біла сорочка, зверху увесь куль покриває. Ось — чиясь рука просунула ся, замість голови, насажує круглий кім'як зеленого спориш'у. Одна дівка завиває його платочком і другі заквітчують квітками, наче молоду перед вінцем; хтось на шию чіпляє намисто; хтось підперізує червону запаску здоровим вінком з рожі, з васильків, з гвоздиків, волошків і обвиває, щоб держав ся, довгими та гнучкими петровими батогамми... Чоловіча постать готова. Кинулись до рук. Одна пхає у рукава вязанки соломи; та ростопирює руки; ся піддержує, щоб не впав той Купало.

Сонце сіло. Темна ніч опустилась на землю. Садок і луг почорніли. Померкла й та місцина, де стояло два темних богóвища — Маринка й Купало...

— Готово! — сказала Марія, одійшовши од Купала. Час уже й зачинати!

Наче на одрік їй з парубацької купи загукали: — „Сюди, дівчата! сюди!...“

— Огню давай, Пилипе... Креши швидче!

Скочила яєна іскорка серед темряви, світну́ла на хвилинку — і, мов перелякана, згасла...

— Махай, Хведоре, віхтем! Махай! хтось порядкує.

Почула ся згар, покотив ся клубками дим; віхоть соломи запалав жарким полум'ям. Навкруги ще дужче потемніло.

Ось — якесь кругле обличчя, з вінком на голові вийшло з темряки... Довга предовга рука підносить віхоть до купи соломи... Огняний язик лизнув жовту кучугуру, підібрався крадькома далі у гору, забігав зайчиком на самому верхку — і посунав поза купою огняною хвилию. Разом вся купа палахнула шугнуло полум'я в гору, розійшлося зарево на всі боки... Кругом його — наче мак зацвів, обступили дівчата. Виблискують проти огню радістю їх здивовані очі, зеленіють вінки на головах; цвітуть на квітках розмаїті квітки...

„Та купався Іван,
Та у воду впав...
Купала на Івана!..“

Оголосилася околиця тонкими дівочькими голосами...

Кругом багаття заметушилися люди. Якись темні м'ярева перелетіли через багаття на той бік; за ними поспішають другі; других наганяють треті... Заходив вітер; захиталася огняна купа; просовує огнище червоні язички вгору... А так, з боку, широко розкинувши густі віти стоїть завітчана Маривка — мов нерощесана дівка розпустила довгі коси... А навпроти неї — Купало: розставив широко руки, мов намірається через огонь Маринку обняти...

— О-о! Вже почалося Купало! — побачивши огнище, загомоніли в селі. І все село повалило на згір'я, подивитися на молоде грище.

Кого тут тільки не було? — Старі діди й баби; поживші чоловіки й жінки; молоді молодичі з дітками кругом себе, або з малими немовлятами на руках... Сказано: все село вилізло на гору! А з другого боку гори вийшла Сурка з черідкою жиденят — подивитися на мужичі забавки, — а Хведір Нужда, панський кучер — кум і далекий родич Ковалів — з своєю жінкою Уляною, котра вела за ручку п'ятилітнього сина Івася. Навіть сам Лейба вийшов з млинів на греблю, став посеред неї — і позирив вповодж річки яструб'ячим оком, щоб, бува, не случилось чого...

— Сдо це у вас за свято? — питає поважно Сурка, підходячи до Уляни.

Уляна почала розказувати... Давній обряд якоїсь давньої віри, стерявши душу, переходив з роду в рід, розгублюючи по троху і свої старосвіцькі звичаї. Не дивно, що Уляна сама ди-

вила ся на те стародавнє свято, як на якусь молодечу забавку — і жалкувала за тим, як колиєь святкували Купала.

— Тоді зовсім не так було... Тоді — свято було. А тепер що? — гріще.

— І на що воно? до цього воно? — допитувала ся Сурка.

— А Бог його знає... Так годить ся! — тільки й зуміла пояснити Уляна.

Сурка не переставала дивувати ся. Уляна з якоюсь темною віри в душі, розказувала їй, що ся Іванівсьєка ніч — не аби яка ніч! Сеї ночі у лісі дерево з міста на місто переходить, лист розмовляє з листом, травина — з травиною; скотина з скотиною... Се тільки одна така ніч і здала ся на увесь рік, що й живе й неживе розмовляє!..

— Як се воно говорить, коли в його ні язика, ні рота? — смієть ся Сурка.

— Піди ж ти! А, кажуть, говорить... Були такі, що й чули. Не кожному те дало ся, а були такі. От: хто — кажуть — підстереже, як папороть цвіте, та зірве той цвіт, — той все чує, все знає... Грицько Коваль — той, либонь, знає... через те він і од гадюк шепче, і у хворобі часом помагає.

— Склада, що він спить у синьку п'яний, а то б він розказав нам, як те листя говоре!.. — смієть ся Сурка.

Івась стоїть тут же біля матері, пильно дивить ся їй в очі, слухаючи, що вона розказує... Ось повійнув легенький вітрець. Зашуміла листва у панському садку, зашелестіла травиця на горі... Івась, як опечений, кинув ся:

— Мамо, мамо! — скрикнув він, хапаючи матір за руку. — Я чую, як листя розмовляє... Он бач: трава хитаєть ся... Бач? то вона щось каже до другої... Що то вона каже?

— Як зе вона каже? — питає Сурка, дивлячись з усмішкою у розгорілі Івасеві очі.

— Тільки: шу-шу-шу-шу... — одказує той, похитуючи головою. Сурка й Уляна засміяли ся.

— Ох, ти, мій рбзуме, рбзуме! — зітхнувши, сказала Уляна і погладила сина по головці.

А Івась — одно: щб, та щб травиця каже?

— Що ж вона каже? Я не розберу, що вона каже... Може ти розбереш, — то слухай та й нам розкажи.

Івась навсправжки наставив уха — слухає...

А се зразу наче прорвало... Несамовитий крик, гук, ляск, зірвав ся коло бгнища — і розкотив ся луною між горами.

— Маринку... Маринку нашу вкрали!! Ось вона... ось-ось-ось ваша Маринка! — одгукали ся хлопці.

Почув ся тріск деревини, хлюскання води, біганіна... То хлопці давай ламати гілля й кидати в воду..

Гілля тихо попливло за водою...

„Утонула Мариночка, утонула —
Тільки її кісонька зірнула“...

заспівали передні дівчата над водою, проводячи очима потоплене гілля.

Поки коли річки прощали ся з Маринкою, — купка дівчат десь видрала другу деревину, устромили знову біля Купала і знову заходили ся квітчати.

— Дівчата! Годі... Нехай беруть собі ту Маринку... То — не-люба Маринка! Ось наша люба стоїть... ось вона!!

І знову всі дівчата зібрали ся до купи. Хлопці підкинула соломи в багаття. Огонь знову шугнув у гору... Знову заголосили: „Купала на Йвана“. І знову через високе бігнище застрибали чорні тіни.

— Цом ти туди не йдеш стрибати? — питає Івася Сурчин син, Лейзор, довго й прікро дивлячи ся на зашарене Івасеве лице.

Івась глянув на його, перевів очі на матір — і скрикнув:

— Мамо! ходім!

— Куди?

— Туди — показав рукою на бігнище.

— Там тебе, малого, задавлять, — спиняє Уляна.

— Ходім-бо! Я зблизька подивлю ся... Ходім! — кризь сльози упрохує матір.

З низу доніс ся дітський голос: „Купала на Йвана“. — „Другі ж діти грають ся, скачуть, — подумала Уляна: поведу вже свого“. І, взявши Івася за ручку, бережно повела його в гори, через греблю, на той бік, близче до бігнища.

А там — народу, — аж землі важко. Старі спустили ся з гори, стоять купками та дивлять ся, як мала дівтора, мов черва, веть ся коло них, ганяє одно за одним на ввипередки, гукає, регоче... Трохи старшенькі — геть одрізнили ся в сторону, устромили високу кропиву в землю, несамовито скачуть через неї. Один, як муха, перелетів, тільки пятами, мов долонями, ляснув об землю по той бік; друга зачепила ся запаскою і зломил вер-

шок кропиви; третій — з прожога сам наскочив на зламану жигавку — і засичав, пожаливши ноги...

— А що — доскочив меду?! — засміяли ся ті, що перескочили. — Тай — лаєть ся... Він би плажав, — та соромно: стоїть, тільки чухаєть ся...

Івась пильно-пильно на все те дивить ся. А се, зразу, як очистило ся місце біля кропиви, — так од матері й дреманув — Уляна за ним кинула ся: — „Івасю!.. Івасю!..“

А Івась — стриб! та вже з того боку смієть ся.

— Я вмю добре стрибати. Я не пожалуюсь, — хвалить ся матері і наміряєть ся з того боку на сей перескочити.

Уляна сварить ся, вмовляє завертає... Та вже другі жінки: — „Що се ти, Уляно? хай дитина пограєть ся, пострибає... не спиняй!“

Уляна одійшла і забалакала ся з жінками. А Івась, як той вихор, то відсіль, то відтіль літає... Ніхто з однолітків не підскачить так високо, не стрибне так легко, красиво... Такий меткий, такий жвавий! Мати иноді гляне на його, і усміхаєть ся од радощів.

Ось хтось з парубків вихопив з огнища куль горілої соломи, тай кинув між дівтору.

— А ну ще!.. Скачїть через огонь!

Дівтора кинула ся... Івась і собі не отстає. Розмарив ся розгорів ся: лице, як сапан; очі блисять; з лоба піт так і капле; а він — мов те козинятко, скаче — басує... Кругом оступили люде; тупцюють ся, переходять з міста, на місто — од дівтори до челяді, од челяді до — дівтори. Байдуже їм, що вже давно сонце сіло, — що небо напаялось темно-синім наметом, що по йому розсипано безліч ясних зірочок, наче блискучих цвяшків... Зелені луки, польові лани, красноярські гори — все те закутало ся у темряву ночі. Повний місяць викотив ся з-за лугу, позирнув крізь садове дерево на річку, — одкидає від себе кружлясті плями біловатого світу... Ось — одна з нього искорка упала на темну річку, закрутила ся зверху по воді, тай опустила ся на саме дно. Мов навздогінці за нею, стрілою летить ясна смужка, черкнула ся об воду, заіскрила, заграла — і зникла, наче втопила ся в глибині. А трохи згодом, з самого споду водяної темряви, показав ся повновидний місяць, і, усміхаючи ся, глянув на свого брата, що на небі... Безмірний стовп ясного світу — од землі до неба — поєднав їх... Захитавшись трохи по темному шклу річки, — він так і не сходив вже з її сонної хвилі...

Гора, де стояло село, освітила ся місяцем. Обліті біловатим світом, вирізувались ясно на горі біленькі хаточки; чорніли різно тини та ями... Луг — наче инієм вкрив ся.. Панський садок потемнів — чорною марою заглядає у річку, у ставок, купає на дні своє розлоге гілля... На млинах вода шумить, стогне, рокоче... А там, на другім боці, палає бгнище, стрибає через його челядь, з піснями, з гуком, та реготом... Маринка стоїть, дивить ся — і стиха похитує роскуйджаною головою; а Купало смієть ся до неї, обіймищем розставивши руки...

— Дівчата! Дівчата! — доносить ся голос. — Нуте гадати!

— Як?

— На вінку, на воді. — **Давайте загадаємо: хто швидче вмере, хто жити буде.**

Десь узяв ся здоровенний вінок, і невеличкі воскові свічки. Дівчата обтикали вінок ними, запалили їх і бережно понесли гуртом на річку.

Тихо гойдаєть ся здоровенне кружало на сонній хвилі, посовуючи ся вперед за водою... Рівно горять невеличкі свічки кругом його, пускаючи од себе по воді довгі стрілочкі ясного світу. Колишеть ся вінок на воді, колишеть ся й світ за вінком, одпливаючи геть од берега. Дівчата мовчки на моріжку... Кожна очей не зводить з своєї свічки. Кругом все унишкло, притаїло ся... дух захоплює в грудях... Ось крайня свічечка захитала ся, зашкварчала — і сторч полетіла в воду...

— Параско! Параско! То твоя свічечка! — Скрикнуло разом кілька голосів. — Сього року тобі вмирати...

— О-о! То — Палажчина, — непризнаєть ся Параска!

— Як раз! — одказує та. — Моя он зігнула ся трохи на бік.

— Та ні! твоя, твоя...

Ось і друга свічечка погасла.

— А то чия? — Марііна!, От-так! Не будь тобі, Маріє, з Хведором в парі: умреш сього року.

— Я не хочу вмирати, — жартує та.

Ось-де не взявсь вітрець: дмухнів... і одним махом усі свічки погасив.

— От-туди! усі помremo! усі помremo!! — загукали дівчата.

— Та вже ж помremo: до віку не будемо жити.

— Гаразд, що усі разом, — жартує хтось: — не скушно буде на тім світі.

— А поки ще те буде — обізвала ся Марія: — ходім до хлопців, погуляємо вкуші.

— Добре — ходім. Хто з нами?..

І вся зграя дівчат полетіла од води до огнища.

А там — парубки розвели багатте ще вище — вище Купала сягає, а вони наміряють ся через його стрибати.

— А хто, дівчата, з нами? — закликують.

— Дівчата! Хто з хлопцями? Попарно!.. Попарно!.. Хто перескочить, щоб нерозняли ся руки, — тим у парі бути.

Почали парувати ся. Тій бажаєть ся з Василем, а другій — з Ониськом, третій з Хведором. Хведорові, навпакі, хочєть ся з Марією; Василеві з Гарпиною; Ониськові — з Івгою. На силу попарували ся!

Полетіли парами. Дівчата, стрибаючи через високе багатте, виривали ся; хлопці удержували — не пускали. Одні, меткійші, перестрибнули; другі подали ся назад; а були такі, що прямо в багатте...

— Ага... га! підсмалили ся! — гукали на сих з усіх боків.

Крик, гам, регіт... Луна, як навісна, гогоче по-над річкою, бєть ся об гори озиваєть ся в лузі — і знову вертаєть ся річкою до челяді...

Брало ся уже за північ.

— Годі! цур йому! Хай молодіж гуляє, а нам час уже й спати, — кажуть чоловіки жінкам — і повертають разом до-дому.

Гора потроху почала пустіти, став і низ утихати, — ще тільки гомін біля Маринки та Купала. Догорає тамечки остання солома; світ од багаття уже не вихорить ся вгору, а трусить ся, наче змерз, на самій землі. Місяць уже опинив ся посеред неба — як лебідь той, плаває по синьому морю — нема йому впишу, нема заборони! Стелєть ся він білим світом по землі, блищить холодним шклом по річці... А з річки, з її чорної тихої хвилі, то там, то сям, зриваєть ся жмут білого пару — і тягнєть ся впововш течії, схиливши вершок на бік...

— Час, дівчата, Маринку ділити! до-дому пора! — загомоніли з дівочої купи.

Зашуміло листя на Маринці, затріщало гілля...

Кожній треба, хоч невеличку, гілечку дістати, кинути на город, щоб огірочки породили...

Хлопці, тим часом, заливали огнище.

Уляна була уже дома, вклала Івася спати, як донесла ся до неї з того берега гуртова пісня :

„Ой брат сестру вбивать хоче...
 Сестра в брата прохала ся:
 — Мій братіку, голубчику!
 Не вбивай мене у лісочку —
 Убивай мене в чистім полі...“

То красноюрська челядь, одсвяткувавши Купала, вертала ся до дому.

А Івась, гарячий як огонь, лежав на полу біля матері та довго ще розказував, як він стрибав добре... Вище його — ні-кто не скаче.

III.

Уляна не стара ще молодиця — літ не більше тридцяти, а з лица зовсім бабою виглядає. Вона з сусіднього села Яресьок — убогого козачого роду. Чи думало ся їй, молодій дівчині, що доведеть ся своє рідне село кинути, по світу тягати ся? Не думало ся, не сніло ся, — а довелось! І треба ж було лихий долі піднести сього Хведора?!

Яке призвище було у Хведора Нужді, така його й доля. Він таки з красноюрців. Здаєть ся, родив ся й виріс у дворі. Як вийшла воля, він ще молодий був. Круглий сирота, не маючи ні роду, ні пристановища, окрім панської конюшні, — він вибув на ній два срочні роки, та й покинув панське дворище. З одними міцними руками пішов він по людях за наймита... Пішов, одначе, не зразу. Перше хотів у кузню до свого далекого родича Грицька Коваля: думав ковальству навчити ся. Одначе ковалем не став! Як вигнала вода по весні з кузні дядька, — Хведір не знав, де себе й подіти. Та пішов у гóрод найматись — по двóрах тиняти ся.. У того на рік стане — не гарно; у другого — ще гірше; у третього — витерпіти не можна...

Служив він і по панах, служив і по жидах, і по купцях...
 Всюди погано!

А лиха доля не дивить ся, що йому погано: нужда та недостача одно ганяє його по його наймах!

Прибив ся якось Хведір до Яресьок, став у багатого козака за робітника. Та там ото й спізнав ся з сусідською дочкою Уляною. Молодий та здоровий, він зразу кинув ся у вічі Улянї. Та й Хведір підглядів в Уляни свіже личко, й чорні брови, й карі очі з густими віями, і голос гнучкий та прїязний... Усе, як треба в Уляни, — тільки достатків нема! А багато їх у козачо-

го наймита? І от, не довго думавши, засилає Хведір старостів до Уляни.

Так же старі її спершу не тії заспівали: — „Чи видано, чи слухано, щоб за чужого попихача та козачу, хозяйську дочку віддати?! — За те Уляна — в одну шкуру: „Коли за ним не буду, то ні за ким! Шкіба батькові та матері своєї дитини; жаль її краси молодой, що може, цілий вік у злиднях та недостатках прийдець ся зносити. А Уляна одно своє... Подумали ще старі, поміркували:

— Вона ж у нас не одна — ще три на-готові, одна одну наганяє... два парубки — женити пора... Як одкинець ся Хведір, — хто її, безприданницю, візьме? А може їй добре доля послужить?.. Хіба не бува так, що йде за наймита, а будуть чесно жити, робити — хазяїнами стануть? „Не роди ся багатий, а роди ся щасливий“.

— Як хоч, — кажуть, — дочко: сама на себе жалкуй, коли на біду наскочиш!

А Уляні де вже журити ся! Така рада та весела, як не скаче... Незабаром їх з Хведором повінчали. Пристав він на якийсь час, до тестя, в прийми, — та там і осів. Зажили собі мирно, спокійно... Та як же з Хведором покою не бути, коли він такий тихий та слухняний.

Сказано: хоч його в ухо бгай! Старі заспокоїли ся. Уляна не жалкує. Заробляє собі з чоловіком на чужій ниві з снопа шматок хліба, та з того й живуть. Не багато й тих достатків, а все таки є що жувати!

Минув рік. Родив ся у них син — щасте для матері... Носить ся Уляна з Івасем — не знає де його положити, посадити...

А Івась як на те — такий болізнний, такий крикливий та вередливий удав ся. І в день кричить, і в ночі зіпає... Не раз і не два приходило ся Уляні через той крик гіркими вмивати ся! То брат жалієть ся, що „отой жёлєпень покою не дає“... То сестра, з серця, обізве „іродом“... Уляна спалахне, а сестра собі, — та й счеплять ся... Лайка, сварка! — Поки ж старі жили — якось розводили миром. А як померли, брати та сестри Улянині й заковерзували: — „Або не живи у нас, або дитину свою де дїнь!“ Тяжко матері таке слухати од своїх крєвних... І Хведорові не легко! — Коли б своя хата, хоч на розпутті де одним одна невеличка хатина, — вони й тій би були раді, як своєму щастю!.. А тепер — куди ти підеш? де дїнеш ся... та ще з малою дити-

ною? Пожовкло, осунулось молоде Уляніне личко од таких думок та гадок, стухли блискучі очі, бабою виглядає з-під очіпка молода ще молодича! Та й Хведір подав ся: згорбив ся, зморщив ся, опустив ся... Чи то диво: цілий день у роботі, а в ночі думка гризе: і того немає, й того недостає... А тут ще хатній клопіт та сварка... здаєть ся, забіг би без-вісти!

Терпів Хведір ще за рік, — та й не видержав... Прочув, що красноярський пан — його ж таки й пан — шукає собі кучера і куховарку. Він пішов, та й наняв ся. І попустив вже трохи, аби тільки вкупі з жінкою... Село знакове, робота... А Уляна на все згодна; їй аби тільки щоденної життя здихатись! Перебрали ся вони незабаром у Красноярку. Одвели їм у дворі простору хату — колись дворницьку, з великими вікнами, з дощаним долом; одправили вони молебень, та й оселили ся. Спершу було аж страшно Уляні, як останеть ся вона самотою у таких вавилонах. А проте й добре: тут вона сама собі господиня! Ніхто не заборонить їй, де хоче — поставити, як хоче — положити... За все б, за все гаразд, коли б тільки робота Уляні не така важка. А то — двірня велика! Наймити, наймичкі... попотягай за них страшні золінники через силу! Так иноді натужить ся Уляна, що цілий тиждень спина не розігне. А в літу — не одно діло Уляні. Попорала ся коло печі, видала обід, поперемивала посудину, — іди ще на город з сапою... грядки полоти! Хоч як спина болить, — іди! Коли погнала лиха доля у найми: не сидить тобі, зложивши руки! Наняв ся — як продав ся... Сказано: дихнуги Уляні ніколи.

Тільки її й тішить, що Івась. Він собі на просторі підріс, викохав ся, вимастив ся... Така з його красива та утішна дитина! Личко — свіже; волоссе на голові — чорняве; очі — материні: темні, великі, блискучі. Пан иноді стріне його на дворі (своїх не мав, давно з жінкою розплював ся) — до себе. прикличе, шага або копійку дасть, скубне злегенька за чубок; і підставляє руку цілувати... Івась — не так, як другі — не дивить ся стовбура в землю, — ні! Він своїми карими очима трохи у чужі не вскочить... Він розкаже: і що їв, і що мати варила, і що де бачив або чув... Утішна, розумна дитина! Уся двірська челядь любила Івася: всі ним втішались, жалували, гостинців давали... Одна тільки клішниця Марта не любила його. Та кого та клішниця любила? Не було того в дворі з челяді, кого б вона не підцьковувала панові... А подивиш ся на неї: здорова, кра-

сива, очі бере на себе! Сій тільки — думаєш — жити й добро робити... Та ба!

Вернувшись з Купала, приспала Уляна Івася, та й сама коло його заснула. Прокидаєть ся в ночі, полапала — чи не розкрилось воно? Аж Івась гарячий, як огонь... Уляна собі не довіряє — ще раз прикладає руку до чорнявої головки... Так од неї й па́ше! — „Боже ж мій! — думає вона: — се воно розпарилось коло води на огні, вітер повійнув — воно й добуло собі хвороби“. Та ще дужче притаївши дух, стала вона прислухати ся, як дитина дихає... Івась дихав важко, хрипло; гаряче полу-мя пашіло з його розкритих уст... А се перед світом — Івась кашлянув. Раз кашлянув... вдруге... Уляна сама не своя. Схопила ся з полу. Розбудила Хведора — з лави..: Запалила каганець. Стоїть над по́лом, трусить ся, мовчки дивить на сина — наскрізь би продивила ся! Чує страшний писк у невеличких дитячих грудях... і сама гаразд не знає: відкіля ота пискотнява — чи з Івасевої грудки, чи то з її серця?..

Хведір собі тупо дивить ся на дитину — слова не вимовить. А на завтра треба йому коней годувати — з паном у город Іхати на мировий зїзд... Скільки то там прийдець ся пробути? — думає Хведір... Іноді зїзд тягветь ся днів три, чотири... Ну, а на Петра у гóроді ярмарок. Що, як пан і на ярмарок останеть ся?

Од таких думок Хведорова голова пішла ходором... Він глибоко зітхнув і вийшов з хати.

Чи засипав коням вівса, чи ні, — знову увійшов в хату і застав Улянy на тому самому місці, де кинув. Хведір став біля неї поруч — плече з плечем, наче молодий на рушнику з молодюю... Голова його повисла на грудях; він стояв мовчки, не глядїв ні на жінку, ні на сина...

— Хоч би тобі не Іхати, Хведоре!.. — яось боязко, наче крізь сльози простогнала Уляня.

Хведір тоді тільки помітив її.

— Коли ж сказано Іхати... Не можна! — гірко одмовив він і, повернувшись, знову вийшов з хати.

Уляна росплакала ся... От коли вона навсправшкi дізнала, що то — „чужий попихач“, наймит!

Сонце вже геть підбилось і весело заглядало крізь по́кутне вікно у хату, мов намірялось освітити темну б́удущину жильців її...

Хведір швидко вернув ся.

— А що?.. Поїдеш? — стріла його Уляна.

— Поїду... Прохав ся... Не можна каже... завтра мировий зїзд — сьогодні треба тамечки... Без його й зїзду не буде... Не можна!

— Що ж мені, Хведоре, безталанній робити? — побиваєть ся Уляна.

Ти б збігала до Вовчихи-знахарки: може, вона поре що... Я погляжу Івася, поки ще їхати.

— Ну, то посидь — я збігаю...

Уляна вийшла. Хведір приступив до полу, довго дивив ся на хворого сина; далі присїв на крайню дошку, потупив у землю очі, сидїв — німий, як стїна, — сумний, як ніч.

— Ма-мо! пї-т-ки, — тихо промовив Івась.

Хведір кинув ся за кухлем... „Господи! і де той кухоль? і чого він стоїть у сїнях?.. Чому він не в хаті?“ Він принїс з сїней свіжої води; нахилиє кухоль до попалених смагою дитячих уст.

— Пий, сину... Се — я... Пий на здоровя!.. — приказує Хведір, а кухоль в руці у його так і ходить ходором...

Івась, не одкриваючи очей, сьорбнув невеликий ковток води, — і похлинув ся, закашляв ся... Хведір одняв кухоль. Заливний хрипячий кашель, з якимсь незвичайним пїсқом, душив малу дитину. Хведір ще дужче насупив ся — і мовчки поставив на край полу кухоль з водою. Кашель незабаром стих; Івась знову забув ся — лежав та тільки важко дихав... Хведір добре чув: як у Івасевих грудях соплó та пищало...

Вернулась Уляна.

— А що? — підвівши голову, питає Хведір.

— Казала: зай...

— Дядьку Хведоре! дядьку Хведоре! — не дав доказати чийсь несподіваний клич — з-надвору. — Казав пан коней запрягати!

— Зараз, зараз..., — кинув ся Хведір і швидко вийшов з хати.

Незабаром почула Уляна, як теленькнув дзвінок раз... вдруге...

— То він корінного запрягає, — подумала Уляна.

Через який час, рипнули хатні двері — і показав ся Хведір.

Мовчки він скинув стару свиту, надїв синій армяк, взяв про запас од дощу кабеньак з кобкою, підступив до полу — тай уставив смутні очі на сина... Що тоді думав Хведір?.. що в його серці робило ся?.. Хто дітей має, той знає. Хто не має, — тому не розкажеш словами. Постоявши трохи, Хведір глибоко зітхнув

і перехрестив здалека сина; сам перехрестив ся; глянув жадібно на Уляну; сказав якомсь глухо: „Прощайте!“ і мерщій вийшов з хати.

Уляна плакала.. Ось уже голосно й часто зателенькав дзвінок; загуркала повз вікна брїчка.

Далі Уляна нічого не чула, — страшний хрип та писк, залівні заводи кашлю все те разом покрили... Вони — одні тільки вони! — учувались Улянї навіть тоді вже, як і затихли. „А ще ж то треба й обід готовити!..“

Після обїду, котрий не знать як зготовила й видала Уляна, прийшла баба Вовчиха — стара, суха, довга, мов висушена тараня, з витрїшкуватими круглими очима... Увійшовши в хату, вона перехрестила ся і зняла свої непривітні червоні очі на дитину. Потім полапала сухою холодною рукою за головку, за шийку... зітхнула. Івась прокинув ся, закашляв ся... Він аж посинїв од натуги, на шийці жили налили ся кровю — аж почорніли...

— Трудно йому.. трудно!.. — похитуючи головою каже Вовчиха. — То йому з пристрїту... з уроків. Он, як йому шийку обложило!

— Бабусю, голубочко! що ж мені робити нещасній! порайте! Вовчиха позїхнула на весь рот.

— Можна, дочко... можна... Од сеї хвороби тільки лікарство й є... Треба, дочко, щоб батько, або мати своїми руками рака пїмали та вибрати жовна, — та одщентать... завязать недужому в пазуху... як рукою здїме!..

Де ж нам того рака узяти? Ще хоч би Хведір... пішов би до Лейби... заплатив би вже, щоб пїмати... А я.. що я сама зроблю?!

— Так, галочко, так... Шкода, що чоловіка нема!.. А швидко вернеть ся?

— Хто його знає... поїхав з паном у город, на мировий зїад. Може, пан і на ярмарок зостанеть ся...

— Шкода!.. А то б зараз помогло... Ну, та, може, ще Господь його подержить на сїм світі, поки Хведір приїде... А тепер — прощай, дочко!.. Як вернеть ся чоловік та пїмає рака, — щоб зараз же принїс мені: я одщепчу жовнята... Кажу, як рукою здїме!

Осталась Уляна сама собі в хаті над болящою дитиною. Вона б не тільки рака — вона б свого серця влупила та дала, коли б тільки йому полекшало!

Настала ніч! Івасеві ще гірше... Горить дитина — доторкнути ся не можна! Трудно йому дихати: чутно — в горлі щось здавлює... Ходить Уляна по хаті, ламає руки, молить ся — просить у Бога подержати сина, поки батько... Господи! Хоч би Хведір... Хоч би він швидче! Хоч би живого застав...

Так її на ногах ніч захопила: так і ранок застав. Ще дужче постаріла та пожовкла Уляна. Лице аж позеленіло, щокі усмоктались в середину, очі впали, припухли от сліз та безсоння; неросчесана коса вибивається з-під очіпка, лізе у вічі...

Минає день... другий... Івасеві не легшає, а Хведора немає! Ходить Уляна — сама не своя. Уже й не плаче, а тільки важко зітхає... Легко сказати: три дні промучити ся, три ночі крячкою просидіть над хворою дитиною! — „Ще й кріпка ся Уляна, ще й здорова вдала ся!“ — дивують ся дворіві наймички, що забігають ввечері, після роботи, до Уляни в хату — довідатись: що там? — Вони, молоді, ще не знають, що то не сила, не здоровя держить Уляну на ногах: то держить її гаряча материнська любов!

Над вечір третього дня заходить Грицько Коваль — кум, хрещений батько Івасів.

— Здорова, кумо! Прочув: хрещеник недужий, — прийшов одвідати.

— Спасибі, куме! — одказала Уляна.

— З чого се йому? — пита Грицько.

— Господь його знає... Баба Вовчиха каже: з пристрігу, з уроків...

— Не слухай ти її, кумо... бреше!

Уляна глянула на Грицька, наче вивіряла: чи правду він каже? — І тільки тоді помітила, що той хлебеснів уже.

— Що се, куме — пора прийшла? — питає Уляна.

— Шабаш! — кинувши шапку об землю, скрикнув Грицько.

— Годі! Так мене кумо, коло серця смокче... так смокче!! У-у-у! — загув Грицько і, заскреготавши зубами, зо зла посварив ся кулаком у ту сторону, де панський будинок та гребля. — Вони мене, Уляно... вони мене довели до сього!.. Прокляті!.. каторжні!.. Бога у них в животі немає... Ну, що тепер я? коваль?.. А кузні що весни нема... А їсти мені й весною однаково хочеть ся, як і зімою... Пан підвів... Жид обдурив... всю громаду обдурив! Наплюеш мені, кумо, тоді серед оції лисої голови — показує на лисину — коли чортів жидюга не одурив!..

— Та Господь з ними, Грицьку! — перебиває його Уляна, знаючи, що аби Грицько завів про кузню — вже лайки не переслухаш... — За те Він їм і оддячить...

— Він?.. Чому ж Він їм досі не оддячив?.. Вже б же можна сторипцею... А Він мовчить... Видно, і Бог той панський та жи-дівський, а не наш...

При с'їм слові Грицько задумав ся... Уляна важко зітхнула.

— Ма-мо! пи-рки! — простогнав Івась.

Уляна кинула ся з кухлем по воду у с'їни.

— Пити хочеш, с'їну? — підступивши до хворого, спитав ся Грицько. Пий на здоровя!.. Ач, як споганів!

— Страшній став... такий страшній! — одказує Уляна, напо-ївши хлопця. — Хоч би Хведір швидче вернув ся...

— А він що? — руки підложить?

— Та вже ж... хоч живого побачить!

Грицько махнув разом головою і рукою.

— Та гляди, лишень, кумо: чи не краще на т'їм світі? Мале умре — менше лиха знатиме... Хіба красне житте наше?

— Так то воно казати... А чи легко материнському серцю?

— Наплюй!

— „На що наплюй?“ — почув ся ззаду їх сторонній голос. — Зирк! Аж клішниця Марина. Уляна затрусилася...

— А хоч і на тебе! — одрубав зразу Грицько, сердито блікнувши очима, — щоб не підслухала... Думаєш — велика пані?..

— „Ти, видно, давно на цепу був?“ — уколола Марта.

— Поздоров, Боже, нашої клішниці Марті: такої чести хоч кожен день то заслужиш!

— „Коли залив очі, то мовчав би!“ — скрикнула, почервонівши, Марта. — „А ти чому не виходиш третій уже день на го-рід?“ — обернулась до Уляни.

— Ви ж бачите мое лихо, — каже Уляна, вказуючи на дити-ну: йому так трудно... ледве дише!

— „Наплодите, та й панькай ся з ними... а панська робота стій!“ — виговорює Марта.

— Звиніть пожалуста, — каже Грицько, усміхаючись і вхопивши в обидві руки свою голову, почав її нахилати. — Я думав: хто се? І не пізнав, дурний, що се не шолудива дівка Марта, котру одходила моя покійна мати, а панська... клішниця Марта!.. П-ху!

Марта блікнула на Грицька, що п'яний стояв коло неї і, усміхаючись, кланяв ся. — Тільки гострий погляд показував, що

робилось у її серці. А Грицько одно — ходить за нею, та кла-
няєть ся...

— „Чого ти причепив ся до мене, п'яного?“ — не видержала
і на всю хату скрикнула Марта.

Івась злякав ся, кинув ся, — і залив ся кашлем. Аж Гриць-
ко отетерів, почувши таку пискотняву та хрипотняву в дитячих
грудях! Уляна кинула ся до сина впила ся у його мутними очі-
ма, мсв прохала: „Господи! зніми з нього хоч половину того
лиха, та перенеси на мене... Не муч тільки його так... не край
мого серця..

Марта — як непримітно ввійшла, так непримітно й вийшла
— мов тїнь промайнула по хаті. Коли Івась вгамував ся, а Гриць-
ко з Уляною оханулись — Марти вже не було...

— Не жилець він, кумо!.. Ні!.. не жилець! — промовив, мах-
нувши рукою, Грицько. — Такий кашель і в старого печінки
одібе. Таке було і в моїм... не видержав! Прощай, Уляно! Гос-
подь з тобою! — І, коливаючись, Грицько подибав з хати.

Мов хто серпом різнув по серцю Уляно — так ті слова
Грицькові! Вона бачила сама, що Івась ледве дише... а все на-
діяла ся! Тепер — надія та, що жила в куточку її серця, котра
його гріла й живила, — стала меркнути, холонуту, як похололи
в неї руки та ноги... Вона вхопилась за свою годову, здавила її
холодними долонями... „Що мені робити, бідній?.. що почати
безталанній?“ І, накинувши на опашки ту стару свиту, що Хве-
дїр скинув, — вибігла з хати...

Рядом з панським двором, тин з тиним — жив батюшка,
отець Хведот. Високий, пузатий, з червоним, як ріжок лицем, з
сїрою по пояс бородою, — він, після вечерні, сидів на дубовому
тесаному стільці і пив чай. Піт заливав йому очі, стїкав по бо-
роді, падав до долу... Отець Хведот на те не потурав — і знай
сьорбав чай, котрий йому наливала його невеличка суха матушка.

— Ще питимеш? — пита попада, після пятого.

— Наливай, наливай!.. Добре потом пробирає!.. — І взявши
рушник з столу, отець Хведот почав утирати лице.

У той саме час завалувала собака на дворі.

— Когось несе лиха година! — промовив отець Хведот, прий-
маючись за шостий стакан чаю.

— Та щось давно й не було нікого. Стецькова жінка ходила
на вазі.. Може, від неї — хрестити, -- угадувала матушка.

— Ну, я вже на того Стецька гострю зуби!.. Прохав, бісового
кв'ача, ще з осені орати нивку... „Ніколи“, каже. — Настала ко-

совиця. — Ти ж, кажу, хоч косити прийдеш? — „Хоч би, каже, з своїм упорати ся“... А де в його те сіно?... Аби чим одговорити ся!.. Подожди ж, думаю, піймаєш ся й ти мені: стане тобі шкурка за вичинку!

На кухні почув ся гомін. Хтось усилювався пройти у горницю. Наймичка не пускала: — „Ти куди лізеш? дай хоч чаю напити ся!“

— Хто там такий? — обізвала ся попада. — Пусти, Параско.

У хату вступила Уляна — распатлана, бліда, тремтить усім тілом.

— Здрастуйте, батюшка! — уклонила ся трохи не в моги.

— Чого? •

— Синочок занедужав... Ледве дише третій день... Прийдіть, батюшка, причастіть!

— Ти відкіля?

— Я — з двору... Хведорова жінка...

— А-а... Се того Хведора — кучера? А ти знаєш, що твій чоловік досі не оддав мені карбованця за молебен, що правив, як ви сюди перейшли? Тоді сам пан прохав, обнадєжив. Ну, думаю: одправляю вже... Аж ось — котрий год — ні кує, ні меле!

— Батюшка! коли б же ми вільні... своє мали... А то — де нам у наймах взяти?

— А панського добра мало крадете?

— Хай над тим ворони попокракають! — одказує, спалахнувши Уляна.

— Ну, добре... Піди ж попереду принеси мені карбованця, та тоді приходь із сином.

— Синові пятій годок... Не донесу, батюшка...

— Уже ж і я не піду! — Віддайте хоч те, що винні остали ся.

— Копійки, батюшка, мідної за душею немає... Вовчисі останню сороківку оддала... Може у Хведора є... Так-же на ліхо наше — Хведора дома нема!

— Ото ж, як Хведір вернеть ся, — тоді те й буде. А тепер з Богом!

То бліда, а то, як стіна біла, вийшла Уляна з попової хати. Нездужа — не то клясти — слова вимовити. Сльози так і дуться її, так і заливають очі... На силу втрапила до дому.

Івась тихо лежав, водив по хаті очима...

— Сину мій — лихо мое! Від нас не тільки люде — сам Бог відпурав ся! — заголосила Уляна, припавши до дитини.

Івась притулив ся до неї, обвів своїми гарячими рученятами її холодну шию, цілував заплакане лице... Так минула й ніч; так застав їх і ранок ясний.

Потяг ся день за днем... А Хведора немає — та й немає.

Діждали Петра. День з ранку був ясний, погожий, сонце зарані схопило ся — і, червоне, котило ся по небу, угрівачи та припікаючи. Івасеві, з ранку, трохи полегшало: кашель уліг ся, огник спав, Івась забажав пити й їсти. Веселійше глянула на світ Божий Уляна. Дворові молодиці утішають: „А, може, дасть Бог, воно ще піде на поправку“. — Знову ожила надія в материнім серці; знову душа її покійнійша стала хоч трохи... За всі дні, Уляна на Петра, видавши обід, перший раз задрімала...

Одначе, незабаром прокинула ся. На дворі — парно — варко, дихати нічим. Сонце, наче розкалена куля, стоїть серед неба та як прійском палить; вітрець — а ні повійне: гаряче повітря а ні заколихаєть ся, ні поворухнеть ся... Тільки з далека темріє: ніби насовують хмари. Ось вони й ближче... забігають зо всіх боків. Темні аж сині, клеочуть вони та здіймають ся чорними клубками, котять одна навпроти другої — мов набротлись супроти ясного сонця, як свого ворога! Темні паруси, наче довгі чорні рушники, спускають ся од хмар на саму землю... Десь у людей дощ іде... Треба і у нас ждати...

На дощ Івасеві погіршало: не дає йому ні дихнути, ні покійно полежати. Кашель бе його, підкидає, перевертає з боку на бік; горло наче чимсь заліпило — аж рве його: кривава слюна виступає на попалені смагою сухі губи, прокашляти ся — ніяк не здолає!

Над-вечір сонце зовсім сховало ся; небо чорними хмарами замазало ся; чутно здалека грім; моргає блискавка.. Уляна ходить, як тїнь, по хаті; затуляє вікна, щоб не світило в очі. А блискавка, мов нарочне, раз-у-раз шарпає чорні хмари, чертить огненними стрілами: хмари то розходять ся, то сходять ся; борюкаєть ся світ з тьмою... Грім гуде, аж земля тремтить, — наводить страх на душу, обгортає холодом серця... Улянї страшно... тяжко... важко... Вона ламає сухі руки; читає молитви — і разом проклинає свою лиху долю...

На дворі потемніло, як у ночі. Дощ лапастими краплями то там, то там пада. Суха земля зразу вбірає в себе великі брїзки — тільки круглі слїди остають ся на версі. От з близька свіркну-

ла блискавка. Уляна затремтіла; у-віччю потемніло в неї. Гогонув грім... тріснуло, мов провалила ся земля... далі загурчало, рокбчучи страшними перебоями.. запахло сіркою, гаревом. Доцлинув, як з відра!..

Івася наче що підкинуло. Міцно стуляючи кулака і наливаючи ся на лиці кровю, він почав рвати.. Кривава піна тяглась довгою смужкою з його розкритих уст... Уляна перелякала ся... Не знаючи як і для чого, вона стала бігати по хаті, ухопивши ся за груди, мов здавлюючи серце, з котрого лила ся її кров, її..

Аж ось почув ся з-надвору крик: „Ідуть, ідуть!“ Чутно, як хлющатъ по калюжах колеса, як хвиркають та сопуть коні... Ось загурчало по-уз саму хату... „Слава тобі, Господи!“ — Уляна й боса й простоволоса вискочила на-двір.

— Хведоре! Хведоре! Йди, Бога-ради, швидче! — стоячи на дощі, гукає Уляна, і махає руками, забувши, що тепер ніч.

— Зараз, Уляно, зараз!.. — почув ся Хведорів голос.

— Та йди швидче!.. Івасеві дуже погано, — крізь сльози Уляна.

Хведір, покинувши коней на дворника Карпа, мокрий як хлюща, пішов до хати.

Уляна вже була коло дитини і ламала руки, дивлячись, як воно метало ся, — як хапало ся рученятами за налите кровю лице... так силкувало ся викашляти ся!

Хведір, як укопаний, став біля полу і не спускав з болящого похмурого погляду.. Вода тоненькими смужками збігала з його одежі.

— Івасю! що з тобою, дитино моя?.. — не швидко запитав Хведір, доторкнувшись своєю мокрою рукою до розпаленої голови сина.

Івась лупнув очима, — та не обізвавсь... Він діхав важко, хрипко...

Хведір безнадійно похитав головою. З його смутних очей бризнула крапля до долу..

Хто одгадає: чи то холодна дощова крапля?.. чи то гаряча сльоза батькова?

(Далі буде).

Дзвони.

Хвилями срібними, гуками дальніми
Дзвони вечерні пливуть...
Ріжуть повітря ножами хрустальними
Перлами встелюють путь.
Стукають в серце струмками алмазними
Будять отруєні сні,
І виринають квітками прекрасними
Мрії — коханки весні.
Линуть ті мрії, еднають ся з гуками
В шлюбі палких молитов,
І розгортають над рідними луками
Щастя нову короков.
Гей, прокидайте ся, люде потомлені,
Та *одкривайте серця:
Хай в них весняні займають ся проміні
Світять, горять без кінця!
Хай заклеочуть пожежі котючі
З крові та племіню мрій!
Хай перетоплять на вчинки блискучі
Клаптики ветхих надій!
Хай! Бо інакше морозом обвіяна,
Приспана снами земля,
Буде до віку тернами засіяна,
Наче забута рілля...
Висохнуть щастя джерела криштальні,
Світлий перерветь ся гук...
І проспівана собі співи прощальні
Серце, замерши од мук!..

На батьковій могилі.

Спи, батьку мій... В пухкій землі
 Забудь всі болі, муки злі,
 Всі кривди, що терпів на ній...

Спи, батьку мій

Важкий тобі судив ся шлях...
 Спочинь же добре по трудах, —
 Ти заслужив спочинок свій...

Спи, батьку мій.

Творець, що нам дає життя,
 Дає і втіху забуття —
 Святий і вічний супокій...

Спи, батьку мій.

І я колись, отак як ти,
 Дійду останньої мети...
 Сьогодні цар, а завтра гній...

Спи, батьку мій.

Син кріпака, ти вільним став
 І вільний дух в тобі буяв.
 Твій дух живе в душі моїй.

Спи, батьку мій.

В огні палає рідний край!..
 Спи, любий мій, не потурай —
 За тебе син полине в бій.

Спи, батьку мій.

Перед вступом до філософії.

Є книжки з заголовком „вступ до філософії“, які дають філософію замість вступу, або вступ замість філософії.

Ні одні ні другі не є гірші і хто зна, чи кращі є ті, що сякають ся погодити потребу вирішати невирішені проблеми з необхідністю пояснення: чому вони є проблемами. „Вступ до філософії“ був би зовсім невинною, не небезпечною книжкою, колиб він був призначений для тих, які не почувають вже потреби вступати в світ філософії. А проте він найчастіше пишеться для тих, які беруть його з вірою, що завдяки ньому вийдуть до святині мудрости. Таку віру — одну з прояв молодечного ідеалізму, навіть найбільше наївного — може завжди зрівноважити досвід, що святиня мудрости є стільки, скільки є нетрів і блуканини між ними на шляхах людських пошуканок. Ставить автор вступу до філософії стає незвичайно важке, коли свідомість такої правди супроводить його пишучу руку. Коли-ж ні, то воно легке наче віра його читача.

Чим має стати для читача вступ до філософії? — на таке питання може мати філософ стільки відповідей скільки на запит: у чім завдання і суть філософії?

Тому найлегше бути автором вступу до філософії нефілософові. Найкращий доказ, що ні один з великих філософів не написав вступу до філософії.

Кожний з них мусів почувати, що така праця або надто легка, або надто важка. Коли вступом до філософії вважати огляд філософічних систем, напрямків, ідей, понять, то се надто легко, бо при такому завданню можна полишити на боці питання: — чи людина, познайомившись з таким оглядом, зрозуміє вагу філософічного зусилля.

А надто важко вдоволити читача авторові, якого розуміння філософії є на стільки різне від бажань читача, що перш усього він є приневолений вести боротьбу з тими бажаннями. Людина, що звертається до „вступу до філософії“ з бажанням увійти в світ філософічних проблемів, відчуває невідхильну потребу придбати як найшвидше суцільний і непохитний світогляд. Така сама потреба сотворює і справжнього філософа та кермує його пошуками. Видається: що він стоїть незвичайно близько до свого читача. Навіть сама потреба пошукування відповіді на проблеми буття повинна вже наближувати його до психології такого самого шукача.

Одначе нема більших психологічних суперечностей, як бажання мати суцільний світогляд і як потреба шукати його. Нема філософа якого життєва мудрість дала би йому змогу зрентися суцільного світогляду. А проте, коли його світогляд став на стільки непохитно-суцільним, що він може лишень переказувати нам його висновки, тоді він має якнайменше змоги викликати в нас потребу самостійної пошування.

Я почував себе все збентеженим при запиті: — що треба читати, щоби виробити собі „науковий“ світогляд. Я ніколи не мав певности, що мій світогляд є науковий, бо все сумнівав ся чи і сама наука може дати якийсь повний світогляд. Та коли мені доводилось чути самовпевнені погляди скептиків, чи анархістів, що філософія є зайвою забавкою, бо не дає ніяких підстав для будування ідей — я не почував великих труднощів, щоби показати їм, що їх ідеї є звязані з дуже непохитним і суцільним філософічним світоглядом. Отся легкість не мала своєї причини тільки в тому, що лекше показати другому його готовий світогляд, ніж дати готовий свій тому, хто немає ніякого. З таким поглядом можна би ще навіть суперечатись. Але досить розуміти вагу індивідуального, наскрізь суб'єктивного матеріялу, з якого будується світогляд, щоби стати скептиком супроти власного, хочаби виплеканого роками зневір і поревів. І я питаю себе часто: — чи не тому автори „вступу до філософії“ так часто лякають ся казати про сей індивідуальний матеріял, з якого складала вони розумінне чужих ідей і власні ідеї; — чи не тому силкують ся вони так дуже викинути своз „я“ з обсягу своїх дослідів і теорій? Автор „вступу до філософії“ бажаючи переказанням, розслідом і критикою філософічних систем впровадити новиків в круг їх проблем почував себе найпевнінше тоді, коли найшов тайну: чому кожний з світоглядів хитав ся.

Критика кожної ідеї є звязана невідхильно з поняттям „вартости“. Само поняття „вартости“ є спробою розмежування ідей і звязаних з ним прояв на обсяг суб'єктивного і об'єктивного. Наша потреба найти розв'язку деяких проблем є потребою означити межі об'єктивности наших ідей. Читач вступу до філософії йде за собою першою, найсильнішою для нього потребою.

Він жде від філософа ясних, рішучих означень: який зміст можна звязувати з поодинокими ідеями, — якими ідеями можна означувати зміст найважнінших для нього прояв і переживань.

Чи сам філософ не відповідає собі на таке саме питання? Чи ідеї і поняття, при допомозі яких він силкується передати своє розумінне життєвих прояв є більше непохитні, більш означені і прозорі ніж ідеї людини, для якої життя є давно вирішеною проблемою, дуже

лено означеним і прозорим завданням? Ми часто повторяємо гадку, що філософ різнить ся від людини з наївним поглядом на світ в сьому, що поняття, якими він користується є поняттями з ясно-означеним змістом.

Се правда, коли хочемо тим сказати, що в буденному життю люде не перевірюють змісту ні розуміння своїх понять і що не почувають навіть потреби робити сього. Та чи не краще було би сказати, що філософ се людина, для якої ні одно з буденних слів не має ясно-означеного змісту і в якому кожне найбільше прозоре поняття, яке иньшим дає змогу видавати безсумнівні присуди — прокидає нові сумніви, а з ними і нові проблеми. Філософ не робить нічого иньшого як поет і маляр, які зупиняють ся перед розваленим тином, найбачальнішим предметом, повз який що дня проходять байдуже тисячі. І ось він має нараз казати про суть і вагу життя тим, які вірять, що філософія дає на се безсумнівні відповіді. Він має казати про життя при помочі понять і ідей, зміст яких залежить від самого розуміння сього життя, розуміння на стільки індивідуального, що ні одна з відповідей полишених иньшими не може його вдоволити вповні. Чи не дивниця, що найлекше можуть критикувати чужі світогляди ті, які вірять у свою наукову об'єктивність і майже іронічно глядять на тих, що займають ся такою невдатною роботою як будівля світогляду з „власного“ матеріалу. А проте: чи існує якийсь світогляд, який був би збудований не з „власного“ матеріалу, коли зважити, що головні філософічні ідеї і поняття змінюють ся як найчастійше і як найбільше завдяки самій своєрідній духовій організації філософа. „Причина“, „субстанція“, „душа“, „дух“, „світ“, „дійсність“, „свідомість“, „воля“ — кожний з сих термінів є вже у філософа вислідком поняття вартости в янайширшому розумінню, вартости майже апріорної, покладеної заздалегідь в усіх тих питомих умовах, завдяки яким одиниця приймає в себе зовнішній світ, цїнує його і зясовує свої потреби.

Філософ творячи свій внутрішній світ на подобу зовнішнього, або краще: — зовнішній на подобу внутрішнього йде за індивідуальною потребою зясувати своє становище супроти нього так, неначе би бачений ним світ був одиноким існуючим справжнім світом, а він сам неначе би носив у собі найбільше суті прикмети „людини“. А одночасно, він як філософ, не може не розуміти, що „світ“ і „життя“ се є дуже грубі узагальнення безмежної скількості суперечних матеріальних і духових потреб і що в невпинній боротьбі між ними, його власна потреба: — розуміти світ і життя, розяснювати його, стежити за його проявами — се тільки одна з рівнорядних мільонових потреб

і ледви чи не одна з найслабших, коли зважити ґрунтуючи її перетворення в біологічну силу, яка може тривати і розвиватись.

Тому й не дуже філософічно було би обурюватись на таке про-
сте і невинне бажання як отримання підручників для людей, які ціка-
влять ся тим, що думали філософи і до яких висновків дійшли про
суть буття. Навіть скромно переданий зміст філософічних творів
відповідає дуже добре дуже реальній меті з якою читачі користують
ся такими підручниками. Сі читачі або студенти, які мають відповісти
на веї запити професора, або спрагнені науки шукачі тривких „фактів“,
люде, які не зможуть втишити своєї спраги заки не знатимуть сотни
нових фактів: прізвись, заголовків, дефініцій. Адже професор філо-
софії, як і студент на іспиті, мають свої означені обовязки і вони
безумовно повинні знати те, що є написано в книжці; — перший для
вдержання своєї поваги, — студент задля ще поважнішої причини.
Професор філософії не має обовязку відповідати на загальну проблему
і чимало є таких, які навпаки: вважають своїм обовязком пригаду-
вати студентам, що є справа — особистих пересвідчень і що їм, як
будучим учителям філософії треба чогось тривкішого, менше субек-
тивного, перш усього: „професіонального“, „фактичного“ просвічення.
Адже не знати цього, що є написане в книжці і що може знати кож-
ний — сором.

Нині так стоїть справа, розумієть ся, у нас, у словянських уні-
верситетах і здебільша в краю наших духових вихователів у Німеч-
чині. Спеціалізація в усіх обсягах науки довела в Німеччині до фа-
тальної віри в чудотворність наукової об'єктивізації, а проблема
відношення науки до філософії була що йно поставлена Берґсоном в
новою силою в чисто дуалістичній формі.

Хоча і сам Берґсон не відкинув категорично можливості найти
нову синтезу наукових методів та здобутків завдяки філософічній
інтуїції.

Мабуть совісне сповнюванне обовязку деяких професорів довело
їх до передсвідчення, що вони повинні якнайбільше відповідати тим
потребам задля яких держава оплачує університети, а студенти відві-
дують їх. Філософія, як предмет навчання, є радше перевіркою памяти,
в найкращому разі: знаттем, а не самохітною потребою перевірки своїх
пересвідчень. Філософія, як потрібний предмет навчання мимохіть стає
чимсь в роді „науки“ і не дивниця, коли багато професорів філософії
гадає, що питання про свободу волі, безсмертність, про взаємини тіла
і душі можна доторкати що йно тоді, коли ми познайомили ся з усіми
філософічними системами в хронологічному порядку. У своїх доказах,
що вони не помиляють ся що до наукової методи, вони користують ся

невпинно порівняннями з саодинокими точними науками і психологією своїх слухачів відчитують при допомозі наскрізь наукових законів.

Одначе сама психологія професора філософії викликає сумніви: чи і вона не підлягає деяким законам? — а коли вони не є науковими і не можна їх зясувати, то може вони є бодай менше химерними ніж сі ріжноманітні незясовані потреби з якими звертають ся до них шукачі „справжнього наукового світогляду“.

Коли кажу „професор філософії“ — ніколи немаю на гадці справжнього філософа. Я мав нагоду слухати професорів філософії, які є справжніми філософами, одначе вражінне полишене їх викладами не мало нічого спільного з навчанням. Проголошувані ними погляди були без сумніву вислідками їх довголітних роздумувань, одначе ми, слухачі, не вертали ся до дому з поглядами, які можна би назвати чимсь в роді вислідку останніх наукових дослідів. Важко було зясувати: чи полишений їх ідеями вплив наближував ся радше до цілючого флюїду зединюючого розкинені в мізку обривки понять разом з померклими почуваннями, чи се були окрушки динаміту, що впали в наше нутро і там розривали наші гармонійні сполуки. В таких хвилинах я думав про чимало тайн у світі ідей, одначе хоча спокуса найти ключ відкриваючий тайни світоглядів є така велика як бажання бути самому тайною — я ніколи не зустрічав ся з гадкою: завдяки яким тайнам може філософ на нас впливати? я почував тоді несвідомо, що філософ, яким ми захоплювали ся був так мало професором, що можна йому було без сорому вибачити всі даремні силкування, щоби все-ж таки сповнювати свій обовязок як найбільше традиційно.

Філософ — ми почували се — учив нас тому, що ми не в силі були від його навчитись як треба вчити філософії інших.

Філософ, що стає вчителем філософії, не находить ся в дуже ріжнім становищі від критика, який має написати шкільну історію письменства, або від історика, який має скласти підручника. У своїй свідомості вони невпинно зустрічають ся з межою на якій починаєть ся самостійне зусилля їх думки, де думка вириває що йно як сумнів, як запит, як проблема неменьше незясована ніж проблеми їх слухачів, а з другого боку зустрічають ся з межою, де всі питання є вирішені, впорядковані, зложені супокійно у висувки як старі невіграні льотерійні білети. Як погодити сі два протилежні, а подекуди і ворожі, суперечні світи: один вириваючий з за обрив мряк, повний конфліктів з прывами, та зневірами, другий: світ людсьї бажуючих найти якнайшвидше провідну зорю, яка як ліхтар, освічувала би їм дорогу?

Ясно, що в світогляді професора що раз сильніші права зобуває собі двоєрідність ідей і що всі сі ідеї, які він уважає дуже

близькими собі, найціннішими тому, що в них спочивають невиявлені ще зародки нових творчих гросвітків — він полишає на боці з ляку, щоби не стати незрозумілим, — щоби не порушити викінченої гармонії свого систематичного знаття. Рівень, на якому витворюється його розуміння з учениками нагадує тоді ту нейтральну сферу схем, коли нам ніяково перед чужою людиною підсилювати свої теоретичні міркування прикладами з особистих переживань.

Не всі справжні філософи, філософи-відкривники нових ідей, полишали їх в собі, коли були вчителями філософії. А проте їх виклади не могли ніколи стати чимсь більше як коментарієм їх творів, а треба сумніватись, чи глибокі ідеї розповсюджені ще йно завдяки доступній формі розяснення стають сильніші в наслідках.

Є щось глибоко-трагічного, сумного аж до саркастичної усмішки в силкуванні великого філософа, коли він є приневолений-находити для своїх ідей таку загальнодоступну форму, яка мала би висказати суть звязаного з нею переживання, що вилилось перший раз у формі безпосереднього зіткнення з проблемою. Є чимало сентиментальних все-світників, обхоплених запалом просвічування, які обіцяють і філософії і людству незвичайний духовий розвиток, коли філософія стане поширюватись в як найпопулярніший формі. З ними можемо не суперечатись. Їх погляд про ідею бере як підставу становище, що ідея се таке ество якого суть, вартість не змінюється від вбрання в якому воно мандрує по божому світі. Боронити ідей недоступних загалові значить здебільша навіть в очах людей „поважаючих науку“: — виступати проти ясности ідеї і відкидати ширину суспільної вартости, як їх мірева. Тому краще згодитись, що поняття творчости і тут, як усе скрізь, є умовне і що трагізм великого філософа, коли він стає невеличким учителем полишає також дуже животворні наслідки в суспільности. Можна не падькати над трагізмом культури що її надзмісловий світ не вмє поширюватись на як найширші маси, так як поширюють ся винаходи в їх практичному приміненню. Наївно булоби домагатись, щоби релігії могли поширюватись без зовнішніх символів, обрядів, церков, священників, або, щоби до церкви мали право входу тільки священники. Не треба домагатись, щоби професор філософії умів приготувати своїх учеників на якесь вище становище ніж на те, яке для нього самого є найвище: — на професора філософії. Тому можна сказати, що професор філософії доходить прегарно до бажаної мети, коли для палких молодих голов шукаючих єдиної безумовної правди він дає вступ до філософії, де познайомлює читача з найбільше сучасними світо-глядами, системами, напрямками.

Коли він перекидає в читачу завдяки різноманітності проблем їх незасвоєності потребу гармонійного їх погодження, то зовсім поганого для не робить він і тоді, коли сам зводить цю різноманітну незасвоєність до самовпевнених гармонійно-виничених висновків.

Коли скажемо, що деякі підставні домагання автора вступу до філософії і домагання читачів є парадоксальним непорозумінням, то можна би додати, що дійсність, її форми реального життя, в яких виявляють ся ідеї — поводить ся з нашими „ідеальними домаганнями“ так, неначе би їх парадоксальність домагалась поправки. Можемо дуже щиро боронити погляду, що найкращим завданням вступу до філософії повинно бути підготовлення читача до завдання справжнього філософа, одначе, коли згодитись з фактом, що підготовлення філософа майже ніколи не починаєть ся з таких книжок як вступ до філософії тоді треба би і легко згодитись з фактом, що „вступ до філософії“ єповніє дуже скромне завдання, наскрізь практичне, не дуже філософічне. Термін „вступ до філософії“ не треба брати в инакшому розумінню, ніж користують ся ним люди бажаючі познайомити ся з філософією як з систематичною наукою. В книжках, що силкуватимуть ся єповнити їх бажання, буде тоді як найменше філософії в розумінню потреби вирішати як найбільше сумнівні проблеми звязані з переживаннями хвилюючими автора.

Наскрізь практична, професіональна потреба, з якою бере в руки „вступ до філософії“ пересічний загал на стільки впливає на психологію автора такої книжки на скільки він хотів би як найшвидше бачити безпосередний корисний вплив своєї праці на читачах.

Чи мало дуже цалких молодечих голів шукаючих у вступі до філософії ключа до дверей Сезама нагадує своєю потребою з оповідання Успенського, сього „невидужливого“ який бажав почати своє відродження з такої книжки, де писалось би про те, що було на початку всього.

Спокуса — дати у вступі до філософії такі підставні висновки філософічної думки, які могли би для новика стати провідною ниткою в його пошуканках — є так велика, що чи мало „вступів до філософії“ викликує вражіння, неначе би їх автори вірили, що існують справді якісь підставні висновки філософічної думки, висновки „науково-об'єктивної“ безсумнівності.

Нема нічого більше нефілософічного як критика філософічних систем і напрямків у вірі, що можна відкинувши їх помилки скласти суцільний науковий світогляд вільний від суб'єктивних впливів; одначе аналіза філософічних світоглядів у вірі, що можна їх не критикувати є ще більше нефілософічна.

Неофіт, повіривши в філософію як в науку — надто часто довідується про тільки невибачних, — грубих гріхів у найнижчійшій життєвій філософічній теорії, про тільки найсуперечніших філософічних напрямків та систем, що він не має сміливості і рішучості прийняти який-небудь світогляд як свій.

Він стає надто розумним на се. Професори стільки разів уважають своїм обов'язком проголошувати правду, що в дорозі до правди треба перш усього оминати логічних похибок, — що вже вони самі часто звикли глядіти на світогляд як на решето, себ то бачити крізь нього завдяки дірам. Наслідком такої обережності голова звеличника філософії сама буде подібна до решета і завдяки тій прикметі вона може без труднощів пересівати всі світогляди, лишаючись незмінною. Не лишень вона вступає в філософію але і філософія вступає в неї. Вона знаходить сей тривкий світ правди якого шукала. Для неї не буде ніяких сумнівів, які переживав, напр. Декарт, і не буде тому, що вона зможе пригадати як стій, що відповів на них Кант і вона не впаде в Кантівські антиномії, знаючи про них погляд Шопенгауера. Вона знає з філософії стільки фактів, що потреба мати крім них ще й погляди видаватиметься її дитвацькою і зайвою, — а може і неможливою. Добродій з головою повною історією філософії буде навіть певний, що жайтравкіші і найбільше вироблені погляди не мають ніякої індивідуальної прикмети; філософ — на його гадку — повинен бути на стільки скромний перед обличчям об'єктивної надособистої правди, що повинен душити в собі все, що має зв'язок з власним „я“. Адже при такому розумінню філософії можна навіть не користуватись власними поглядами при цінуванні філософічних ідей, тому, що досить покликати ся на похибки одного філософа, щоби доказати похибки другого.

Автор „вступу до філософії“ має велику схильність ставитись до філософів так, неначе би він був лікарем, що розслідує дуже тільки ворування живчика, щоби рішити: „здоровий“ чи „недужий“; люди які очікують від професора філософії розв'язки тайни філософічних суперечностей звертають ся нього як до лікаря.

Пошукання об'єктивної „золотої середини“ є нераз причиною, що професор глядить на центральну ідею філософа як на його недугу і починає вірити, що філософ не сотворив непохитно-безсмертного світогляду тому, що нікто багато слухав своїх індивідуальних переживань. А проте: змілість критикувати всі філософічні світогляди не є ще доказом ні об'єктивності ні індивідуальності. Зрікати ся в ім'я об'єктивності індивідуального становища супроти чужого світогляду се становище не менше заєває як не мати грошей.

Може де хто зайнудити: — а чи булоби краще, накоми б підготовленнем до філософії займались філософи, які розвивали би перш новиками власні ідеї з апольогетським запалом? Про корисність проповідування своїх поглядів з університетської катедри Канта, Гегля чи Шеллінга і в наших часах: Бергсона чи Джемса можна би — скаже де-хто — суперечати ся. — „Іх вплив — скаже професор, який хоче обмежитись об'єктивною ролю посередника між чужими ідеями — на слухачів буває на стільки великий, що здебільша витворює засліплених догматиків віруючих у свого вчителя як в живу, неохибну правду; а я — запізнаю їх з усіма філософічними теоріями, вказую в кожній добрі і лихі сторони, позваляю кожному вибирати ту, яка йому подобаєть ся, а своїх поглядів нікому не накидаю“... Можливо, що таких наївних професорів вже нема: що кожний з них знає, як багато індивідуального вкладає в найбільше об'єктивну характеристику чужої системи. Можна навіть признати великою заслугою професорів філософії, коли вони не засовують свого світогляду і не накидають його як мірева чужих, почуваючи свідомо, що зробити цього не в силі. А все ж: ні їх скромність ні їх самовпевненість не рішає ще питання: чи їх ученики можуть найти в їх безособистій об'єктивності відповідь на індивідуальні проблеми або чи їх сильно зазначені індивідуальні погляди в силі заступити ученикам бажану ними об'єктивність.

Коли вступом до філософії вважати оповідання про те, що думали філософи — то мабуть не доведеть ся ставити суворих домагань ні перед вступом до філософії — ні по ньому. Коли глядіти на ідеї як на факти, то і для автора і для читача такої книжки найважнішою справою буде не проблема: який духовій потребі супроти конкретної дійсности відповідало у філософа, напр., поняття ідеї, а важливо буде знати, що Льюк сказав: „ідеєю називаємо всілякий предмет нашої думки“ а Кант: „Ідея се поняття розуму, якому-то поняттю не відповідає ніякий предмет досвіду“... і т. д. — як в енциклопедії.

Хто має надію звести колись усі життєві прояви до гармонійно-прозорих законів розяснених наукою сей буде гадки, що метою філософії є найти як найточніші формули, — і що корисно, коли філософії вчать так, як кожду иньшу науку. Коли добачувати філософічний світогляд в такому становищі супроти дійсности, яке вважає можливим глядіти на неї з вірою в мудрість її підстав то можна згодитись, що нема такої вузької системи і методи, які не могли би стати вступом до філософії. І шкільні підручники прокидають відразу до систематичної мертвеччини абстрактних понять і приневолюють працювати самостійно в зовсім протилежнім напрямку від стежок витончених жрецькими мудрости спасаючої від духових знесмог.

Не кажим, що знаємо в'якому напрямку можна найти нові, ще невитоптані стежки мудрости і що їх прочуття є вищою духовою потребою ніж потреба жити в старім добре знайомім світі перевірених, безсумнівних фактів. Скажим, що ні професори, які звертають ся до як найширшого кола при помочі ясних ідей, ні філософи, які зовсім не числять ся з потребами пересічного інтелігента не є тими ідеальними провідниками, які впроваджують нас у філософію як у святиню спасаючу нас від духових знемог. Важко буде навіть боронити погляду, що метою філософії є прокинути в як найбільшій скількості одиниць зусилля, щоби поглянути на дійсність і на наші взаємини з нею як на проблему. Жити так як живе дерево: зростаючи животворними соками землі і сонця, поза проблемами і поза ідеями — се також філософія.

Ми зітхаємо: чому професори філософії не є справжніми великими філософами; та може й не мейше зітхаємо тоді, коли справжній великий філософ стає професором. Справжній філософ, на щасте, не стає меншим від сього, що припадкоом роблять його вчителем філософії, так само як вчитель філософії не стає справжнім філософом у силкуваннях невпинно філософувати. Оба вони, і як філософи, і як учителі, мають вплив на дійсність лишень завдяки впливові на одиниці, які почувають, що філософія є наскрізь індивідуальним становищем супроти сього, що є для них дійсністю. Об'єктивні „перші підстави“ світогляду, яких шукають автори і читачі вступу до філософії починають ся що йно з своі хвилини, коли людина почуває, що її ідеї, пересвідчення і теорії є її наскрізь індивідуальним здобутком. Що йно тоді вона починає силкуватись, щоби надати їм об'єктивну вагу. Знати: завдяки яким особистим умовинам, досвідам і нагодам ми дійшли до своіх поглядів і почувати на скільки вони залежать і можуть ще залежати від зовнішнього світа, се знати одночасно, в як великій мірі сей зовнішній світ умовин, досвідів і нагод залежить від сили нашого впливу на нього. Лишень ті, які вірять в неособисту понад-індивідуальну вагу своіх ідей незалежних від власних переживань — лишень сі втратили розуміння об'єктивности. Хоча би їх світогляд був як найповнішою системою збудованою з найочевидніших правд великих філософів то все ж таки лишеть ся він тільки наскрізь суб'єктивною оманю, коли не буде він жити безпосередними, наскрізь індивідуальними потребами шукаючої людини і коли не найде шляхів, якими міг би себе утревалити в дійсности: продовжуючи себе в иньших світогледах. В світогляді, який може вже росповсюднювати відкриті безсумнівні правди — все є здійснене і нема ні джерела потреб ні потреби пошуканки; його не оживляє індивідуальне зусилле перевірки

своїх ідей новими сумнівами і досвідами; він є розумний у своїй рівновазі як том енциклопедії. Слухаючи деяких поважних професорів, які вчили своїх учеників святої пошани для непохитних „наукових фактів“ нерідко приходило мені в голову як вони поставились до свого світогляду, коли б одного дня виявилось, що один з визначних творів великого філософа — їх вчителя є звичайним памфлетом його противника з протилежного напрямку. Думаю, що вони могли би своїм студентам заявити зовсім спокійно, що погляди такого філософа втратили вже свою стійність супроти нових наукових дослідів, які відкрили, що вони не є його власністю.

Поважаймо факти. Між ними є і сей, що філософія не може ні починатись з фактів ні кінчатись фактами, коли сама хоче бути чимсь більше як низкою фактів, так дуже нецікавих як сї добродії, які поза ними не бачуть проблем.

Ось чому „вступ до філософії“ повинен бути сповідю особистих пошуканок і знахідок у сфері ідей, які є орудником для висказання себе при їх допомозі, так як орудником для поета є образи, для маляра коліри, для композитора — згуки і т. д. Філософ не є більше об'єктивним ніж вони. Його ідеї є на стільки сильно звязані з усіма питомими прикметами його характеру, вразливості, умовинами його життя, напрямку, просвічення, особистих переживань і т. д. що інколи один давно-минулий молодечий досвід заважає на його становищі супроти одної з найважливіших метафізичних проблем. Коли автор „вступу до філософії“ не зважить ся глядіти на найзагальніші метафізичні проблеми і напрямки, на чужі теорії і системи крізь власні переживання, то і його ученик не в силі буде глядіти на власні переживання крізь найзагальніші проблеми і напрямки.

У світогляді філософа найважливіше є не те, що він приймає віру в свободу волі або в Бога; — далеко важливіше є те: чому він їх приймає. В сї постуляти вірить він часто вже тоді, коли про філософію немає ще поняття і всі його пізніші метафізичні роздумування є лише пошуканкою доказів, щоби виправдати, оборонити віру, яка є сильніша ніж руйнуюча аналіза напіраючих на неї теорій. Найцікавішим фактом у кожній філософічній системі є саме своєрідна сполука індивідуального змісту з найзагальнішими абстрактними формами ідей. Ідеї філософа зростають до об'єктивної ваги саме завдяки його суб'єктивно-питомій своєрідності як означеній одиниці. Ми приймаємо їх як правду може лишень тому, що він надав їм таку виїмкову форму, яку не можна би уявити собі в злучі з ніяким иньшим людським „я“.

„Вступ до філософії“ не повинен бути вказанням якихсь загальних, давно переїдених автором стежок з якими-гніні вже його лишень спомини.

Правди з якими вяже нас спомин давно пережитого минулого приймаємо так легко як закиди, що ми помилялись віруючи в них. Усе, що приймаємо легко є лицинь звичайним, нецікавим фактом.

Що ж легше можна прияти ніж факт? — факт названий тому фактом, що еупроти нього мусить замовкнути думка почувуюча потребу перетворювати дійсність.

Філософ може відкрити нам доступ до деяких становищ, з яких глядить на дійсність — кажучи нам про те, що він бачить з них в моменті, коли хоче поділитися з нами своїми переживаннями, себто кажучи про те, що для нього самого є питанням не розясненим ще, виринаючим як досвітні хмаринки на обрії, схвилюваним від сподівання, здогадів і сумнівів.

О. СЛІСАРЕНКО.

В горах.

* * *

Раз хмарка світлим ранком
 Під гомін водних лір
 Легким своїм серпанком
 Повила чоло гір.
 Струмки ж кресали скелі
 Й гукали їй: лети,
 Бо ми тоді веселі,
 Коли ридаш ти!

* * *

Потонули гори
 У вечерній млі.
 Шепче казку море
 Стомленій землі.
 Сплять гранітні груди,
 Спить зелений лавр, —
 В день їх море збуде
 Дзвонами літавр!

За водою.

Третя частина трійлогії

„Мандрівниця“*).

XI.

Катря сиділа в своїй кімнаті і читала коректу; в тій самій незмінній маленькій кімнаті з вікном в садок, в якій ще кілька літ тому вчила теореми та історію різних Людовиків та Генрихів; в якій трус був; в якій минули роки її юности, роки боротьби і праці, сиділа вона тепер біля столу за цильною роботою; мислючі одкладала олівець і дивила ся навколо себе.

Ся кімнатка, все незмінно й однаково терпеливо чекала її, коли мандрувала лічити ся, коли, вже здорова, надовго залишала її виїздючи для виконання партійних доручень. І пияніно в кутку і книжки на полицях і портрети і той розкішний мармуровий умивальник, що мама подарувала, се все наче давні приятелі були, і гарно Катря почувала себе, коли вже тепер більш стало оселяла ся тут.

Але не дуже то багато часу могла проводити Катря в своїй затишній кімнаті серед своїх приятелів — за пияніном або за книгами. Житте бурхливе, гарячкове все кликало її до себе... робітникам ніколи не вистачало духовної страви й матеріяльної. Ще досить утисків і несправедливости залишило ся серед людей, досить темноти і злиднів!

І Катря тільки хвилини для себе мала.

Не можна ж, користуючись тим, що вікно кімнати виходить в тихий садок, поринати серед тищі в віковій мудрости книг, розважати ся за пияніно. Ні! треба бігти від сього затишку на шумливу улицю людського життя.

*) Перша й друга частина трійлогії друкували ся в Л.-Н.-Вістнику за 1913—1914 рік.

І тільки хвилинами можна спочивати в тихій затишній кімнаті.

Гарно тут часом дивлячись на портрети, до яких прилучився ще й портрет Шевченка, думати про те, чого ніколи не буде, себ то мріяти... Але яке се безглузде діло! Думати про те, чого ніколи не буде, коли треба подумати й подбати про багато річей, які повинні бути: про гурток грамоти, про страйк, про агітаційну промову, про газету нарешті.

Але часом думки про те, чого ніколи не буде, таки налітають і не одкинеш їх. Се буває тоді, як дуже втомлена Катря. Як минає тиждень праці — лекції, клініка, гуртки, промови, друкарня — як настає хвиля спочинку хоч від частини праці, тоді разом з спочинком налітають вони, думки про те, чого ніколи не буде, себ то так звані мрії. І тоді мимоволі встають перед нею дні, що вже минули, дні юности і в центрі чомусь скромна струнка постать, задумані карі очі, високе чоло, ясний лагідний погляд. Остап...

Непохитний, переконаний, щирий, чулий ентузіяст Остап. Син своєї землі. Досі чує слова його: „Хоч ледве плентаюсь, а все таки йду, йду вперед“.

Отсе на шпальтах, що перед нею, одна стаття її, друга Остапова. Але він ніколи не знатиме, що се вона писала, що се її слова.

А все ж таки, не слова Остапа зробили її тим, чим вона зараз єсть — Українкою. Ні, се не його вплив. Яка б нікчемна була вона, як би се його вплив був, особистий його вплив! Се цілий ряд обставин, а особливо життя в Галичині привело її до свого, до національного питання. А не особистий вплив Остапа.

Остап... Колись він приходив до неї в садок — тоді весняне сонце сяло, цвіли дерева. Колись перевозив її через Дніпро; і тоді весна була. А за кордоном ціле літо як він піклувався про неї, як вона поволі одужувала!

Тоді було пекуче літо. Гори, скелі, гірські річки... А тепер зима. Тоді з Марусею так гарно їм було жити!

Маруся! Катря закрила лице руками. Бідна Маруся. Слово любови і правди несла вона всюди з собою людям.. і за се кайдани вічні.

Бути б такою як Маруся: твердо йти самій шляхом життя серед юрби темних, незрячих, безталанних... не думати про себе, про свої особисті, дрібні інтереси... забути про своє особисте життя...

Такий і Остап. Непомітно й безшумно йде він вперед, серце повне любови віддаючи країні своїй. Та чого се він їй згадуєть ся? Давно не бачила... правда, уникає його... та власне не уникає: просто ніколи їй і таки, ніде правди діти, не хотіло ся б признавати ся, що вона Українка — завжди ж такі гострі лебати вела вона з ним про се.

Давно вже не ходить вона ні до кого зі знайомих. Ніколи та й якось не хочеть ся. Ганнуся вся захоплена коханням — більшу частину роботи передала тепер їй. Надя... її улюблена мандрівниця Надя... Та якась нова: то дуже сумна, то дуже радісна. І все вона з Богданом... правда, він цікавий і чарівний. Зустрічає їх на улиці біля друкарні. Але на що ще й се? На що вона з ним?!

Наче не можуть жінки без кохання!

„Ніякого особистого щастя... ніякого особистого життя“... се ж жінка сказала... вродлива, чарівна й разом сувора Маруся. Сказала й зробила.

Геть думки! Вже пора до праці. Оливець в Катриній руді заходив по папері.

Раптом Катря здригнула ся. Стукотінне у вікно, се конспіративне стукотінне, яке знають тільки кілька товаришів.

Така знайома постать біля вікна. Невже Остап? Чого йому? Одсунула коректу і пішла відчиняти.

— Які се вітри занесли вас? — веде Остапа в свою кімнату Катря.

— Які вітри? та якісь зімові, північні. Холодно ж, холодно як!..

„Так, холодно. А у неї тут як тепло, затишно, гарно. Як у неї гарно! Що се? величезний портрет Шевченка над столом“...

— Дуже здивували ся, що прийшов? Та я й сам несподівано...

„Ну-да, несподівано... не ходить ніколи до Катрі... хоч так хотіло ся бачити її „дома“ в її звиклій домашній обстановці. І ось тепер бачить: кімната її, все се оточення таке, як і сама Катря — праця, солідність, трошки суворости, але й трошки поезії“.

— Сідайте ж, Остапе.

Катря знов сіла біля столу; Остап поруч на стільці.

— Бачте, я на хвилинку. Се власне Павло прохав мене зайти. Се доручення від Ганнусі...

„Чуже доручення... а сам би він не зайшов... все тримаєть ся далі від неї... Як одужала, а особливо як повернули ся з закордону, вона наче не існує для нього“...

— А самі б ви й не зайшли, правда, Остапе?

Нижнє личко зарум'янилось; очі ясні, сині дивлять ся на Остапа мов в душу заглядають.

„Яка вона“... І пригадало ся Остапові. Весна була. Цвів садок. Під блідо-рожевою яблунею сиділи вона і записку від Монаха передавав Остап Катрі. І сипав ся на голову їм яблуневий запашний цвіт. Така вона була тоді, як і зараз. І ще пригадав: як тоді втікши з Сибіру на Україну і збираючись за кордон, бачив ся з Катрею за Дніпром. Перевозив Катрю в човні — сяло сонце, заливаючи проміннями воду й береги.. Така сама була тоді Катря, золотоволоса, ясна принадна як і зараз, і зараз як і тоді звеніло вогненне бажання в душі: як би вона була Українкою!

— Ні, не зайшов би! — суворо відповідає Остап. — Та ви ж здаєть ся ніколи про се не говорили мені...

Так, вона не говорила... навіть уникала його... а чому? ось так гарно, що він прийшов... Ех, та що там що гарно...

І байдуже спитала:

— А як би справа була?

— Справа? Здаєть ся справ у нас нема спільних...

„Нема, нема Остапе; ніяких спільних справ нема.“

— Так прохав Павло переказати, що Таннуся чекає коректи якоїсь, дуже чекає... Ось і все.

— Коректи... чекає... — збентежено повторила Катря і погляд її впав на папери на столі.

„Ах, се так вона ховала од Остапа, і ось випадок. Павло сказав про коректи. Почувала так себе, наче впав один з мурів, якими вона оточила свою самотність, свою самостійність.“

— Добре, спасибі, що сказали — холодно одповіла вона. — Я розумію, про що Павло казав. Ну, як там вони? — перевела вона розмову на иньше.

Але і Остап зрозумів, про що Павло говорив. Його очі впали на коректурний аркуш на столі і вловили такий знайомий заголовок „Наше Слово“; поправки олівцем на коректі і олівець у Катрі в руці. Від коректи очі його впали на портрет Шевченка.

Він раптом встав схвильований.

— Катре! — задзвенів його голос. Нащо ж ви сказали, що спільних справ у нас нема? Я ж бачу — се „Наше Слово“. І ваша праця над ним... значить се і „ваше слово“...

— Остапе, насамперед се ви сказали, що нема у нас спільних справ, а по-друге, я не ховала од вас своєї праці... ви знаєте, я

звagalі завжди дуже конспіративна в своїй праці, як і ви по-ложим...

— Катре, Катре! — Остап схвильовано стояв перед нею і не знав, що казати... Захопленнем і радістю повна була душа його.
„Катря Українка... Моя Катря Українка“.

Катря дуже змішана була його поглядом, огнем його карикясних очей, його схвильованнем. Але як порятунок вона знайшла той приязний, лагідний тон, який панував в відносинах їх, коли вона була хора.

— Ви дуже здивовані, Остапе? Я розумію се! Ви все звикли, що Катря — „обрусителька“ — всімхнула ся вона. — Ну, не сердьтесь, Остапе, не сердьтесь, в імя нашої колишньої приязни! ви ж приятель мені, Остапе? Не ворог же, ні?

— Ех, Катре! що ви кажете!

Стояла перед ним висока, струнка, усміхаючись, але вже цілком спокійна. Хвиливого збентеження й сліду нема. Вона знає свій шлях... все ясне перед нею.

„Златоволоса Ундина“ — як Павло каже. Власти б до неї й, всю душу вилити перед нею... Зеднати б свій шлях з її шляхом“...

Але ясний, спокійний погляд синіх очей витверезлює його. Вона спокійна і спокійно згадує приязнь... так, приязнь.

— Так, Катре! Я ж ваш приятель, се ви знаєте здавна. Признаю ся, досадно було мені, що ви така завзята „обрусителька“, як ви кажете. Але тепер нема границь моїй приязни до вас, — обертаючи се все в жарт, вклонив ся Остап.

І таке велике придбанне маємо ми тепер в вас, що серце мое повне радости.

— От і добре. Тепер може хочте знати, як се стало ся? Як „перевертень“ перевернув ся в Українку? Сідайте.

Сіла на софі, Остап коло неї.

„Перевертень“! Се ж так він її назвав давно, ще в початку знайомости... І вона не забула.

Остап почервонів.

— Розумієть ся, я хотів би... Та може вам ніколи? У вас же ніколи нема часу для приятелів своїх...

— Докоряєте мені Остапе? Але справді часу в мене ніколи нема, а сьогодні ви мені допоможете ж коректу скінчити? Я на се надію ся...

Чи допоможе! Хотів би завжди допомогати їй. Але заспокій ся, серце, не стукоти так скажено!

„Вона — Українка, вона Українка — вистукує серце. „Вона — Українка“, співає душа Остапа. Безмежна радість з новою силою заливає цілу його істоту; сяють очі його, зливаючись з синіми, любими очима. Він наче в тумані. Чує тільки любий голос; бачить спокійне, привітне, трошечки суворе лице.

— Отак ніколи не говорю про свої переживання... взагалі — не люблю слів. Та хочеться тепер поговорити з вами про сю еволюцію чи „революцію“, що відбулася в світогляді мому за останні роки. Хочеться з вами про це говорити... з вами, який найбільше нападав на мене за моє спорідненне з російським життям, російською культурою... з вами — моїм непримиримим „ворогом“.

— Катре!

— Ну, з ворогом-приятелем... Дійсне життя, яке довело мене до побачити за-кордоном, зробило бурю в моїй душі... Тільки я не експансивна... я не захоплююся зразу, не виявляю сього, а вдивляюся в душу свою, переживаю сама мовчки все... „Галичина“... життя інтелігенції... рух селянський і робітничий там... своя самостійна культура, свій склад життя, — і зрозуміла і відчула, що треба розвивати себе, берегти себе; — і праця серед пролетаріату має бути насамперед національна праця...

Мов у тумані слухає Остап. Се ж — майже все те, що говорив він колись на початку знайомости з Катрею і проти чого вона сперечалася. Але як гарно, що не під впливом його слів вона так ґрунтовно змінила світогляд свій, а через спостереження життя, думки, праці. Мудра, розважна, трошечки сувора Катря!

Ось вона скінчила. Немов прекрасний сон скінчився! Встає, бере коректу. Але працювати з нею теж — чарівний сон. Звиклим оком помічає помилки на шпальті; не менш вправно справляє Катря другу.

Дві голови — золотиста, ніжна, вродлива і чорна, енергійна, схилені над шпальтами „Нашого Слова“, своєю мовою; кілька хвиль мовчазної праці, наче нитками якимись зеднують їх.

Раптом Катря встає. — Вже!

Чарівний сон скінчений. Треба йти. І він шукає шапку.

— Йду вже! — кидає останній погляд на стіл, піяніно, книги, на сі одухотворені душею Катрі стінки, які оточують її.

— Будь ласка, візьміть і коректу. — Нехай Ганнуся прочитає. — Ви ж певне будете там сьогодні?

— Буду. Гарзд!

Як їй треба, то на край світа піде...

Зачинивши двері за Остапом, Катря сіла на сефу і знесило сперла ся на спинку. Приклала холодні долоні до гарячого чола, обличчя і похитала головою.

— Не гаразд, Катре, не гаразд! Треба більше епокою, треба не давати волі серцеві своєму.

Гарно було, як був Остап... але як дати серцеві волю і дозволити, щоб так часто було — се вже значить дати перевагу своїм особистим бажанням, се значить в неволю завести себе і втратити свідомість мети життя свого. Та хіба можна навіть думати про се? Душу свою, сили свої оддає вона праці для поневоленого народу. Та й важніші питання висуває перед нею житте, питання її особистого життя. Кілька сих питань було і з ранньої юности своєї вона все вирішає їх... Почала вирішати їх ще з того дня, як брат Яків казав, як вона дивила ся в своєму селі на завод і улицю пишних будиноків з розкішними квітниками по один бік ріки і на бідні, обшарпані халупки по другий бік: „Сі будівлі, сі квітки виростають на праці й на крові народній“.

Через них, через сю пишність там такі мізерні хатини, немислені голодні люде“.

І вирішила тоді тринацятилітня Катря наївно „отдамо їм все своє — дім, квітки, ділі“.

Коли виросла, то теж задумала вже серіовно все своє їм віддати: і працю і засоби і житте.

Працювала. Вступ і праця в робітничій партії був першим конкретним вчинком для того, „щоб все їм віддати“. Перехід в українську партію, свідомість свого звязку з населеннем території, на якій жила — другим. І се вже певний її шлях — на ціле житте. Тепер розкритим стоїть перед нею одне питання, яке вона обмірковує в кожду вільну хвилину: як житте своє цілком віддати їм? Не тільки працю і частину засобів (частину ж собі залишає!) а ціле житте... І як жити так, щоб не на папері, не в промовах лише бути соціалісткою, а стати нею цілим складом життя свого?

І йдучи з мітинга на мітинг, з друкарні до дому, кожною вільною хвилиночку думала Катря над сим. І Остап за кордоном теж наче думав над сим. Треба б його спитати, до яких висновків він прийшов...

Знов „Остап“... його питати... А сама? Самій треба всього доходити... вона сама... самітна і самостійна і знає завжди, що її робити... мов в тумані стала невисока, струнка постать, хвиляєте волося над розумним чолом...

Він тут був...

— Тук... тук... — знов хтось в вікно стукає... сутеніє, не видно хто... дві постати.

— Надя! — цілує в коридорі Катря приятельку. — І рідкий гість Богдан Лісовий! Яка мені честь.

— Насамперед, я хоч і гість та не „рідкий“, прошу, шановна пані товаришко. І попсували ж ви, Українці, собі мову тут!

— Нічого, а ви, галичане, нам поправите її. — жартувала Надя.

— Ну, добре, що се ти, Надю! Але як би хто иньший — не пустила б!

— Що се ти така лиха? Сідаймо, Богдане!

Богдан мовчав; він дивився написи на хребтах книжок. Катря й Надя сиділи на софі.

— Чом не приходиш, Катре? Бачиш, я чекала тебе, а нарешті мусила йти до тебе, хоч ти й не любиш, як до тебе ходять.

— Тільки не ти, — обняла її Катря. — Та й не так, що не люблю, а ніколи мені і нецікаво, як багато приходять людей без діла, чужих.

— Значить ти їм цікава... Знаєте, Богдане, — звернула ся Надя до Богдана, який вже сів проти них на стільці. — Ви не дивіть ся, що вона така скромна, сувора, тиха. Вона — хитра! Тільки кільком товаришам, з якими звязана працею, говорить про отсей легкий спосіб побачити її дома — підійти до її вікна й постукати, а так иньшим знайомим — їх багато в неї і вони всі хочуть її бачити, бо вона цікава людина й оригінальна (Катре, не стискай так божевільно моєї руки!) — вона скаже адресу, як питають її, але вони можуть бути певні, що не побачуть її. Вони прийдуть, позвонять; одчинить їм пишній льокай тьоті Мані, який піде докладати тьоті Мані, що „до баришні гості“. Тьотя Маня впливе, подивить ся і скаже: її нема дома, бо не хоче, щоб Катря була дома для тих „типів“, які зявляють ся...

— Надю! се ж випадок! Я ж не знала, що з тим студентом так вийшло і тому ще з кимсь те саме було. Але як довідала ся, то настояла, щоб пускали до мене.

— Ну так, але хоч би й довело ся кому з таких бідних її приятелів достукати ся до неї, то вдруге ледве чи прийде. Кому приємність стояти під поглядами льокая часто в старенькому пальті і йти „по докладу“ в кімнату „баришні“ без кальош, залишаючи мокрі сліди на паркеті.

— То се ви як царівна в зачарованому замку, за сіма замками... Та у вас тут справді, як в замку — так гарно в сій кімнаті.

— Се вам Надя наклеп на мене накидає. Дуже легко мене знайти: ви ж бачили як. Але я не можу всім випадковим знайомим сю свою „конспірацію“ розповідати. І щоб я робила справді, як би цілий день до мене стукотіли в вікно?.. А се часом робилося під приводом „справи“. Були такі нероби, несерйозні люде, що дозволяли собі під видом „справи“ приходити й молоти дурниці..

— Не слухайте її, Богдане? Се були бідні закохані, а камяносерда Катря не хотіла говорити з ними.

— Не любите ви великого товариства? — спитав Катрю Богдан.

— Не те, що не люблю товариства.. Люблю ж, наприклад, величезні зібрання робітничі.. Ане люблю зайвих розмов, балаканини. Краще пограю в хвили вільні від праці... краще подумаю, як житте своє укласти..

— О, Катря у нас необмірковано і кроку не зробить тому все й правильно робить.. манівцями не мандрує... Катре, серце, заграй.

— З охотою! — встала Катря.

Надя глянула на Богдана довгим поглядом. Богдан ніжною усмішкою одповів їй.

Сьогодні коректи нема і вона пішла до Богдана, хоч вчора була певна, що не піде... „Не треба себе привчати до соняшних промінів, коли будеш жити весь час на півночі“, — суворо казав голос розуму. „На півночі не буде сонця, лови ж його проміння поки є“, сновали мрії в душі. Хоч як рішуче Надя приготувляла ся не йти до Богдана, а як тільки надходив умовлений час, вона спішно одягала ся й летіла до нього. Віра тоді вже спала, а ніхто крім Віри вдержати її не міг. А сьогодні навіть і Віра не вдержала. Цілий день була з нею Надя, гуляла, бавила ся, а отсе як Кость по обіді взяв Віру під свою опіку, Наді уявило ся, як сумно буде, як Богдана не буде в Києві. „А зараз же він єсть“ стукотіло серце. І хоч не чекає, але зрадіє від несподіванки. Задумано одягала ся, задумано спитала Костя: „ти доглядатимеш Віру?“ і задумано вийшла з хати.

А на вулиці оживила ся. Поспішала, догоняла трамвай, летіла від трамваю до Богдана. І постукавши і почувши відповідь „прошу“, тріумфуюча, радісно увійшла в кімнату.

Сидів на ліжку, дивив ся на неї.

Підійшла до нього, стала.

— Ти що робив? Нездужаєш?

— Ні, лежав, тебе чекав.

— Я ж мала прийти тільки о 9-ій, а ти чекав мене тепер о 5-ій!
 — Ти ж прийшла! ти прийшла! — сховав він своє обличчя в холодне футро муфти. — Як же я міг не чекати..

— А ти працював сьогодні, писав?

— Писав. І вчора в ночі і сьогодні..

— І не виходив?

— Ні, серце... Без тебе і дивити ся на світ не можу..

— То ходім, любий. Потім до тебе.

— Ходім. Але ти прийшла, ти прийшла... — Богдан несміливо торкнув ся устами румяної щоки, потім ніжно поцілував руку. — Ти прийшла, моя кохана!

— Богдане, се лист на столі? — спитала Надя, коли Богдан одягав пальто.

— Лист від Галі... Там тобі є кілька слів, на останній сторонці. Хочеш, прочитай.

Надя вагала ся.

— Тобі неприємно, тобі важко, що я згадую її і сей лист?

— Ні, я люблю твою Галю, Богдане і хочу, щоб ти так її любив, як досі... і се ж природно, що лист від неї. Але ти сам прочитай мені се місце для мене, або знайди його.

Богдан подав їй листа.

— Ось, кілька рядків.

„Може буде у тебе Надя (твоя укохана, про яку ти все мріяв тут — ти думаєш, мое любе, я не знаю?) то скажи їй, що я її цілую і дякую за піклування про мого хлопчика. А нехай вона буде добра до нього і розважає його в чужім місті, серед чужих людей... Але ж ти, хлопчику, не забудеш своєї вірної Галі...

Надя читала тихо. Стала поважна, сумна.

— Вже захмарилось, мое сонечко? — ніжно взяв за руку Богдан і притягнув до себе.

— Ах, Богдане, Богдане, вона так кохає..

— І я, кохаю, дитино. Кохаю її, але кохаю й тебе.

— Кохаєш, Богдане? — Надя обняла ший його руками, глянула в сіро-сині очі великі.

Богдан став на коліна.

— Кохаю, рідна... як би не кохав, не було б боляче за неї, не було б боляче за тебе... Як би не кохав, не рвав ся б від неї до тебе, від тебе до неї... кохаю, моя дитино і мрію: як би ми вільні були — килимом квітчастим тобі б життя застелив, що-дня всю ніжність серця клав би до ніг тобі“ (пам'ятаєш, твій улюб-

лений афоризм?)... А так — хочу кожну вільну твою хвилинку бачити тебе, говорити тобі про своє кохання, голубити тебе, щоб довго-довго пам'ятала, що є коханий, який на тебе молити ся хоче...

— Будемо бачити ся, жити сими хвилинами і потім розійдемо ся на віки... — „Потім“... не згадуємо про „потім“. Воно само прийде... та й ти писатимеш мені, я тобі...

— Ні, Богдане! Для нас немає ніякої надії на далі. І не треба! Можемо дозволити собі тепер кохати, мріяти тільки тому, що потім ми вже не побачимо ся. Инакше, щоб се було? — на який би шлях ми стали?

— Що було б, моя рідна? Не знаю... от знаю: кохаю тебе. І ми двоє теж зачаровані, мов в казці і нема нікого крім нас. Ми ж рідні, Надю! Ну ходім.

Вони блукали вулицями, міцно пригорнувшись і зайшли до Катрі.

Тихо мелодійно згуки співають, мрії навівають.

„Тихо сонце сходить проганяючи темряву ночі... се кохане зароджуєть ся в засмученій душі. Воно як хвилі морські — бурхливе, безмежне, воно радісне й ніжне, як соловія трелі; воно таке як мелянхолійна серенада, і таке як весела тарантеля... Воно радість безмежна і туга безкрая... воно житте і смерть“.

Катря грає... вона грає про кохання... про те, чого ніколи не буде.

Богдан і Надя слухають. У відповідь згукам співають їх душі. Надіна рука в Богдановій; він поруч неї. Нема для них нічого на цілім світі. Є — лише кохання. Є лише вони.

„Се могло б бути... слухай, заспівали птахи... дивись: зацвіли дерева“... грає Катря. „Ллють пахощі квіти і се все для нас, для нас... Дивись, наш шлях під синім теплим небом... дивись, весь світ для нас“. Мелодійно, радісно згуки співають, пориваючи за собою, в царство мрій.

Міцнійше стискає руку Наді Богдан. Наче вони се йдуть серед цвітучого луку... над ними сонце сяє, ллють пахощі квітки. Наче вони нерозривно зеднані і йтимуть так поруч до віку... „Се могло б бути“ — повторяє музика... могло б бути... жваво, весело співають згуки.

Ось поволі вони затихають... мов біля труни близької людини. Ледве гудуть, як на останнє прощання: „Ніколи сього не

Буде, ніколи. Хмара небо затигла, птахи мовчать... квітки завяли. Сама ілюзія, омана залишилась. Омана...

Тихо.

— Катре! ти — чарівниця. Звідки стільки душі?

— А ти думала, я без душі?

— Ви чарівниця, дійсно, — ствердив Богдан — і взагалі се у вас чарівний замок. Отсей затишок, садок, кімнати — таке якесь все незвичайне, не міське... так наче „дворянське гніздо“. Сей фасад з кольонами, льокай, тьотя — і зачарована царівна в „дворянському гнізді“.

Катря засміяла ся.

— А ви знаєте, і я про се думаю часто. І не хочеть ся мені бути представницею „дворянського гнізда“ і не знаю як ліквідувати се все своє житте, сей його склад. Отсе думаю.

— І придумаеш, Катре! Ти завжди все придумаеш. Але я хотіла б, щоб ти зовсім не ліквідувала. Тут чудесно! Катрусю, заграй ще!

— Ще? Ну, слухай.

Акорди тихі, ніжні, полохливі... повторюють ся сильнійше і таємничо ховають ся. Ось вони голосні мов буря на морі... ніжні мов усмішка коханої... і знов нема їх — вони притаїлись. Ось слова кохання рвуть ся з душі і невиспівані залишають ся в грудях... ось зараз поллють ся вони ніжні, палкі, пристрасні, зараз весь світ затремтить від великого кохання... зараз житте нове зачнеть ся на світі... передчуте блаженної хвилі, неземного щастя... І раптом обривають ся бурхливі нестримані згуки, замирають пісні на устах...

Надя й Богдан, мов одна істота, зачаровано слухають. Раптом Надя гукає:

— Що се, Катре? Що? Де ти сього навчила ся?

— Се, — тихо одповіла Катря, не перестаючи грати, — се „невиспівані пісні“.

Бурхливі, пристрасні акорди.

Ось зараз вже руки простягнені зеднають ся, зараз безмежне кохання все, все-подолає.

Але раптом тихо. Мовчання. Опускають ся простягнені руки... згуки замовкають на устах.

Надя не одриває очей від Богдана. Тремтить і почуває, як в душі її співає і сум і захопленне і краса відречення.

Невідступно в голові крутять ся слова, які невідомо де взяли ся.

„Кращі співи — се ті,
Що ще в грудях бреньть.
Кращі співи
— Невиспівані“.

XII

— Значить крамничку зачинено рішуче і неповоротно? — хитаючи головою казав Павло, поглядаючи на Ганнусю.

Він тільки що приїхав; ще не встиг розпитати гаразд про всі події, які трапили ся під час його поїздки на хутір, про трус і закриття редакції як вже зявили ся „гості“, Був четвер, день „жур фіксу“ Ганнусі. Сі журфікси, на яких господарем був ефектовний, красномовний дотепний оригінальний Павло, приваблювали публику, часом навіть і російську з ближчих знайомих. І „сальон“ Ганнусі, веселої, щасливої, цвітучої мов троянда завжди був переповнений.

Обмірковувалися не тільки редакційні і партійні справи (для сього уряджували ся особливі конспіративні засідання), а загальні, національні й політичні питання. Проводили ся дискусії, часом вельми палкі й завзяті. Були „ветерани“ руху, були й молоді студенти. І бурхливі часом суперечки були між „молодо — українцями“, „шовіністами“, „буржуями“ — як пекли їх опоненти і „есдеками“. На сих журфіксах часом поповняв ся часом склад редакції „Нашого Слова“, вишукували ся засоби для нього. І так вже все гарно наладило ся і раптом на тобі — трус!

І сьогодні обмірковувала ся неприємна новина.

— Зачинено, розуміється. Але чому ж рішуче й неповоротно? — озвав ся Остап.

Він сидів біля вікна поруч Наді й Катрі. На софі сиділи Панас і Омельченко, а поруч Панаса ще панночка. Ганнуся по своєму звичаю біля столу, Павло підпірав стіну проти неї. А біля дверей сиділи Петро, Швидкий (яких Павло навернув до українства) і двоє студентів — придбанія Ганнусі для редакції.

— Мені здаєть ся, — озвала ся Катря, — почнемо на нову справу. Добудемо дозвіл на газету і все піде далі.

— А мені здаєть ся, Ундино, що дозволу ви вже не матимете і газети не буде. Але мабуть се й добре. Признати ся, есдековщини сеї я не терплю — вибачай, Ганнусю, за гостре слово.

— Так, щось воно справді сумнівна дуже річ і цілком нова для нас українців, отся есдековщина... Така болячка якась...

— пробурмотів Панас. — Забуваємо цілком про самостійність рідної землі, про потреби національні, про обов'язок наш перед народом... перед цілим українським народом, а дбаємо про якийсь всесвітній пролетаріят.

— Та головне, хто його зна, чи вистарчить сил у нас на ново починати? — несміливо обізвав ся маляр — Омельченко.

— Ех, я бачу, інваліди ми, інваліди, панове! Всі, всі! Левде перейшли за 25 років і вже хоч в архив нас здавай. „Оддали данину юности“. А тепер на спочинок на українську піч, обмірковувати промови до цілого рідного народу. Де наша віра? де запал до боротьби?. Перший трус — і уже на піч!

— Трус? як трус? — збентежено спутав Панас. — У кого трус?

Він спершу не дочув про трус, зайнятий розмовою з Омельченко.

— Та у Ганнусі ж! — пояснив Павло.

Панас встав.

— І ви не боїтесь після сього збирати ся тут же? — злякано спитав він.

— А де ж? або не збиратися зовсім? чи може і не жити зовсім? — роздратовано спитала Ганнуся. — Справді, може краще не жити нам зовсім, аніж жити такими страхополохами.

— Ти, Ганнусю, маєш досить горожанської відваги, се правда; але на що ж так „чистити“ Панаса? — усміхаючись подивив ся Павло на Ганнусю. І вона зрозуміла, що він не вдоволений з неї і замовкла.

— Се у Ганнусі така „ідея“ виникла: найбезпечніше збирати ся в квартирі, де був трус не що давно; бо там стежать день — два, а потім звертають свою увагу на щось нове. Я теж думаю, що нам немає небезпеки від сьогоднішнього зібрання.

— Дійсно, „інваліди“ ми, коли вже такі питання доводять ся обмірковувати, — похитала головою Юрія.

— Постаріли ся, перегоріли, — всміяв Петро.

— Тільки не ти, будь ласка, не Швейцарія! Не наші юнаки, — простяг до нього руку Павло. — Я з вами ще сподіваю ся горіти в новій боротьбі... а може й Панас з нами...

— Він, хиба сидючи на гарячій щиро-українській печі, щиро-народній печі, — добродушно пожартував Остап.

— Як би се не ти, наш славний „миротворець“, не помилував би я за такі жарти. Та змилуйтесь над моєю душею: де ви матимете щиро-українського лікаря, як я не буду так пильно займати ся медициною...

— І так пильно простягати руки до „буржуазного“ добробуту... — докінчив Омельченко пустотливо.

— А хоч би й так, нанове, — обізвав ся Швидкий... і се гаразд: треба ж нам утворювати свою інтелігентну буржуазію.

— О ні, ні! — вихопило ся у Катрі. — Не треба клопотати ся утворювати буржуазію; вона і без наших заходів виросте. Подбаймо, щоб утворити демократичну інтелігенцію, інтелігенцію робітника. З сеї верстви піде оновлення світу.

— З кого ж ви утворите сю верству, Катре? З мене, себе, Остапа, Ганнуса? — спитав Павло. — І загубите ся в морі інших верстов, більш численних і більш здатних до життя. Не треба нам зараз диференціяції, замало нас для сього. Головне наше гасло приступне для кожного пересічного українця — се „все українське“. І мені здаєть ся сучасний момент такий, що гукнути треба: всі українцієднайтесь!

Так, так! — заплескали студенти, Петро, Швидкий, Панас. Коли стало тихо, почув ся голосний стук у двері.

Павло одчинив.

— Се тут у вас такі оплески, що й не чути мого стукотіння! — Богдан увійшов в кімнату і вклонив ся.

У відповідь залунали оплески всіх, витаючи Богдана.

— Витаємо товариша з Галичини! — перший гукнув Остап.

Богдан одну хвилинку збентежений був. Потім очі його знайшли Надю і він прийняв свій звичайний, спокійний, тропещки байдужий вигляд, а очі засяли.

Він обійшов всіх, привитав ся і став коло Наді.

— Панове! бою ся, що се трохи фальсифікація: я власне не галичанин. Щоб не було непорозуміння, скажу вам, що батько мій — польський дідич з Поділля, правда українізований, а мати українка-селянка з того ж Поділля... отже не вважайте мене за чистокровного галичанина...

— Мовчав би вже ти, брате! З першого року життя виховував ся в Галичині, значить галичанин, трактуємо тебе як галичанина...

— Як ви галичан добре трактуєте, то я галичанин! А то в редакції „Наших днів“ на мене досить кисло поглядають, як на „галичанина“, то я вже впевняю, що я самий справжній тутешній поділянин.

— Ну, а в редакції „Нашого Слова“ вас приймають з обіймами, — всміхнула ся Богданови Ганнуса.

— Е, Богдане, ви небезпечна людина! Як жінки тут почнуть розкривати обійми вам, то хай вам біс. Чекайте-но, нашішу я листа до пані Галини... — пожартував Павло.

— Товаришу Богдане, але я забула додати, що редакція „Нашого Слова“ не розкриє обіймів, бо вона вже вмерла, — знов звернула ся Ганнуся до Богдана.

— І тому треба справити їй поминки... — додав Павло і подивив ся на Ганнуся.

— Або випити за її воскресенне! — сказав Богдан. — Я хоч і не люблю ес-деків, хоч ідять вони мене дома, а шкодю за сею газетою.

Ганнуся й Павло почали хазяйнувати. Панас хотів допомогти, але одісланий Павлом, захопив ся розмовою з панночкою. Катря й Остап тихо розмовляли, Богдан і Надя мовчки обмінювали ся поглядами; Омельченко малював щось, поглядаючи на Богдана, а група студентів з Петром і Швидким неголосно, але палко про щось сперечалась.

Знов щось постукало. Ганнуся метнула ся до дверей і скрикнула:

— Микола!

— Що ви злякали ся мене? Здрастуйте всі!

— Микола! Яким робом? З яких країв? Павло, Остап, Надя і Панас обступили його.

Такий самий; та сама лисина, той самий розумний погляд; той самий вираз облича.

— Що, друже! Не витерпів диференціяці? Сидів, сидів сам як сич і все вірив в свою „Спілку“.

— Та й досі вірю...

— Віриш? А бодай тобі та „спілка“ згоріла, скільки вона лиха накоїла. А у нас тут знаеш, саме пекуче питання про диференціяцію. Бо відомо ж, що українці, се самий багатий на диференціяцію нарід; і де зберуть ся трьох — там чотири неоднакові думки. Ось я і пропоную всім українцям єднати ся біля гасла: „відродженне України“. „Єднайтесь!“.

— Мене, друже, не обєднаеш, напр. з „Нашими днями“. — флегматично мовив Микола сїдаючи в куток софи.

— А я, панове, стою за диференціяцію, за індивідуалізацію взагалі. Що більш індивідуалізована наша духова праця, то висша вартість сеї праці, — обізвав ся Богдан. — Се збогачує житте, збогачує розвій душі людської.

— Так, але хотіло ся б одної справжньої істини на світі, ясної і чистої для всіх, для всіх... хотіло ся б, щоб душі людські всі стали одною великою душею... — Надя промовивши се змішала ся й замовкла.

— Ви говорите мовою богів, мої любі! — звернув ся Павло до Наді й Богдана. — А се недоступно нам смертним.

Надя ще більше почервоніла.

— Вже все готово! — підійшла Ганнуса до Павла.

„Ах, він так зайнятий приятелями, на неї і не дивить ся... так наче вони йому дорожчі за неї. А вона б хотіла б, щоб вже нікого не було тут. Взяла б його голову, пригорнула до грудей, глянула б в кохані сині очі“.

— Ну, то як живете? — питає Микола Омельченка, заглядаючи в його малюнок, де вже виразно визначені були тонкі риси Богдана і легка іронічна усмішка. — Малюєте?

— Еге, а ви!

— Я? Я думаю і роблю аналізи...

— Чого аналізи? Життя чи хемічних препаратів? — втрутила ся Катря, почувши останні слова.

— І життя і хемічних препаратів. Житте, як і хемічний препарат видають ся нам складними; але досить зробити докладний і педантичний аналіз, як одержимо ряд простих формул або комбінацій...

— Катре, йдїть, ось Богдан прочитає нам розділ нової повісти, написаної тут уже, в нашім місті і мабут з нас...

— І не думаю читати... — заперечив Богдан.

... — Але тепер саме сей національний рух набере величнїх розмірів і дійсно не хотіло ся б ослаблювати його отсими диференціяціями... — в групі біля дверей промовляв студент.

Павло безнадійно махнув рукою.

— Як бжолі в улїку... і не перекричиш їх; почекай, Ганнусю, з чаєм.

Він пішов в другу кімнату і повернув ся з бандурою. Сїв біля Миколи на софі і заспівав

„Де ти бродиш, моя доле?

Не докличусь я тебе... —

Все блукаю, все шукаю,

Аж серденько ізвялив...

тенор чистий, м'який, чулий за серце хапає; мелодія протяжна, тужлива.

Змовкають голоси. Тихі сумні акорди бандури і знов тужливий спів. Співедць долі шукає... де вона? летять думки далеким шляхом до Сибіру, шукаючи там лагідну, сувору привабну

постать і вертають ся назад в ойго кімнату. Всміхаєть ся ніжно Ганнуся, спіймавши на собі задуманий погляд Павла.

Він їй машинально одповідає.

Доля... де вона?

Надя вже її не шукає... аби хоч всім, що навколо неї було добре. Але зараз, зараз, поки, коло неї Богдан — се все одно, що доля її... се тиха радість, пекуча насолода. Отак сидіти, почувати, що за плечем, тільки озирнути ся — сині очі, любе обличчя...

„Доля“... Остап в захопленню підспівує і мріє. Він собі ніколи її не шукав... де бродить доля рідного краю, доля рідного села, доля всіх, хто в праці і злиднях й зневазі шлях життя переходить? Де вона? Її шукати, за нею блукати... Доля... а чи не мандрує вона в образі високої золотоволосої дівчини?..

„Доля“... Катря не шукає долі. Вона має свій шлях праці, праці й праці і нічого більше не хоче. Але голос Павла, сей надзвичайно тужливий голос, сей спів розпачливий, чарівний наводить на неї настрій, коли думаєть ся про те, чого ніколи не буде.

Задумані мрійні обличчя... тужливий, блукаючий спів, акорди.

Раптом висока постать в дверях. Занитливий неспокійний зір чорних очей, вродливе обличчя. Кость мов тїнь увійшов в хату.

— Стукав, але відповіді не одержав і увійшов, — каже тихо і стає під стіною.

Павло хитає головою запрошуюче і все співає.

Кость шукає очима по хаті. Побачив Надю і заспокоїв ся. Богдана угледів і почервонів; потім раптом зблід і непорушно стояв, кусаючи губи.

... „Де ти бродиш, моя доле“...

— Павло, тобі сумно? — трівожно заглядає в очі Павлови Ганнуся.

Тихо. Всі розійшли ся. Вони вдвох. Бурхливо стукотить серце Ганнусі — майже так як тоді, як перший вечір життя її з Павлом. Такий самий непристунний він як і тоді і так само хочеть ся голову його, прекрасну, буйну голову пригорнути ніжно — ніжно.

„Як зробити, щоб йому гарно було? Якась туга гризе його, якісь думки-хмари обсіли його. Не може спокійно жити і все якесь горінне, шуканне. А вогненний смолоскип згас і настали будні стра щоденна праця. Йому ж треба бурхливих подій, боротьби...“

Ганнуся сіла на софу і обняла Павла несміливо. Він взяв її руку з свого плеча і поцілував. Тоді вона присунула ся, пригорнула ся міцно.

— Коханий мій, хиба тобі не добре зо мною? Чому ти такий сумний? Ось на людях ти оживлений, веселий, а зо мною такий зажурений, засмучений... Ти знаєш, я тобі житте своє віддам, щасте своє, серце своє аби тобі добре було. Та тобі сього за-мало...

— Не те, Ганнусю. А я винуватий перед тобою: не так тебе люблю, як треба тобі, не так як ти мене.. Але, серденько, коханне на базарі не продаєть ся... купив би та не продаєть ся.

— Люби, як можеш. Мені гарно. Аби ти всміхнув ся до мене, аби повеселішав.

Цілувала його Ганнуся, голубила, пригортала ся.

Мов в забуттю одповідав Павло і яснійшало обличче йому.

„Яка чарівна річ все-таки коханне... „яка всесильна річ пестоші жіночі“ — шептав він в захопленню, все міцнійше обнімаючи Ганнусю, все гарячіше цілуючи її.

І на хвилю щастило йому відігнати сю думку — змію, що душу точила: „а все-таки від себе не втічеш...; все-таки ти один, один самітний... і ся гарна ніжна віддана тобі жінка не полекшує тобі самоти... вона не йде поруч... вона *за* тобою йде, може йти навіть очі заплющивши, аби ти вів її“. І ти — самітний...

— Кохаєш? — палко шепоче Гануся, дивляючись в очі.

Ні, не самітний він: така ніжність в її погляді серце її для нього беть ся. Хоч на хвилю не самітний хоч на хвилю заспокоїти спрагу душі, що все долі шукає...

— Кохаю... кохаю, Ганнусю!

XIII.

— Се він не погано придумав: легка перемога і безпечна втіха... — тремтючи з обурення зустрів гостро Кость Надю.

Вражена гострим тоном Надя збентежено онустила ся на стілець не роздягаючись.

— Хто має се все? про кого мова? — запитала безсило.

— Хто? поет чи белетрист (се все одно) словом він, той хто мовою богів глаголеть... звісно, ся мова солодша нашої.

Надя зітхнула.

Прийшла хвилина... таки прийшла ся хвилина „розплати“ за сих кілька день радости... І чекала сього і сподівала ся, що се її мине.

Чекала... бо Кость кілька разів зустрів її з Богданом.

Позавчора йшли вони. Тихий морозний вечір. Сяли зірки в небі, сяли вогні міста, сніг блищав. Зачаровані стояли дерева з своїми білими пухкими гильками і спокій в душу навівали. Богдан вів її за руку... (зручно йти з ним, легше ніж самій; а ось з Костем їй завжди важко було йти, якимось незручно). І раптом назустріч Кость... блідий, очі горять. Підняв капелюх і пройшов далі. І розвіяв ся спокій з душі. Пекучий біль на зміну прийшов. Се ж вона своїми руками отрує життя Костеві..

Швидко повернула ся до дому. Була привітна, ласкова до Костя. Він не згадував про зустріч, тільки злегка докоряв, що не сидить вона ніколи дома, навіть, у вільні від коректи вечорі. І він самотній. Але чи не через те вона й дома не сиділа, що самотня вдома була?..

Сьогодні примушувала себе дома сидіти у вечорі. Для родинного спокою... для спокою маленької Вірусі. Треба творити навкруги дитини лагідне спокійне життя. Тепла потребує, тепла матеріального і душевного, ніжна людська істота на початку життя свого. Треба роздухувати ті іскри, що липили ся від колишнього багаття.

Заснула Віра; Надя сиділа біля неї, дивила ся. Потім взяла ся за роботу, яка завжди чекала в неї на столі. Пильно старанно писала переклад, але поки не відчула, що се ж вона примусово сидить дома, що душа рветь ся до Богдана, що хочеть ся хоч пройти ся тим шляхом, яким Богдан її завжди до дому провозає. А може ж він там її чекає! Може чекає...

Глянула на Костя. Він спокійно щось пише. Віра спить. Минув день обов'язків, всі вони сповнені... і невже не можна для себе трошки радості?

— Ти виходиш, Надю? — якимось дивно глянув на неї Кость, побачивши, що шапку одягає.

— Еге, — тихо мовила вона, — пройду ся. Погасила свою лампу й вийшла.

Поспішала. Майже бігла, з палаючим обличчям, захоплена. І під розложистими пухнатими гильками знайомих дерев, схилених над пішоходом біля парку — зустріла Богдана.

Він чекав... як він чекав її, майже безнадійно.

Засмучені ходили пустинними улицями серед снігу й тиші. Так тягли ся їх душі до себе, та про те повинні були вони віддати ся кожний своїй родині; він з любови до жінки, вона — чи з любови, чи з приязни до Костя, чи тільки для дитини...

Їм так гарно вдох; ніколи ще нікому з них не було *так* гарно; особливо сього вечора серед тиші і чистого снігу. Лише Надї здавало ся, що тїнь якась темна невідступно йде за ними.

Здавало ся... А тепер, як отсе вдома безсидо впала на стілець, вражена грубим тоном Костя, раптом думка промайнула: се не тїнь була, се був Кость..

Се він йшов невідступно крок за кроком за ними і **яким** бодем було налите його серце!

Надя знов глибоко зітхнула.

— Легка перемога і безпечна втіха... — повторила вона Костеві прикрі слова. — Ні, се не так, Костю. Нема ні того, ні того... Се все тобі уявляєть ся...

— Уявляєть ся... коли йдеш і бачиш, що твоя жінка йде об руку з иньшим, то се уявляєть ся... — гірко всміхнув ся Кость. — зо мною тобі зовсім не хочеть ся ходити, тобі нецікаво зо мною..

Так, се ж правда, їй не хочеть ся, їй нецікаво... Надя схилила голову наче під тягарем своєї вини. Але ж любить Костя... хоче, щоб йому добре було, ясно, спокійно.

— Але, Костю, я тебе люблю, ти знаєш...

— Любиш... А... а... *його?*

Мовчанне важке, напружене.

— З ним мені гарно... — тиха винувата відповідь.

Та мабуть гарно... — саркастично всміхнув ся Кость. — Гарно його слухати, соловейка красномовного... Гарно цілувати його...

Він увірвав, і раптом схопив Надю за руку.

— Ти — належала йому! Ти йому віддала ся! — скрикнув він.

— А, ось що головне! — обурено гукнула Надя. — Тільки се головне... Хиба в сім річ? І — сього не було та й не буде.

— Ні, се було... я певен, що було... Хрипло заговорив Кость.

Був блідий. В очах ворожнеча, голос холодний, різкий. Мов удар кожне його слово.

— Я змагати ся не буду, — тихо сказала Надя. — Та й се власне для нас незначне — чи було чи ні... значне те, що душі наші давно розеднали ся...

— Тепер вже вмерло старе житте... Після зради ми можемо жити вкуші тільки для дитини... — глухо сказав Кость, закриваючи лице руками.

Мовчала Надя.

Після „зради“... йому головне якась „зрада“. А не те, що не має нічого спільного між ними вже давно.

Сльози тихо котили ся з очей Наді. Боляче: і їй боляче й Костеві. Отак занастила житте йому. Як же жити далі?

— Тепер між нами все скінчено... — вдаряло молотом кожне слово Костя.

„Тепер... хіба тепер? хіба не тоді ще замкнули ся від себе їх душі, як Надя слаба була і він не турбував ся, як весела й ласкава була, а він відповідав мовчаннем або різким словом... хіба не тоді, як брав поцілунки од неї, не дбаючи про її душу.

Надя ридала.

Вона втратила щось сьогодні, щось останне цінне в життю свому.

Що ж се? втратила спокій, спокій родини, який так підтримувала, який так берігла. І без сього не може жити. Берегла його... обовязків силу готова була виконувать, аби був він сей спокій, аби дитина росла в тиші й теплі.

Тепер знайшла радість, але втеряла спокій... радість хвиливу, а спокій — щоденний...

Надя ридає нестримано, розпачливо.

Наче оплакує житте своє, яке сама со і утворила так безладно, так необачно, так невдало. Ридає — сумує й за радістю, якої вже нема і за спокоєм, якого теж нема. Краще й не жити на світі... піти собі в вічність.

Раптом затихає й підводить ся. Скидає жакет, шапку, йде до ліжка дитини і клякнувши, тихо плаче, аж доки не засинає, поклавши голову поруч з дитячою головою.

— Ти не забудеш мене? иноді згадуватимеш? шепоче Надя дивлячись в очі Богданові.

Забула журбу останніх днів; засвітила ся й усмішка на сумному блідому обличу. Сині очі дивлять ся на неї з глибокою ніжністю, люба рука стискає руку, знов бачить вона біле прекрасне чоло з хвилями шовкового золотистого волося над ними.

Богдан капелюха скинув. Се вони в храмі зараз.

Тихо, напів темно. З стін дивлять ся невиразні постати святих. Де-не-де блимає малесенька свічка. Така урочиста тиша... така побожне мовчання. Легке тремтінне — пережиток дитячих років охоплює їх в сьому стародавньому храмі.

Тут вони прощають ся.

— Дякую тобі, що ти дав мені кілька радісних хвилин... дякую тобі за всю твою ніжність, за все, особливо за те, що ти є на

світі... — шепче Надя не зводячи очей з засмученого обличчя Богдана.

— То я дякую тобі, що ти є на світі. Ніколи, ніколи не переживав я таких гарних часів. Пиши мені... пиши, Надю. Не кажу: чекай... лише прошу пиши... не замикай душі твоєї од мене.

Надя мовчала.

„Нічого не треба... нічого не буде... не треба писати... нехай і ім'я мое забуде“...

Дивила ся жадібно, наче впиваючи кожну рисочку, наче на віки розлучаючись.

І знов спитала: ти ж не забудеш?

— Ні, ні любя, рідна... ні, радість моя не забуду! — напружено схвильовано дивив ся Богдан в очі Наді немов присягаючись. — Ніколи ніколи не забуду. — І сльоза скотила ся з прекрасних синьо-сірих очей і впала на Надіну руку. — Ніколи не забуду... до віку не забуду... А то, Надю, як би нам зараз покинути все і десь у двох поїхати і бути до віку у двох? — раптом спитав він.

— Ніколи сього не буде і ми не зробимо, — розважно мовила Надя. Ми занадто кохаємо ся й занадто кохаємо свої родини, щоб се зробити... і сього ми не можемо зробити, Богдане.

— Так, не можемо! — чуло відповів Богдан. І знов очі злилися в ніжності прощання.

Надя мовчки дивить ся. Так дивила ся б без кінця...

Час розлучати ся...

Розлучати ся їм, душі яких міцно зеднані...

Останній стиск... останній поцілунок — і годі. Сам він і один поїде... не проводить вона його... не проводить — для домашнього спокою.

XIV.

— Раз, два, три! мамусю, лови! — кричить маленьке дівча, підкидаючи мяч угору.

Се мама повинна ловити навипередки з донечкою; хто швидче спіймає? і розумієть ся, частійше Віруся ловить і блищать нестриманою радістю чорні очі-вишеньки і сріблом розливаєть ся дзвінкий, щасливий сміх.

Всміхаєть ся й Надя, але якось автоматично; відповідає лиш сміху дитячому. Розучила ся сміяти ся від душі: завжди їй сумно, самотно, холодно. Правда, загартовує себе в сій самоті, в сьому холоді, але радости, сміху немає.

За водою.

Наверуги радіють, пишають ся дерева; ~~побірають~~ в свіже, чисте, росою обмите, сонцем обсушене, молоденьке листячко. Повбирали ся і тихо шепчучи зеленим листем, хвалу сонцю теплому, небу синьому посилають і наче чекають співів і сміху коло себе. І співають птахи і дзвінкий сміх, дитячий хвилю кожить ся по парку.

Віра вже бавить ся сама: підстрибуючи біжить на горбок, на улюблене місце Надї, звідки видно околиці, і щось щебече. І Надї знов здішлені уста суворо, знов зморшка на чолі з'явила ся.

Ось уже вона на горі: Гарно, гарно, як кинути оком навкруги.

Тече вода, чиста, тепла долі під кручею; пишають ся оксамитові береги, темніють далекі ліси. А праворуч зеленіє, сяє Печерськ; блищать золоті бані церков, височіють проти блакиті небес величчі тополі навколо будинків.

Але вся ся краса, радість не зворушує, не змягчує Надїної душі. В ній — все суворість, холод і туга; як і весь сей останній час після тих тяжких переживань, після прощання... Мов сірим густим туманом оповито було жатте перед нею; думка боліла і від некучого болю розривала ся, і тільки суворість і праця допомагали їй жити. І весь час вона пильно писала, перекладає, читає довгі пшальти корект, читає книга як ще лишаєть ся час. Аби не думати. Тепер, як отсе в парк з Вірою ходить, то щоб не думати, бере оливець і папір. Во писні ще часом брєнять в замкненій душі і згуки рвуть ся на простір. Та часто папір так і лишаєть ся чистим, неписаним, нехай співи в душі брєнять; на що, на що їх перетворювати в згуки? На що їх од душі одривати? Чи не кращі ті співи, що в душі ще брєнять?..

Думки, мрії... хоч як відганяє їх, а вони налітають. Особливо тут, серед відновленої природи, під чистим блакитним небом, над бурхливими весняними водами. І тоді мимохіть часом виводить рука на папері „Богдане, коханий, рідний“ і ляють ся слова кохання й туги. І зараз же здищувала Надя написане, роздирала папір і кидала на траву, щоб вітер розвіяв. Як би так і думки вітер розвіяв.

Не думати, не розятрювати рану... Не наламутити холодно-го спокою свого родинного огнища. Не хоче ж вона руйнувати своєї родини; і се добре, що й *він* — зв'язаний. Як би був віль-

ний Богдан, може зруйнувала б родину, може лишила б дитину без батька і батька — без дитини...

Ні, ні, не думати про се... Геть думки та мрії!

Відганяє думки про Богдана й зараз Надя. Але не тікають вони.

Він, се той, з яким могла б щасливо жити; се той, який вмів би що дня „всю ніжність серця свого складати їй до ніг і давати їй поезію, поезію“... І нехай гарно йому буде. Добре, що є вже він на світі, що як промінням сонця зігрів її своєю ніжністю. Не видно ж сонце, що йому треба йти далі, що його світла й тепла чекають далі. А вона лишилася ся серед самоти, темряви й холоду.

Сонце весняне ласкаво так світить; золоті проміння посилає землі...

Казав Богдан: як би весна прийшла для нас... як би могли ми ходити серед свіжої зелені, виваюче запахне весняне повітря і виваючись своїм коханням! Як би...

Але над їх коханням не сяло весняне сонце і не засяє.

— Мамо, мамусю, — підбігла Віра. — Он дядя, високий дядя.

Надя глянула: Панас і панна. Мабуть та панна, про яку Катря згадувала Панасові. Рука в руку, пригорнувшись весело йдуть. Ось для них — весна йде, їм радієть несе. Для них, для молодих, для них, що ще не зробили помилок в життю своєму.

Кілька разів тепер, весною виходила вона з Костем в сей парк. Як Віра спала, як робота була єдишена і хотіло ся на повітря, Надя одягала ся й казала: піду походити.

— Можна й мені? — питав Кость, який що далі ставав лагідніший.

— Можна.

Вони йшли, обходили парк, часом заходили на горбок і знову йшли алеями. Але не повстав вони йшли і не веднані були їх душі. Кожен жив з своїми думками, і важке, нестерпуче важке мовчання стояло між ними.

Коли вертали ся, кожен сідав за свій стіл, поринав у свою роботу; потім кожен мовчки лягав в свою кутку і напружене важке мовчання манувало в кімнаті, поки не зміняло ся рівним диханням сну.

Надя зітхнула.

Тяжко так двом чужим жити спільно в одній хаті. „Чужим“... хіба Кость таки цілком чужий?

Ні, не цілком. Він — член її родини... батько її дитини. Власне він — як брат їй, хотіла б йому всього гарного; хотіла б, щоб як найкраще життє його влаштувало ся, тільки не кохає його, як чоловіка. А він гнівається ся... і тяжко їм спільно жити.

Долі, на другому поверсі, саме під сею кімнатою, де вони живуть, увільнило ся дві кімнати (там чомусь замість одної великої дві маленьких!); доведеть ся перейти туди. Спитала про се Костя. „Як хочеш, мені все одно“, дав він свою звичайну відповідь. І Надя має вирішити, чи буде всім їм краще там і тоді пересилити всіх.

Богдан... знов летять думки до улюбленої юнацької поста-ти, уявляєть ся погляд ласкавий синіх очей, усміх віжний.

— Мамусю, ти не чуєш!.. я тебе гукаю, — кричить Віра, одбігши трохи ввиз.

— Чую, чую, дитинко, — ледве всміхаєть ся Надя і дивить ся на алею. Дві постати махають руками. Хто се? Остап і ще хтось, низенький. Се — Омельченко. А далі — третій, Микола.

— Знайшли таки вас, — шпурнувши капелюх у траву, привітав ся Остап.

— А на що мене шукати? отсе диво, — обізвала ся Надя.

— Знаєте, сидіть так непорушно, — замість привітання сказав Омельченко, витягаючи альбом; — надзвичайно рельєфне вті-ленне туги, ефектне по контрасту до радісної весняної природи.

— Отакої! — обізвала ся Надя. — Все ви вигадуете... — І як ви, — звернула ся вона до Миколи, який тільки дійшов і заса-пав ся, — зважили ся не рахуючи ся з своєю комплексією ліз-ти на сю гору!

— Смійте ся з мене, смійте ся...

— Ой тільки, благаю, не засмійте ся справді, Надю, — пере-лякав ся Омельченко. — А то не виїде туга.

— Може вас там мало, то ще й мене приймайте, — залунав дзвінкий голос. Ганнуся в ясному весняному убранню і черво-ному капелюху, дуже весела й жвава, бігла в гору.

— Не инакше, як Ганнуся призначила побаченне Миколі, — пожартував Остап.

— А розумієть ся... і він уже чекає. Ой, втомила ся. — Вона сіла біля Надї, покликала до себе Віру і посадовила на коліна. — Що се тут у вас, яке засіданне?

— Засіданне для милування природою, для того, щоб Омель-ченко зробив сьогодні новий ескіз, та щоб Ганнуся побачила ся з Миколою... — відповів Остап.

— От причепив ся, — махнув рукою Микола. — А що до природи... то шкода мені, друзі мої, що ви так захоплюєтесь нею. Ну, подумайте добре, зробіть аналіз: що таке природа?

— Ах, уже аналізи! не хочу, не хочу! — затикаючи уха кричала Ганнуся.

— Природа, — спокійно провадив Микола, — се комбінація води, землі і повітряного простору, який ми називаємо небом... Зелень, яка мов чарами прикрашує землю — се комбінація...

— Покиньте, варвар! — грізно гукає Ганнуся.

— Та вже покину. От не люблять люде правди чути.

— Що ви поробляєте, Миколо? — спитала Надя.

— Роблю аналізи і думаю.

— От поступ, панове. Ранійше Микола писав і робив аналізи, а тепер робить аналізи і думає! — сміяла ся Ганнуся. Але сміх її якийсь невеселий був; почувало ся, що душа її засмучена.

— А де Павло? — спитала Надя.

— Павло... — зітхнула Ганнуся, — Павло виїхав.

— Куди, чого? — здивув ся Остап.

— Не знаю. Хіба він говорить... От узяв та й виїхав... до...
шукати.

— Чудний чоловік! — здвигнув Микола плечима.

— Метеор, — ледве-ледве всміхнула ся Надя.

— Моя шановна „натуро“, прошу не сміяти ся! — благав Омельченко.

— Так в якій справі ви мене шукали? — спитала Надя Остапа.

— В такій справі, щоб подивити ся на вас, і тільки. Вже скоро всі розідемо ся, от і пішли до вас посидіти. Та ні вас, ні Костя нема вдома. А Мотря ваша каже: „в парку“. Ну, от ми й знайшли.

— Значить, всі їдете?

— Так, Микола і Омельченко до мене на село. Омеля — малювати, а Микола — ...

— Аналізи робити... — додала Ганнуся.

Потім раптом присунула ся до Наді, взяла її за руку і прошептала: а все таки, я скажу „як Бог дає, то беріть, беріть і не вагайтесь, розумієте? — І голосно сказала?

— Яке гарне імя „Богдан“, правда?

— Чудесне, тим більше, що його носить мій приятель, чарівний і незрівняний Богдан Лісовий, — озвав ся Остап.

Надя при згуках сього імени здригнула ся і туга безмежна розляглась по обличу.

Дивила ся на Дніпро, що буйно хвилі котив, на береги й околиці, а в душі туга співала: „Богдане, Богдане“...

XV.

Катря увійшла в маленьку Надіну кімнатку і здивувала ся. Ах, он як, се в Наді окрема кімната. На горі була одна велика, а тут замість того дві маленьких. Ну, се краще!

Ось і Віруся в своєму куточку бавить ся. Катря поцілувала дівчинку, яка їй щось щебетала і сіла.

З сусідньої хати чути голоси: Кость щось сердито говорить... про щось лагідно просить Надя. Катря зітхає.

— Ну, кажу ж я, що не можу сього зробити, — чути сердитий крик Костя.

Двері відчиняють ся і тихо входить Нада.

— А, Катрися, нарешті! Так давно тебе не бачила.

— Ніколи. Знаєш, ся кімната мені подобаєть ся. А ти, ти мені цілком не подобаєш ся! подивила ся б у зеркало на себе.

— Але і в тебе вигляд не ідеальний.

— Та проте, в мене кращий. Та ще бач поїду насти ся в „дворянське гніздо“... хоч в останнє треба поїхати.

— Чому в останнє? І чому такий урочистий вигляд? скажи.

— Ні, нічого. А ось — поїдем зо мною!

— Як поїдем?

— А так... візьмеш Віру, манатки та й махнемо.

— Н-не знаю...

— Яке там не знаю... Ти ж не Кость, щоб ніколи не знати нічого...

— Хто тут імя мое всеу згадує? — увійшов Кость з своєї кімнати.

— Хоч би постукали, Костю, а то злякали.

— Кость принципіально не стукає, він вважає, що се його хата...

— Ну, я йду, — нетерпляче обізвав Кость.

— Куди? ти ж не можеш?

— Але йду ж... — розсердив ся він.

Надя мовчала.

Кость попрощав ся з Катрею і вийшов.

— Ну і влача! — похитала головою Катря.

— Знаєш, так гарно я почувую тут себе, — перемінила розмову Надя. — У вечері Віра спить, тихо, а я серед книг і пажорів; так затишно й гарно.

— Гарно, гарно, але вигляд твій не гарний. Ні, ми поїдемо неодмінно! правда, Вірусю?

— Правда.

— Ну, от бачиш, і все гаразд. А тепер ходім до Ганнусі. Маю справу, до неї; посидимо, поговоримо... Одягай ся!

— А Віра?

— Віра піде з дівчиною в парк.

— А переклад? я не скінчила...

— То скінчиш ще...

— Та й скоро на коректу йти. .

— „Віра, переклад, коректа“... може ще що? може ще які перешкоди знайдеш, щоб не вийти з дому! І так яка гарна стала сидючи в чотирьох стінах!“

— Я гуляю иноді з Вірою... — боронила ся Надя.

— Сього мало, треба людей бачити, чути.

— На що мені люди? — неохоче беручись за капелюх, запитала Надя.

— Ну, ходім, ходім.

— Як у вас гарно, як весело, Ганнусю, перед вікном, а ви чогось так засмутились, — обняла Катря Ганнусю.

— Мов килим зелений розстелений перед вікном, — мрійно сказала Надя і додала: — От як би в нас так: Віруся мала б де гуляти.

— Так, тут весело й гарно, — одповіла Ганнуся зітхаючи.

Але й в осени тут краще було, коли мрії, барвисті як листе осіннє снували ся біля сього вікна; а взимку, воли чистою білою целеною сніг непорушно лежав, було чудово, радісно, весело. Коханне жило в сій кімнаті і радість; веселий голос Павла лунав, його співи, сміх.

Співи... сміх... Тихо тепер і мовчазно. Припали пилом папери Ганнусині на столі, книги на полицях, квітки наче присохли. А на дверях до Павлової кімнати висить білий паперчок, на якому написано: мене нема дома.

— Павло є? — тихо запитала Надя, вказавши головою на двері.

— Є, приїхав. Щось він недужий. Не виходить. Й так мрію вже на хутір поїхати, може йому легше там буде.

— Можна? — просунула ся голова Остапа в двері.

— Можна, можна! — поспішила йому назустріч Ганнуся. Вона мала надію, що Остап витягне Павла з апатії, може Павло

одкрив йому душу свою. Ах, чому він їй не скаже, що його гнітить? чому тягару душі своєї не поділить з нею, яка його божевільно кохає...

— Павло дома? — спитав Остап, привитавшись з Надею й Катрею і кинувши на Катрю довгий погляд.

— Бачите, — вказала рукою на паперчик на дверях Ганнуся.

— Нема дома, значить...

— Лежить він і нічого не говорить...

— Почекаємо...

Остап знов несміливо глянув на Катрю. Тепер, як закрили „Наше Слово“ рідко її бачить. Раз тільки серед робітників бачив, як промову говорила.

— Значить, вакації? — звернув ся він до всіх.

— Еге, вакації... — зітхнула Ганнуся.

На що їй вакації? Їй краще як праця, метушня, щоб все горіло в руках. Правда, тепер все одно вакації — ніякої роботи в руках нема і не хоче зараз; одна думка, одна мета, щоб Павло одужав, щоб повеселішав, щоб витягло його до роботи.

Ганнуся зітхнула.

— Та не зітхайте, Ганнуся! Що се таке, справді? Була, як світова питаюнка, а тепер зітхає та зітхає.

— Чекайте, прийде і ваш час, Катре. Прийде, прийде!

— Час зітхати? ні, ні за що! ніколи, ніколи!

— Що таке, ніколи? — спитав раптом з'являючись на порозі Павло.

Всі обернули ся до нього.

Високий — наче ще вищий став, бо змарнів. Сині очі туманом затягнені, чоло високе хмарою оновите. Стомлений, наче десь довго мандрував; засмучений — наче не знайшов, чого шукав і нема надії знайти ніколи.

— Яке се в вас таке рішуче „ніколи?“ — звернув ся він до Катрі, привитав ся з усіма і Ганнусі поцілував руку.

Вона роздвіла вся, ожила, обняла його за плечі і посадила на софу.

— „Ніколи“ яке, питаєте? -- се таке, що ніколи не буду зітхати, — одповіла Катря.

— Ах, он що! ну від свого не зарікайте ся. В кожному разі як не ви будете зітхати, то хтось за вами...

— Отсе ми говоримо, Павло, що вакації надходять, — пробурмотів Остап.

— Для таких вчених і працьовитих як ти, то надходять ваканції, а для таких волоцюг, як я, то ні. От, узяв ся за роботу в „Наших днях“, та й не довів до кінця; отсе поїхав, десь мене янголи носили...

— Михайло твою роботу скінчив, — тихо мовила Ганнуся.

— От, щирий приятель — сей Михайло; спасибі йому. А там ще де-яка робота буде: писати статті й брошульки популярні. Може б ти взяв ся, Остапе? До речі ж у вас, еседеків ваканції тепер: газети нема, практична робота звучується під репресіями.

— Ну, щож, Павле! поки будемо учити ся, готувати ся, аж прийде слухний час і покличе, — відповів Остап.

— Чекайте його! А праці повно навкруги.

— Так, так Павло, праці повно навкруги і думаю, що не перервано її ні на хвилинку, може хіба в иньших формах вона буде виявляти ся. Але ж не переходити нам в буржуазну сферу тільки тому, що в нашій шитомій сфері важче працювати, — обізвала ся Катря.

— Ех, Ундино, Ундино! не зговоримо ся ми з вами ніколи. Так наче й для вас не існує національне питання.

Він трохи оживив ся; очі прояснили ся, голос менше глухий.

— Існує, Павле, тільки в иньшій формі пїж для вас.

— А ви, Надю, що поробляєте?

— Так, животною помаленьку.

— Се не гаразд. Якось ви наче черниця. Треба вам ожити весною, відновити сили. Ах, знаєте, як я почував се. Ожити хочеть ся. Гітять мене тут стіни камяні, тісні вулиці. Манить дальна безмежна, вільна, широкий простір.

— То й поїдемо, Павле! Поїдемо на хутір... Чого тут сидіти? — цікну глянула на нього Ганнуся.

— Ех, „поїдемо“... на хутір... а чи не краще там, де нема нас? Куди від себе втечи? Omnia mea mecum porto; а сього „omnia“ так чогось багато. І що мені хутір?! Тут хочеть ся світом потрусити так, щоб перевернув ся. Волі тут хочеть ся. Світ новий тут збудувати хочеть ся! Та де сили такої взяти!!

„Відний Павло“, — дивить ся Надя на вродливе тонке обличчя, таке змарніле й захмарене. Він нещасливий; десь його доля степами блукає.

(Далі буде).

З плянів та думок Кирило-Методієвського братства.

Пляни видань.

Обговорюючи свою дальшу працю і діяльність, братчики зачіпали багато питань, звязаних з тодішньою українською дійсністю. Часто звертались думкою до минулого України, до її долі в бувній часі і разом з тим, сумуючи над її булимими нещастями, висловлювали надії на дальший розцвіт українського культурно-наукового життя, української наукової думки. Ся надія оперта на гарячій живій вірі в сили українського народу, в його літню будучність, давала основу для дальших плянів що-до розроблення і ширення української культури¹⁾.

Становище української літератури, її занепад і можливість піднесення з свого важкого становища на вищий літний рівень, засоби і шляхи, якими се можно здійснити, усунення перешкод, які стояли на шляху свого розвою української літератури — се все глибоко захоплювало увагу братчиків. Треба було дивитись просто в віні дійсности, не криючи від себе де-яких сумнів і важких фактів сьогочасної дійсности, заведбання рідної мови, байдужости до її стану і зневіри до її дальшої долі. Братчики знали се і глибоко вірили, що сей стан є лише тамчасовий, переходовий й далі можно сподіватись поширення української мови серед тих, що її забули і глибокого розроблення української літератури. Надії на будуче давали можливість працювати, ширити думки, шукати працівників і розробляти доленні пляни в сій сфері²⁾.

Одним з таких плянів був плян про утворення українського часопису. Доси такого не було і се було важливою прогалиною тодішнього українського життя. Українські твори виходили книжочками, більшими чи меньшими, друковали їх самі автори або виходили „живцем“ иньшим, часом не дуже бажаним для авторів (Котляревський та Парпура). Брак часопису збавляв починаючих авторів можливости бачити свої перші твори в друку і чути їх критику з уст знавців літератури. Брак часопису викликав войву альманахів, зложених з творів

1) Дивись в мой статті — Україна, 1914. I.

2) Дивись в мой статті — Украин. Жизнь, 1914. II.

Отже і братчики були зацікавлені справами часопису. І для них також ясний був зв'язок між таким українським часописом і дальшим розвитком української літератури, інтереси української літератури були братчикам дуже близькі і важні, через те і плян часопису дуже їх захоплював.

Український часопис міг служити і цілям пропаганди думок і поглядів братчиків. Це було також важливе. Розуміють ся, цензура не давала можливості говорити все і докладно, але де-що можна було зробити. Приклад Білінського мав своє значіння і утворити на Україні часопис подібну до „Отеч. Записокъ“ було гарним і важливим завданням.

Там братчики відходили думку, яка вже була проумана й иншими українськими діячами. До своєї думки звертають ся брацтики в своїх розмовах, обмірковуваннях листів, зазначаючи різні сторони цього питання.

Відносно цього журналу були різні думки. Писали про нього пляни Максимовича з його братцями на нарадах і сесіях і в інших зібраннях, наприклад у міській школі в Черкасах (1847), в пам'ятках сиротини в Ілзе (1848). Запам'ятовується одна така його розповідь про читання думок Максимовича в залу сиротини, що в цьому вітав першай почин відкрити школу на зразок сиротини в Брацтва Максима. Максимовича заважала користь, зважаючи на його можливість використати цю для дальшого розроблення цих настанов і постанов, тобто.

Наука і бездержетика мали бти разом впроваджені разом в одному виданні. В дальшому розробленні цього питання іжжорданів відповідний матеріал в певнім взаємній відношенні і зв'язку, що всі галузі українського життя були охоплені і бездержетика думка сама про журнал була дуже добра-ля еще не дійшовши, що крайній морф, я застать се уже завважав Юр. Андрушаків в своїх поясненнях на слідстві. і спер треба віднести сю давню думку.

Обсяг журналу мав бути дуже широкий: бездержетичні статті, історія, наука, публіка і инше. Оскільки можливо бти здійснити сю широку програму журналу? З одного боку, питання фінансове: Максимович висловлював ся з певними сумнівами про фінансові умови справи, оскільки можливо поставити такий журнал на реальній ґрунт в Києві. „Пріїхавъ святий профессоръ Костомаровъ предложилъ о пѣсняхъ ему, тотъ свидѣтельствовалъ невозможность издавать журналъ в Кіевѣ за безденежьемъ, обѣщавъ пріїхать послѣ Рождества Христова и не пріїхавъ“. Фінансові умови, розуміють ся, набували особливо значіння при заснованні цього журналу і на перших кроках його існування, без вияснення цього питання не можна

було починати видавничої діяльності. Може в зв'язку з сим явилась думка прохати якої будь допомоги урядової і таким чином поставити сей журнал задуманий на певніший ґрунт. „Прибыль попечитель Траскинъ (генераль), оны былъ доволенъ мыслью Костомарова и требовалъ только программы журнала, для испрошенія дозволенія. Но Костомаровъ, не имѣя подъ рукою матеріаловъ, охладѣлъ и уже думалъ только о русско-малороссійскомъ журналѣ“. З сього можна зробити висновок про думки Костомарова відносно допомоги урядової і ті заходи, які він робив в цьому напрямі. Оскільки, дійсно, Костомарів перестав думати про український журнал і які були тому причини? Висновки можливо, що „охладѣлъ“, але по іншій причині. Урядова допомога вимагала дуже багато: більше контакту з місцевими урядовцями, більше, ніж думав і гадав Костомаров, разом з тим контроль і постійне втручання в справи редакції. Се для людей з новими поглядами не могло бути бажаним і через те організаторам приходилось вагаться з сього приводу.

Сумніви що-до матеріалів літературних для журналу і співробітників висловлювались, але, розуміється, не Костомаровим. Не раз Костомаров не належав до тих людей, які висловлювали сумніви в будучій долі української літератури. Часом і Костомаров переживав певні сумніви і як бояв ся за будуче, так висловлював розчарування в минулому українського народу. Куліш докоряв Костомарову, що він якось з катедри висловив прилюдно свій сумнів *що-до народної душі* української. „Фраза эта можетъ сбитьъ съ толку многихъ, а другихъ заставитъ опустить руки“. Такий сумнів, висловлений відомим і поважаним дослідником, міг зробити на молодь велике і важке вражіння. Куліш вірно се зауважив. Якимсь в листі до Куліша Костомарів ужив такий вираз: „горькая, ничтожная судьба Украины происходитъ отъ ничтожества души народа“. Знов таки сумнів, який зірвав ся з уст в момент втоми. „Эти то слова и повели меня къ такимъ опроверженіямъ“ зауважив Куліш.

Що такі сумніви Костомарова були тимчасовими, навіяні були моментами втоми, можна бачити з того, що сам Костомаров взяв помітну участь в літературній продукції того часу і щиро вігав в оглядах тодішньої української літератури кожний крок наперед в сьому напрямі. Сумнівів постійних що-до будуччини української літератури Костомарів не мав і не висловлював. Через те він і не міг бути розхоложеної станом річний на початку видавання журналу.

Незнання висловлював що-до будучої долі української літератури і Куліш. Він думав про великі внески до скарбниці української літератури і сподівався своєю власною працею поширити межі україн-

ської літератури („Україна“, „Михайло Червишенко“, „Чорна Рада“), порівнюючи з тим, що дано було попередніми письменниками до нього. Пляни поширення література дуже зайшла Куліша і він дуже часто звертав ся до них в своїх листах, висловлюючись то просто, то образно, порівняльними, що турбовало слідчих, які певійше переречитували листи Куліша та дошукувались дійсного значіння виразів ¹⁾. Загальний настрій сих висловів про літературу — бадьорий.

Коли обчисляли літературні сили для журналу, дійсна їх кількість могла зважатись не вповні задовольняючою. Але ті, що думали про заснування українського журналу сподівались дальшого поширення кадра сих літературних робітників. Богато надії звизували з іменем Шевченка, від якого можна було чекати визначних творів. Приїзд Шевченка з заміром залишитись і на далі в Квіві музеїв підняти енергію і відживити діяльність коло утворення журналу. Коли Костомарів перестав було думати про швидке заснування журналу, приїзд Шевченка підняв знову енергію і відживив надії (ноєсення Юр. Андрузького). „Костомаровъ, не имѣя подъ рукою матеріаловъ, охладѣлъ... Такъ, можетъ быть, все и уничтожалось бы, но судьба спредѣлила иначе, приѣхалъ Тарасъ Григорьевичъ Шевченко. Его поэтическія слова гремѣли по всей Малоросіи, его ставили выше Жуковскаго, надѣлялись имѣть въ немъ своего Шиллера. И самъ влакатель, читая его „Думы“ и „Катерину“, онъ писалъ ихъ въ лучшіе годы своей жизни, подъ вліяніемъ музы Жуковскаго. Костомаровъ не преминулъ явиться къ великому поэту: великій поетъ не преминулъ выказать свое духовное паденіе (!) Свои „Кавказъ“, „Сонъ“, „Послание къ землякамъ“ онъ привезъ изъ Петербурга“... (ноєсення Юр. Андрузького). З своєю славою і написаними вже творами Шевченко міг підтримати журнал. „Возродилась идея о журналѣ: Шевченко обѣялся и кіевскій театр снабжать своими пьесами. Онъ куда то на время уѣхалъ и все приостановилось“ ²⁾. Одіяку творів Шевченка, зроблену Юр. Андрузьким, прийняти, розуміється ся, неможливо, бо вона занадто одпобічна й помилкова, але дуже цікава загальна характеристика значіння участі Шевченка в журналі та в інших справах. Сю участь товариші Шевченка уявляли собі дуже великою і надавали їй надзвичайно багато значіння: і задуманий журнал і театр мали скористатись талановитою допомогою поета. В сьому розумінню, дійсно, можна прийняти загальне освітленне фактів: приїхав Шевченко і все змінилось знов до лішого.

Поруч з думками про український журнал вповні присвячений українській літературі, була думка про журнал, так сказати, мішаний

¹⁾ Матеріяли до історії Кирило-Метод. брацтва, стор. 170 — 172.

²⁾ Матеріяли, стор. 136.

з творами українських і російських письменників. Се був плян тих, хто не дуже вірив в український журнал при тодішніх умовах розвою української літератури. Костомаровъ думавъ только о малоросійскомъ журналь въ двухъ періодическихъ видахъ въ годъ, наконецъ о сборникъ, альманахъ¹⁾. Можко мати сумнів, чи Костомарів підніс сю гадку про українсько-російський журнал, але ся гадка мала певне довіре в тих, хто не довіряв українським літературним силам. Для сих поміч російських письменників завдалась конче потрібною, без якої не можна було обійтись і тільки сильними силами можна поставити журнал на діловий виводі редакцій брут. Так виникла і знайшла собі прихильників така ідея про владича журнал.

Що дотич до участі в журналь, про участь славянських письменників в с'ім вступилъ журналі. В одного боку се, можливо, так сама гадка про необхідну поміч різних авторів письменникам українських, з другою боку — славянофільські симпатії і бажання завязати тісні звязки з славянським літературним світом. Яку саме участь мали б взяти в с'ім журналь славянські письменники, се облизше не було визначено, участь взагалъ ріжними творами. „Предполагалось учрежденіе журнала на всѣхъ славянскихъ языкахъ, потому на русскомъ и малоросійскомъ, наконецъ, хотя альманахъ“ (повіщення Юр. Андруського). В сих звітках не виводили витримали перспективу минулого. „По прибытіи въ Кіевъ Костомаровъ задумавъ осуществити идею кіевскаго журнала на всѣхъ славянскихъ нарѣчіяхъ“. Се стоить в тісних звязках з науковими студіями братчиків по славянських темах і питаннях.

Можливо, що тепер ся ідея українсько-славянського журнала здасть ся не виводі ясною, але її треба розглядати в тих умовах, в яких вона вперш виникла. Тоді се буде мати значінне не тільки допомоги творами, але і тісного єднання з славянським світом: такому єднанню члени Брацтва надавали велике значінне.

Славянське житте, умови культурної праці славянських діячів дужи цікавили братчиків, всяка нова звістка з славянських країв передавалася і обговорювалася дуже уважно. Відгомін сих розмов маємо в признаннях Тулуба: „объ австрійцахъ особенно говорили по отношеніи къ послѣднему ихъ поступку въ Галиціи, причеъ съ негодованіемъ отзывались о варварской политикѣ Метерниха“. Се відгук живих розмов та дебатів на славянські теми. Костомарів показав, що з помічниками Рігельманом та Тарновським і помічником куратора Юзефовичем вів розмови про славянське житте наукове і літературне. Окрім розмов про славянське житте і відносини були і наукові спільні студії по

1) Матеріяли, стор. 136.

славянознавству Костомарів разом з Гулаком студював сербські пісні, а Білозерський займав ся також ревностно чеською літературою и вообще славянскою филологією⁴. Сими славянськими темами й питаннями Костомарів і Гулак думали зацікавити й студентів. Посяда показав, що Костомарів читав йому дещоколько писемъ (?) русскихъ, малоросійських и на подобные мотивы съ чешскаго или сербскаго⁵, а Гулак займаючися чеською мовою, докоряв Посяду, що той не вчить ся славянським мовам. Ці докори висяють характер і напрям студій братчиків над славянськими питаннями.

Що найбільше захоплювало і цікавило братчиків? Напрям і теми національного відродження славянських племен. Коли навколо висловлювали сумніви відносно будучини українського слова, сумніви відносно можливості як слід поставити журнал на реальній ґрунт, сумніви, чи вистане літературних сил для обслуговування журналу, тоді певним контрастом були надії славянських діячів на завтра будучину, їх повна віра в свій наріч, в його сили, шира любов до рідної мови. Це був основний і глибокий контраст. З одного боку, сумніви і вагання, з другого — певність в силах і енергії врятувати наразі розвизком. Це притягало, приваблювало і збуджувало певну каздрість вкуні з обуренням проти земляків, які не шанували рідного, не підтримували його. «Чому Караджич, Шафарик і інші не зобов'язались у війні (як би зручніше було), а остались славянами, перими синами матерій своїх і славу добрую стяжали? Горе нам! Но, братів, не вдавайтесь в тугу, в молитесь Богу і работайте розумно, во имя матери нашей Украины беззатланной. Аминь⁶. Приклад славянських діячів і мав підтримати на пляху цієї культурної роботи на користь України...

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ.

Три сонети.

I. Срібний сонет.

Посріблені ліси окутали ся тінню,
 А небосхил горить і віги золотить.
 Вихожу я на шпак, на смугу ясно-синю,
 І якось чудно сніг під валянком скрипить.

Тут пив недавно я самотину осіяно,
 Тут весь у ділував инд шелест весховить,
 Тут літом проонливи ледачі дні незмінні, —
 Тепер сюди прийшов морози я зустрить,

Цей вечір, замкнений в морозному спокої
Ясний, докінчений нагадає сонет, —
Сонет краси лісів і тиші зімової;

З прозорих рим дзвінких його зложив Поет,
Чий сілуєт на тлі блакиті неба мов
Для тих, хти молять ся, є Божий сілуєт.

II. Спокій.

На дворі дощ, холодний вітер віє...
Одпочивай, рушнице, на стіні!
Кулі їти, блакити без тязи?
Ні, краще тут, у хаті, в тишині.

Тут у комінку огник ледве тліє,
Та воскресає в серці, в глибині
Веселі, чисті, яскраві мої,
Щасливі ночі та щасливі дні.

Тут фортепян із ніжною душею
Стоїть і жде, що приторк дружніх рук
В йому пробулять півзабутний згук;

Тут я зустрів ся з Музою своєю.
І, взявши в руки ліру й срібний лук,
Пливу як тівь по морю снів за нею.

III. Мистецтво.

Коли усе в тумані життєвому
Загубить ся і не лишить слідів, —
Не хочеть ся ні з дому, ні до дому,
Бо й там, і там огонь давно згорів...

В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У музиці, що врогу всім знайому
Втіляє у небесний перелив.

В тобі, мистецтво, — у малій картині,
Що одбиває необмежений світ. —
В тобі мистецтво! — Я твій країні

Щлю свій поклик і дружній свій привіт;
Твої діла — вони одні нетлінні,
І ти між квітів найясніщий квіт.

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.

Пан Сенюта.

(Історичне оповідання з Волинського життя XVI ст.).

I.

Уявіть собі, ласкавий читачу, що ми з вами живемо не в XX, а в XVI столітті, і в серпні 1563 року подорожуємо по тодішній Волині. Великим стародавнім гостинцем ідемо ми з „столичного“ міста Луцька й прямуємо до Володимира. Ось уже перед нами замаячили церкви й будинки якогось превеликого міста. Візник каже, що се власне й є Володимир. Так ось вона, стародавня столиця колишнього Волинського князівства, про яку венгерський король Андрій, що одвідав її в 1231 р., висловився в зачарованні: „яко тама града не изобрѣтохъ ни въ Нѣмѣцкыхъ странахъ!“ В XVI ст, коли ми його хоч здалеку оглядаємо, Володимир небагато ще зтеряв стародавньої краси й величності. Досить згадати, що за тих часів в йому було 14 церков і 3 монастирі. Серед міста, на горбі, над річкою Лугом, стояв великий замок (хоч і деревляний) з п'ятьма високими баштами. Ось вони перед нашими очима ті башти стремлять до неба мов стріли, а між ними видаєть ся великий будинок — „палац господарський“ (королівський), а далі піднімає вгору свої стародавні верхи мурована соборна церква Богородиці, збудована ще в XII ст. князем Мстиславом Ізяславичом.

Хотілось би нам ще полюбувати на стародавній Володимир, так мало подібний до теперішнього убогого повітового міста, але наш візник раптом збочив з гостинця, взяв ліворуч і через кілька хвилин завіз нас до маленького села Хмеліва. Тут уже зникла найменша різниця між XVI і XX століттям. Ті ж самі хати, обмазані глиною та крмті соломю, клуні, стодоли, хліви, колодязі з журавлями, така ж огорожа плетеними тинами, ті ж самі й люде: чоловіки в святах, жінки в білих намітках, дівчата з вишиваними рукавами та з биндами, босонога дівчора і т. и. Питаємось двору пана Сенюти, власника сього села ще й двох сусідніх, гадаємо, що се певно буде замочок або ж принаймні хоч невеликий палац, а нам показують простісіньку садибу заможного господаря, обнесу високим тиню з острішками, з міцними дубовими ворітьми, яких навряд чи пробе й жуля

з ружниці. Челядник, що стояв коло хвіртки, каже, що до пана наїхало чимало гостей і що він з ними пішов до церкви. Що ж, ружаємо й ми туди ж. А тут близьенько й убога церковця, старесенька, малесенька, з трьома верхами, стоїть соромливо затулившись рясними осокорами, а коло неї й дзвіничка з балясами. Хоч сьогодні й свято, проте доба така, що вже з півдня звернуло; час би вже й скінчитись службі Божій, а про те церква оточена людьми, і в ній видно йде якась відправа. З деякими труднощами протискуємось і ми у церковцю, і зараз же вражає нас незвичний якийсь дух: пахло не ладаном, а чимсь солодкуватим і трохи нудним. Справа зараз же вияснилась, бо з віттаря вийшов паламар і підсипав у кадило ялівцю. Парохія, бачите, була така вбога, що тільки на Великдень чи на Різдво спромагались купити ладану, а так звичайно обходились ялівцем, що його хлопці збирали по лісах. Все у церкві тхнуло такою далекою старовиною, що сучасний археолог певно прийшов би в дестяму. Але нас більш обходила дивна відправа, якої ми не могли второпати. Старенький панотець у полотняних ризах служив серед церкви. Перед ним стояв налож, покритий шовковим платком, а на йому лежали євангелія в оправі, св. хрест, срібний корець з червоним вином і два золоті хрестики на срібних ланцюжках, які звичайно носять на шиї. Дяки на криласі співали дещо таке, що співаєть ся на вінчанні. Здавалось би, когось справді вінчають, так ні ж, бо за панотцем стояли не молодий з молодю, а два пани, в сатових жупанах, в червоних сап'янових чоботях, підперезані шовковими поясами, з коштовними шаблями при боках. Один з них, високий, поставний, чорновусий, з виглядом сміливого лицаря, був сам дідич Хмеліва, Іван Романович Сенюта, а другий, білястий, худорлявий, його приятель Олехно Лісота. Панотець що-разу поминав їх імення і голосно прочитав таку молитву: „Господи, Боже наш, любве совершителю і милости наставниче! Пошли благодать св. Духа на раби сія Твоя, их же сподоби братами быти, і даждь им любовь Свою неокрадену і безблазнену до послѣдняго іздыханія, яко же дал еси святим своїм учеником і апостолом, да люблят друг друга без зависти и без блазна во вся дни живота их“. Потім священник подав їм хрестики, і вони помінялись ними і понадівали на шиї, далі пили вино з одного корчика, цілували св. хрест і сами поцілувались. Тепер ми вже цілком второпали, що то була за відправа: се правив ся так званий в тодішніх требниках „чин бываемий на братотвореніє“, коли люде брата-

лись або сестрились між собою. Се був стародавній словянський звичай, який задержався на Україні майже до нових часів, хоч самий церковний „чин“ було знищено, як тільки повстало тут синодальне управління. З розмов присутніх ми дізнались, що пан Сенюта сими днями їде на війну, а догляд за родиною та господарством доручає давньому приятелю Лісоті, з яким оце урочисто й побратався.

Скінчилась відправа. Присутні вітали нових „побратимів“, і пан Сенюта чемно запросив їх до свого двору на обід. Не промізув і нас як подорожних людей.

II.

Дубова брама одчинилася і впустила гостей на просторий двір. Тут стояло кілька возів, уже цілком улаштованих до походу, бо пан Сенюта виряжався з чималим гуртом вояків, яких накликав змежи своїх же підданців. Деякі вози ще ваптажились. Челядники виносили з комір ясну зброю: рушниці, гаківницю, аркабузи й кулі до них, сагайдаки, корди, шаблі, тарчі (щити), рогатини й ошцепи козацькі й канубські, панцирі, шишаки козацькі, московські й німецькі, кираси з наколінками і зо всім нарядом, „прилбиці“, сідла-орчаки „роботи Острозької, золотом підмальовані“ і багато иньшого військового знаряддя.

Видко, обід не був ще зготований, бо жіноцтво одно бігало з пекарні до світлиць й навпаки. Господарь порядкував челядниками, гості пішли до саду, що був за дворичем, а ми поки що стали оглядати оселю. Дивно нам було, що волинські пани середньої руки в XVI ст. жили майже так само, як і наші старосвіцькі українські пани або й заможні козаки недавніх часів. Серед дворища стояв невеликий, присадкуватий дім, з низькими стінами, маленькими вікнами і з височеним солом'яним дахом, що очевидно чинив його своєю непомірною вагою до землі. В сей дім ми ще зайдемо, а поки що оглянемо хоч поверховно службові будівлі на дворичі. Тут їх була така сила, що й не обчислити. Зараз біля воріт стояла проста хата з берези рублена, з піччу, з лавами, двері на пятці. За нею бровар рублений, в якому ми помітили кадї пивні, кадї „що брагу затирають“, бочки, барила, цебри, кадї „для річей квасних огородніх“, лійки і т. и. знаряддя. Солодовня ново зрублена, а на ній „горниця“, ще тільки „покроклена й полачена“, се-б то над нею поставлені крокви й лати. Далі йшли комори рублені з дубового лісу, в яких порались челядники.

Ближче до дому стояв погріб рублений з „пригребицею“, а над ним „повіть“ соломою крита, під якою ми помітили „ридван окований“, сани „писані“, „васажок“ (невеликий возок) з дишлем, віз „ребринчастий для воження збіжжя“ і т. и. Спижарня „рублена дубова, а в ній „скрині для зсицання збіжжя, засіки, корита, кадовби, лшівки. Стайня рублена; курник рублений, а в ньому кури, гуси, качки, журавлі й пави, які тепер вільно ходили по дворищу й верещали на все горло. На віддалі стояла ще лазня рублена з сіньями, крита гонтою. Далі за домом видно було хліви, хворостом березовим плетені, обори, клуню, огороди й сад з сажавкою. Але тут гостей стали закликати до столу, то й ми пішли з ними.

До дому вступили через чималий ганок, до якого вели дубові східці з баласами. Далі йшли просторі сіней, що ділили дім надвоє. Наприкіці сіней, в кутку, була так звана тоді „стовба“ — криті сходи, якими можна було піднятись на гору, а там була комірка рублена „для спряту набілу“ (дійва). Праворуч і ліворуч сіней були покої з грубами поливяними, що топились з сіней. Таких покоїв було всього п'ять у цілому домі. Зараз гостей запросили до найбільшого покою — „світлиці“. Се була велика кімната з трьома вікнами, в яких були „оболони скляні в олові“; під стінами тяглись „лави обамольні“, вкриті м'якими „полавочниками“, „услони“, навіть „дзиглі“, а в кутку стояла „поливяна“ зелена груба. Гладко виполіровані дубові стіни були обті турецькими килимами, з прибитими поверх них ліхтарями; підлога теж вся була килимами вкрита. Великий стіл був обтяжений коштовним посудом з гербом господаря.

На порозі світлиці вітала гостей сама господиня, Марина Олехнівна, молода, повновида жінка. На ній був „літник океанитний взористий з рукавами атласовими“, з під якого видно було „плахту черчатую“, на голові „чепець муравський едвобний“, а на ногах жовті сап'янці. Запросивши гостей до столу, вона сіла поруч з своїми братами Степаном та Ілляшем Олехновичами Борзобогатими, які залишили свої негайні жотреби та прибули, щоб своєю присутністю хоч трохи полегшити її гіркий сум. Завжди жвава й говірка, пані Марина сиділа тепер мовчки; її бліде лице було затуманене, а на віях брєніли сльози. Видно було, що вона багато їх вилила за останні дні, та й було з чого: коханий муж виряжав ся в небезпешну дорогу, а її з малою дитиною кидав на волю Божу.

Поки гості перепивали до господаря та заїдали смачними заїдками, балачка в світлиці лунала гучно, хоч і уривчасто, а коли прийнялись за страву, вона все тихшала, немов усі так виголодались, що тільки про їжу й думали. Взагалі між присутніми панував якийсь понурий, пригнічений настрій. Аби-що баїкати не хотілось, а сказати те, що, може, в кожного було на думці, ніяково. Та вже як трохи під'їли й підпили, язики роззялись. Почалось з того, що пані Марина, ледве зтримуючи голосний плач, прожогом вибігла з світлиці. Пан Сенюта докірливо подивився в її бік і гнівно буркнув:

— Ну, й донекли мені до живого оті сльози!

— Що ж, брате, — вступився за сестру старший Борзобагатий, Степан, — кажуть: у кого що болить, той про те не мовчить. А ти нам от про що скажи: на кого власне ти її кидаєш з малою дитиною? Адже йдучи на війну, треба пам'ятати, що на війні усяко буває.

— Як то „на кого?“ — віднявши голову, одповів Сенюта. — Кидаю її, перш за все, на милосердного Бога, подруге — на вас, її кривних, а потрете — є ще в мене приятель вірний, мій побратим, з яким ми сьогодні в одній церкві стояли й один хрест цілували. А коли я загину, то не хто ж иньший, як ви, рідні брати, станете її правними опікунами.

— А я ось чого не второпаю, — вставив своє й сусіда Сенютин п. Вовчко-Жашковський, — на яку се ти війну злагодився, пане брате? Адже король його милість війни ні проти Турчина, ні проти Волоського господаря не заповідав і нас, шляхту, своїми листами не обсилав, то з якої ж речі ти йдеш походом до Волоської землі?

— Кличе мене до помочі Дмитро Вишневецький, мій побратим, якому я заприсягся вірно служити до загину, — одповів Сенюта. — Його запрошують Волохи допомогти їм скинути господаря Томжу, що зрадою опанував над ними, і бажають самого князя Дмитра мати своїм господарем. Він веде з собою козацьке військо і сила шляхти з Брацлавщини й Волині пристає до його. Коли Господь йому допоможе, се буде велика перевага й для нашої держави, що терпить стільки лиха з боку бісурменів.

— Та й невгамовний же ти вояка, брате Іване! — саркастично вирвався Степан Борзобагатий. — До всього тобі є діло! Ну, скажи на милість, яка тобі користь з того, хто господарюватиме в Волоській землі, чи Томжа, чи Вишневецький? Тобі мало того, що стравив молоді літа, тягаючись з козаками та з

тим же Вишневецьким десь по степах та по Дніпрових нетрах, воюючи з Татарами чи й з Турками та луплячи татарських чабанів. Час би вже тобі і вгамуватись. Маєш жінку й дитину, маєш чимале господарство, то не краще б тобі дбати про власний добробут, про збільшення й поліпшення своєї фортуни, а ніж вступати в чужі, а ще й дуже небезпешні справи. Ось послухайся нас, своїх кривних, хоч в останнє: залиши свої воляцькі заміри та розсуну свою роту, бо вона потребує великих коштів, а ти й так льобонь обтяжився довгами понад силу.

Сенюта спалахнув з гніву, але стримався, і вдаючи з себе спокійного, відповів:

— Слухайте, брати мої, панове Борзобагаті, що я вам скажу в останнє. Сю балачку ми ведемо не вперше, я вже її досить наслухався, й бачу, що ми з вами ні до чого не договоримось, бо я й ви — люде різного походження й різного виховання. Ви міряєте тільки на локті, а цінуєте на таляри, бо так робили батьки й діди ваші, Красноставські міщане; їх одно обходило: як би добути найбільше статків та маєтків, поліпшити власну фортуну, а якими засобами — байдуже. Так чинить і зараз ваш рідний дядько Іван Яцкович Борзобагатий, що разом і войтує, і гандлює, ще й на владитство заміряється, і отак само робите й ви. Я ж — зовсім иньшого тіста кнись. Мої діди й прадіди не гандлювали, митних та соляних комір не орендували, як ваші, а знали одно: відбувати земську службу оружною рукою, як правдивим лицарям пристойно. Ви знаєте, який я маю герб. Його ще стародавні Галицько-Володимирські князата надали за поважну військову прислугу моему пращурові Семенові, якого попросту зивали Сенюта або Сень; від нього й пішли нащадки Сенютовичі чи Сенюти і цінували той герб за найкоштовнішу окрасу свого дому, як і я його ціную. Так, мої діди й прадіди були правдивими лицарями, та й я у них вдався, і не бавлять мене статки й прибутки, до яких ви мене закликаєте, бо я перш над усе — лицарь, а не господар-доматур, що підсипає квочок, рахує телят та лоша і трусить ся над кожним шелягом. Ви ніби з докором мені пригадуєте, що справив я молоді літа на Дніпровім Низу в походах з козаками протів Татар; а я, навпаки, тішусь і пишаюсь великим щастям, яке випало на мою долю, що я проходив справжню лицарську науку під проводом такого наввесь світ славного лицаря, як князь Дмитро Вишневецький. То як же ви хочете, щоб я тепер через якісь господарські забавки

зрік ся допомогти йому, коли він закликає мене до нових лицарських справ!

Ця малка премова зробила на присутних значне вражінне і викликала коли незагальне свівчуттє, то принаймні чималу заінтересованість. Знялась гуртова балачка про Вишневецького; той каже про його одно, той зовсім вльнше. Нарешті хтось запитав Сенюту:

— Ти, пане брате, он з якою пошаною ставиш ся до князя Дмитра, то з'ясуй же нам ось що: коли він такий славетний, як кажеш, лицарь, та ще й з великого коліна пан, то нащо ж він злигав ся з свавільними хлопами козаками, відомими грабіжниками та разбишаками, та кажуть про його ще и таке, либонь він передавав ся служити й Турчинові, й ханові Кримському й цареві Московському? Се ж видима зрада державна, і чом за неї не зкарає його король?

— Гай-гай! — сумно похитуючи головою одповів на се Сенюта. — Дивує мене, наши брати, що сидите ви в своїх домівках, мов тхори в норах, і не відаєте, що дієть ся в нашій же державі, на Українських степах. А там діють ся великі події, і ви ще побачите, які будуть їх наслідки. Там гуртуєть ся несорбна озброєна сила з нашого ж таки люду, і вона певно колись приборкає хизацький Крим. Се — ті козаки, до яких ви з такою безпідставною погордою ставитесь, а я з ними роки прожив, безхлібь й безвіддя терпів, рани й смерть приймав, і можу посвідчити перед цілим світом, що вони не грабіжники і не разбишаки, а правдиві вояки-лицарі, що мужно повстали за хрест святий, за віру Христову, за люд християнський, щоб не терпів він більш наруги й гіркої неволі бісурменської, щоб не ганяли його, мов скотину, цілими загонами на продаж на Кримські базари, щоб хоч трохи уцух той степін великий, той гіркий плач невідьничий, що сумно лунає по світові й пориває душу до помсти. Се-ж глум, позорище, біль нестерпучий, що хиза Татарва утворила з нашої християнської держави якусь немов кошару, яку й одвідує що дня, що години, щоб набрати скільки їй потрібно бранців та нагарбати усякого добра. От я й вас питаю, вільних лицарів-шляхтичів: чи маєте ви звичайний людський спокій? Перві ви в тому, що сьогодні або завтра вас не спіткає страшне лихо: наскочать хижі ординці, спалять та пограбують ваші домівки, малих порубають, старих постріляють, а молодих середульших поженуть у полон, з'яжуть руки сирицею та й поведуть на аркані, на аркані по-при коні, на ганьбу, на

позорище, на гірку неволю?.. І хто ж вас захистить? „Посполіте рушення“, яке звичайно скликається під час Татарських „інкурсій“? Так поки воно збереться, то ви вже будете за Перекопом. Чи, може, король і його радники? Вони далеко, в Литві, і гадають, що дешевше буде платити ханові щорічні „упоминки“, ніж підпомагати коштами та стрільбою козакам, що аж палають охотою стати на степовім кордоні неборним муром і загородити хижакам дорогу. Про таку заемогу криком кричали й слізно прохали на соймах більш дбайливі Українські старости, як от був Семен Полезович, Остап Дашкович і иньші, але з того нічого не виходило. Тоді князь Дмитро Вишневецький взяв та власним коштом і збудував козакам міцну фортецю на Дніпровім острові Хортиці, се-б то встроїв кістку у саму горлянку Татарві. Ой як же лютував з того хан! Двічі приводив він цілу Орду добувати того замку, двічі облягав його, та не подужав. А козаки з Вишневецьким здобули Турецьку фортецю на Дніпрі Іслам-городок і перевезли з неї на Хортицю гармати й иньшу стрільбову зброю. От і маеш!

Сенюта поник головою в великій задумі. Видко, згадав скрутні часи, коли він сам відсижував ся з козаками в тій Хортицькій облозі й терпів нечувану нудьгу та небезпеку. І немов продовжуючи сі смутні спогади, він знову заговорив:

— Що й казати, гірке й нужденне життя козаچه в голім степу, особливо зимою в холод, або в дощову осінь, без захисту, а часом і без хліба. Тільки козакам, змалку загартованим у всяких злигоднях, таке звіряче життя не над силу. А проте князь Дмитро не побояв ся проміняти на його світові роскоші, в яких зріс, бо бачив, що хороброму козацтву бракує доброго проводиря. І побачили б ви його там, то й не вгадали б, що се не звичайний козак-голова, а маєтний дука, вельможний князь. Він навіть не любить, щоб його величали князем, а уподобав собі прізвіще „козак Байда“; так звуть його й козаки. І нема в його иньшої турботи, иньшого піклування, як про долю, силу та славу козацтва. Давно вже запала йому в голову й серце смілива й величя гадка: згуртувати козацьке військо як на найширшу руку і утворити з нього постійну твердиню серед степового моря, і щоб воно, воюючи з Кримом, опиралось на сусідніх державах, що їх інтереси сходять ся тут в степу. З сею гадкою Вишневецький звертав ся за допомогою до нашого короля, до Московського царя і навіть до Турецького цісаря, певно маючи замір — підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках

Крим. Скрізь його радо приймали, дарунками наділяли, на службу до себе підмовляли, а дійсню поміч він одержав тільки з Москви. Царь послав з ним на Крим велике військо, а з нашим королем розпочав дружні переговори про спільний похід на хана. Вишневецький дійшов до самого Перекопу, штурмом взяв Очаків, на чайках висадив ся в Криму, попустошив ближчі околиці і нагнав на Татарву великого страху. А тим часом наші радники, страхополохи, злякались, що Москва, подужавши Крим, над Литвою гору візьме, та й поновили союз з ханом, а з Москвою посварились за Інфлянти, і тепер ми з християнською державою воємо, а з невірою братаємось. Нарешті Вишневецькому нічого не лишало ся, як зірвати згоду з царем і вернутись до свого прироченого господаря, і той прийняв його з великою ласкою та шаню, а на соймі його урочисто вітали як славетного лицаря. І коли під той час Вишневецький захорів, чи його було, як він гадав, отруєно, король звелів лікарям своїм його лікувати. А необачні люде натякають про якусь зраду князя Дмитра. Хіба ж так шанують зрадників? Тільки ж Вишневецький таку вдачу має: що йому запало до серця, того вже він і до віку не зречеть ся. Зараз він на Волощину прямує, але се — захід до тієї ж головної його мети, тільки захід, сказати б, з иньшого боку. Коли йому Господь допоможе сісти на Волоський стіл, тоді він Кримців з двох бовів громитиме.

Сенюта замовк в задумі. Слухачі мон зачаровані сиділи не порушно; було помітно, що його промова на всіх зробила сильне вражіння. Потім Сенюта встав і мовчки почав наливати чарки, а тоді зворушеним голосом прорік:

— Прощу я вас, друзі, вчиніть мов волю: випемо за здоровля славного лицаря, правдивого батька козацького, князя Дмитра Івановича Вишневецького. Хай милосердий Бог допоможе йому довести до щасливого skutku все, що він задумав для добра нашого народу, а разом і для нашого власного добра. Слава непереможному войовникові з невірою!

— Слава, слава! разом загукали всі і випили по одній і по другій.

Коли тут обізвав ся до Сенюти пан суддя земський Володимирський Богдан Костюкович-Хоболтовський, його близький сусіда й добрий приятель:

— Щастя Боже й тобі, милий брате, пане Іване! Сказати правду, мали ми попередній замір одмовляти тебе від небезпешного походу, та після твоєї широї розмови залишили його. Іди

з Богом, куди кличе тебе лицарський обов'язок і палке серце. Не кожен з нас зможе жити у слід за тобою, але всі ми рано й вечір будемо благодати Пречисту Діву, хай Вона криє тебе своїм покровом від услякого лиха на війні і в дорозі і як найскорше поверне тебе до нас живого та здорового. Пам'ятає твоє здоров'ля, наш лицарю милий!

І всі знову широко та дружньо стали переливати до господаря.

Аж тут враз зчинився галас. Хтось циним голосом гукав:

— Я теж лицарь, а не гречкосій! Не хочу я дома сидіти, не хочу квочок підсинати. Начорта мені те господарство? Брате Іване! Я зараз їду з тобою Турка воювати.

Се був старенький шляхтич пан Яковичський, родич господаря. Почуваючи себе на підпитку, він забрався в куток і куняв собі потроху, а се прокинувся та й почав ренетувати. Дехто сміявся:

— От тобі, пане господарю, й кумпанія! Машеш зайвого лицаря.

А Сенюта підійшов до свого лицаря, взяв під плече як дитину та й каже:

— Добре, добре, мій хоробрий лицарю, я беру тебе з собою. Тримайся за моє плече та й ходім Турка воювати.

Той не пручався, а господарь повів його до иньшого покою та й поклав у ліжку.

Гості почали розїздитись, а кому було далеко до дому, ті зостались ночувати.

III.

Не минуто й місяца, як Сенюта вирушив у Волощину, а вже по Волині розійшлись сумні чутки про нещасливий кінець походу Вишневецького. Кажали, що Волощські партизани підтримали його мляво, й Томжа вінцент погромив його військо, а його самого взяв у полон. Незабаром надійшли й наочні свідки свого нещасливого випадку: то були вояки з роти самого Сенюти, але в якому страшливому вигляді вона повернулись! Той без вуха, той без носа, а иньшому око було випечено. Се так люто помстився над ними окрутний Томжа, покалічев та й пустив додому на пострах усім, хто тримався Вишневецького. Вони нічого певного не відали про свого пана, чули тільки, що Вишневецького й иньших панів узято в полон і одіслано до Турецького цісаря на розправу. Ще через якийсь час пішли чутки про страшливу кару Вишневецькому в Царгороді: з наказу цісаря, його кинуто було з високої башти в море, та летючи він зачепив

ся ребром за гак і висів так либонь три дні, глузуючи з Турків та лаючи Магомета. Турки не знесли такої наруги й застрелили його і тим перервали муку, на яку його було призначено. Дивуючись його відвазі й запеклому завзяттю, вони розсікли на шматки його серце й їли, щоб і собі мати таку сміливість і зневагу смерті, яку показав він. А про товаришів Вишневецького все ж не було ніяких чуток.

Що перетерпіла тоді пані Марина, того й висловити не можна. Які пекельні муки гризли їй душу, точили серце, рвали на шматки мозок! І ні в день, ні в ночі не мала вона спокою або хоч малого відпочинку серед лютих страждань. Де він, її милий, коханий, хоробрий лицарь? Що з ним діється? Чи живий, чи вже й на світі його немає? Що б вона дала за те, щоб тільки знати про його долю! Бо незнаття — страшніше за смерть. Стає вона на молитву, крижнем падає перед образом, душа прагне молитви, — а вона не знає, не вміє молитись, бо не знає, провіщо молитись, чого благати у Бога і як за його, коханого, молитись, як за живого, чи за мертвого? Бере вона на руки дитину, маленького Гриця, що має цілком батьківське обличчя, цілує його й милує, плаче та оповідає, який то в його любий та хороший тато, сміливий лицарь — а дурненький (бо маленький) Гриць зовсім її не розуміє: щось белькоче та під ніс їй тикає якусь п'яцьку. Та й якої потіхи чи розваги вимагати їй від малого Гриця! Батько покинув його немовлятком, то він і не знає, що то за „тато“. Часом одвідають сестру брати Степан або Ілляш та й почнуть її м'яби то розважати. Але краще б вони не їздили і не розважали, бо що ж то за розвага — злісні дорікання, що он який то лихий чоловік зять, покинув жінку з дитиною через якісь лицарські примхи. А, для Бога, нетреба їй такої розваги!

Краще вона зачинить ся в своїй кімнаті та й буде мріяти про його, все ж про його, коханого, незабутнього. Де ти, мій орле, мій лицарю хоробрий? Коли ти живий, то подай же хоч маленьку вісточку про себе. Чи ясним соколом перекажи, чи буйним вітром перешли, чи дощовою хмарою донеси. А коли сира земля покрила твої ясні очі... Та не хоче вона мріяти про мужа як про вмерлого, душа такої мрії не приймає. Ні, він певно живий, бо кажуть же про страченне тільки Вишневецького, а про інших його товаришів не згадують, бо їх певно не страчено. А коли живий, то яка може бути його доля? Мабуть, він страждає в Турецькій неволі, але ж і з невольниками трапляється різно: той утече, того козаки визволять, а иньший припаде до владоби

панові та запобіжить такої ласки, що йому й неволя не буде гірка. Особливо, кажуть, коли його вподобає пані... Що ж, і таке може статись, бо пан Іван такий же вродливий та красень! А може й пані трапить ся красуня, то вони й полюблять ся, та й забуде він про неї, нещасну жінку, що так за ним тут побивається... Та ні! Се вона дурницю удумала: такого не може статись з її лицарем. А коли не таке, то яка ж ще може бути доля невільницька? Ох, чула вона, що кобзарі співають про гірку роботу невільницьку на каторгах та про їх нелюдські муки, як їх турки-яничари терниною та червоною таволгою потричі в однім місці затинають, тіло козацьке молодецьке до жовтої кости обривають. Охорони Боже пана Йвана від такої наруги! Не знесе він її, палкий та гордий, швидче руки на себе здійме!

Отак бідна жінка і в мріях не могла знайти собі ніякої потіхи чи розваги. Вона її ще гірше нервували, душу ізвляли, серце сточили, мозок ізсушили. Недалеко вже було й до божевілля, та на щастя надійшли лихі турботи, які звичайно вважають ся за велику неприємність, але в даному разі корисні були вже тим, що примусили пані Марину звернути на їх належну увагу, атож вона як неприємна ходила. виявилось, що Сенюта, вряжаючись на війну, дуже багато напозичав ся, і поки кредітори мали надію, що він ще повернеть ся, доти мовчали, а тепер разом напосіли з вимогами виплати. Володимирський жид Нухим Шимонович перший зняв сполох і правив чималу суму. Побратим Сенютин пан Лісота порадив з ним правуватись, бо ще, мовляв, невідомо, чи не повернеть ся з Туреччини сам пап Сенюта, то тоді його й треба позивати. Почувши на суді такий викрут, Нухим аж підскочив і з обуренням відповів:

— Та про се ж ціла Волинь достотно відає, що пап Сенюта разом з Вишневецьким пішов до Волощини та там і загинув!

Справа була програна, і тільки суд, згідно з Статутом, закавав Нухимові правити довг „совито“ (удвоє), „як по руді умерлій“, се б то визнав, що Сенюти немає на світі.

За Нухимом потяглась ціла зграя кредіторів. Треба було платити й платити, а пані Марина не мала грошей. Кинулась до братів за позикою, так ті вимагали, щоб вона поступила їм Хмелів у заставу. Кинулась і до дядька Івана Борзобогатого, війта Луцького, що вже добув таки королівську грамоту на владитство Луцьке, так і той відмовив:

— Я, каже, цілком витратив ся, добуваючи ту грамоту. Підожди, поки я заставлю декілька церковних маєтків, то тоді матиму зайві гроші, а зараз їх не маю.

Нарешті виручив пан Лісота.

Аж тут виступив ще один кредитор, що навіть не хотів правуватись, а прямо замірився силоміць одібрати Хмелів, маючи либонь на його „заставний лист“ Сенюти; се був далекий його родич п. Михайло Болгарин. Він одержав з королівської канцелярії „увязчі лист“ і, зібравши з сотню „людей збройних кінних і піших, прибув „увязуватись“ (вступати у володінне) в Хмелів. Добре ж, що пані Марина наперед дізналась, що матиме такого несподіваного гостя, і заздалегідь зготувалась до його прийняття: закликала до свого двору трохи не ціле село, затарасувала ворота, роздала людям зброю, запросила з уряду возного і стала чекати. На біду, не було тут вірного побратима, п. Лісоти, і їй самій приходилось керувати оборонною справою. Підступив Болгарин з військом і, сидячи верхи та помахуючи королівськими листами, голосно запитав:

— Чи поступиеш, пані Марино, добровільно увязання в Хмелів, що мені зіставив його небіжчик твій муж?

— Ні, не поступаю і міцно буду боронитись, — сміливо одповіла пані Марина, — бо мені мій муж пан Сенюта записав сей Хмелів у віно; а коли ти, пане Болгарине, дійсно маєш якусь заставу на його, то позивай мене до шрава, а не роби насильства та гвалту.

Тоді Болгарин, не вдаючись в зайву розмову, „заразом у двір ламати ся почав, та з рушниць, аркабузів і з луків стріляв“. Йому одповідали такою ж стріляниною. Розлютований несподіваним опіром, Болгарин звелів до стріл „приправувати губку з вогнем“ і цілитись в солом'яні дахи. Деякі будівлі почали вже й займатись, та люде гасили їх мокрими ряднами. А тим часом на селі було задзвонено на гвалт і люде з сусідніх сел почали збігатись. Бачучи, що не перелевки, Болгарин відійшов з військом, а пані Марина „обвела возним і людьми сторонніми“ шкоду, яку заподіяв їй сей гвалтований наїзд: ворота були порубані, з рушниць і з луків постріляні, плоти теж порубані й поламані у дворі і навколо села, кілька чоловіка з челяди і трое коней поранено і т. и. Другого дня вона записала до судових книг скаргу на п. Болгарина і жалілась „плачливе“, що скільки на світі живе, то ще „о ж народу свого“ (зроду) в більшому страху не бувала, і з того страху ледве жива зостала і тепер хворає“.

І дійно захорувала. Лежить недужа, в палу, а мозок трохи не трісне від болючих думок: як їй, нещасній у світі Божому жити, що далі чинити? Адже її, мов той дорох придорожній,

хто не схоче, той не скубне. Не має вона ні друзів, ні приятелів, ні щирих заступників, ні вірних порадників. Брати відпуралась, родичі забули. Тільки й є в неї один досвідчений приятель і щирий порадник — пан Лісота. За його дружнім захистом вона тільки на світі живе. Він і господарством її керує, і в праві заступає, і довги її платить, і грішми в потребах допомагає. Як ревно він охороняє її спокій, як щиро пильнує коло її добра! І малого Гриця любить і так з ним панькаєть ся, мов з рідною дитиною. Що й казати, добряча людина, правдивий побратим її мужа! Сенюта знав, кому її доручити! Не подобаєть ся трохи їй тільки те, що п. Лісота неначе забув про свого нещасного побратима. Попереду він вкупі з нею оплакував його, гірко журился за його долею, а се останніми часами якось заспокоїв ся, бо, каже, переконав ся в тім, що немає вже його на світі, та й її вговорює, щоб марно не вбивалась та помянула як слід його душу. Але ні, вона на те не пристане, бо тліє ще в її серці, як мала іскорка, жива надія, що муж колись повернеть ся з неволі, що він живий, і їй здаєть ся, що коли вона стане його поминати як змерлого, то та іскорка згаєне навіки. Ні, ні! Вона рано й вечір, встаючи й лягаючи, щиро молить ся за мужа, але як за живого, а не помершого. Проте добрий Лісота не змагаєть ся з нею, корить ся їй у малечі.

А через півроку пані Марина так міркувала сама з собою: дивно щось дієть ся з її приятелем паном Лісотою. Сталась видима якась одміна в його поводженні з нею. Завжди він був прихильний, ласкавий, ввічливий до неї, а тепер його відданість переходить уже край: він не зводить з неї очей, впадає коло неї як мати коло малої дитини, так і зорить, так і слідкує, чим би їй догодити, чим би їй ще прислужитись. А инколи втопить в неї очі, такі блискучі та пронизуваті, та й не зведе, поки йому сього не завважиш; тоді засоромить ся, счервоніє, аж жалко його стане, та й самій ніяково зробить ся. Ну зовсім так поводить ся, як закоханий молодик. Що, як він справді закохав ся в неї! Та ні, се пусте, бозна що їй на думку спадає! Він просто її жаліє, велике прихилле до неї має, та й усе.

Але пані Марина не помшлялась; Лісота давно вже був закоханий в неї, і дивно, що вона аж тепер се помітила. Минав уже третій рік, як він горливо й сумлінно опікував ся сімьею свого побратима. Доки він вірив, що Сенюта ще повернеть ся, він дивив ся на свій обовязок як на тимчасовий, хоч і виконував його сумлінно. Навіть запехаяв власний невеликий маєток, пу-

стивши його в оренду, а сам перенісся до Хмеліва і цілком зайняв ся тут господарськими справами, як правдивий заступник свого побратима. Звичайно, се його ставило в тісні безпосередні взаємовідносини з п. Мариною, і може з сього й виникла у пана Лісоти рішуча перокозанність у тім, що сподіванка звероту Сенюти цілком марна. Пані Марина довго не піддавалась його намовам правити панахиди за душу мужа, а нарешті так зда-лась: найняла сорокоустя, поставила обід старцям, роздала вклади по церквах, і як тільки вона се зробила, сталося те, що вона передчувала: остання слабенька надія на воріття мужа згасла в її душі, і разом з тим вона позбавилась нудьги та грезот, що до сього часу точили її серце. Тепер вона почувала себе в звичайному стані удовиці і навіть хотіла прохати, щоб земський суд призначив їй з дитиною правного опікуна, але пан Лісота їй того не порадив: краще ж їм і надалі вдвох господарювати, а ніж допускати чужого, хоч би й родича. Та чи й має вона таких родичів, які по правді зичили б їй добра! Адже коли б небіжчик Сенюта, рушаючи в похід, догадав ся списати тестамент, то певно не когось иншого призначив би їй за опікуна, як сього вірного побратима. Марина з сям погодилась і стала уважнін ставитись до господарських справ спільно з Лісотою, і се їх все тісніши зближало. Щодня вони раділись, щодня майже ба-чались і так звикли одне до одного, що тяжко б уже було їм розлучитись. І мимоволі впадало їм на думки: а чи й слід їм коли-небудь розлучатись? Лісота був один душею, молодій Марині з малою дитиною і чималим майном не прожити віку удовицею. Виходить — жити їм у парі й до віку.

Сю гадку якоеь прямо й висловив Лісота, жаліючись, що селяне не дуже його слухають ся, бо вважають його за найманого „урядника“, та й сусіди скося поглядають на відносини його до молодої господарки, то вже краще їм побратись як закон велить. Марина трохи не злякалась, почувши се: чи ж доречі стати їй дружиною мужнього побратима? Се ж, либонь, таке ж спорідненне, як і кривие. Але п. Лісота легко її заспокоїв:

— Побратимство — се те ж саме, що й малженство: воно існує, доки побратими живі; а коли один з них піде на той світ, то занесе з собою й побратимство так само, як і змерлий малженек занесе малженство.

Сей софізм видимо заспокоїв Марину, хоч вона й сказала, що про се їй треба ще добре поміркувати.

Але й міркувати довго не було про віщо, і на початку 1566 року пан Лісота звінчав ся з удовою свого побратима.

Одружившись, він, як то кажуть, „пристав у прийми до жінки“ і через те не записав їй ніякого віна, бо нічим було б його й забезпечити, як того вимагав тодішній звичай і право; навпаки, пані Марина через деякий час сама обдарувала його власним своїм вином і видала такий запис: „З волі Божої і з власної хуті вступила я у стан жоженський з п. Олехном Лісотою, і позаяк він „внесення (посаг) немалое привне в дом мій так готовими грішми, як і золотом, сріблом і иньшими речами, і довги молженка мого первого небіжчика пана Івана Сенюти і мої своїми власними грішми платив, так теж усякі потреби домові накладав і коштом своїм справував і справує, і в мешканні малженському милость (любов) і ласку свою малженську до мене показував і показувати не перестає; а так, не маючи чим иньшим його за все те нагородити, так теж і з милости (любви) своєї малженської, дала я, дарувала і листом записовим записала йому справу мою винову, яку маю од малженка мого першого пана Івана Сенюти, а власне тисячу кін гроший лічби Литовської“.

IV.

Минуло ще чотирі роки, а на панському дворі у Хмеліві тільки й зміни, що з малого Гриця став чималий хлопець, та нянька носила на руках його маленьку сестричку. Про колишнього пана Сенюту тільки й пам'яті було, що кожного року на Івана Головосіка в церкві правилась по ньому панахида, а на дворі годували старців. Лісота почував себе повним господарем на жінчиному добрі і був цілком задоволений новим життям; Марині теж ні за що було нарікати на свою долю, бо чоловік її любив і шанував як і до шлюбу. Але коли б її на духу спитати, чи вона теж задоволена ним, то їй, мабуть, трудно було б дати рішучу на се відповідь. Скоро по шлюбі вона щиро полюбила мужа і не помічала й найменшої вади в його вдачі; але тепер, коли запал кохання з часом прохолод, життя вступило в буденну течію, і вона могла об'єктивно ставитись до особи мужа, їй добре відомо, що він зовсім не така бездоганна людина, якою зпершу здавав ся, і що йому багато бракує і насамперед — мужности, сміливости, відваги. Вона мимохіть рівняє його до небіжчика Сенюти, і таке порівняння випадає далеко не на користь Лісоті. Той був дійсний лицарь, палкий, сміливий, орел, і через те всі

Його поважали, а може й боялись, а сей — слабодух, плохута, смиряк, якому хто не схоче може на ногу наступити, бо він і на одсіч не здатний. Таких власне людей Сенюта погордливо вживав „гречкосіями“, здатними тільки на те, щоб сидіти в своєму закутку та підсипати квочок і рахувати курчат. І скільки вже незносних прикростей приходилось їй терпіти через таку плоху вдачу Лісоти! Якось пан воевода обіслав шляхту, щоб їхали на війну чи на „досполіте рушення“. Інші ж послухались, а Лісота дома zostав ся, бо йому бач ніколи було, й оповістив пана хорунжого, либонь він захорував „хоробою обложною“ се б то таку, що не встає з ліжка. А воевода візьми та й пришли пана підкоморія звірити, чи правда ж сьому. Лісота сховав ся й її сховав, а слугам звелів казати, що пана дома немає, поїхав до Львова „на лікарство“. Та пана підкоморія трудно було обдурити: він обійшов усі покої в домі і знайшов обох господарів в „дальній комірці“... Боже, який то був сором та стидовище, коли їх було виведено на двір і на їх очах підкоморій став описувати їх маєток, щоб згідно з Статутом за неслухняність відібрати його і прилучити до королівського замку! А коли той же підкоморій з тим же заміром навідав ся до їх сусіда, пана Прокопа Вовчка-Жишковського, який теж не їздив на війну, так той зібрав селян, запер ворота і оружною рукою не впустив його й до двору. За се на Вовчка винесено було „інфамію“, та се йому було не в новину, а Лісота насилу збув з себе ту халепу, секвестр.

Дав ся й їй з мужем у знаки той „незбожний“ сусіда Вовчко! Се був справжній розбишака, що й Бога не бояв ся і людей не стидав ся. Він якось сватав ся до п. Марини, як вона була удовою, але відніс гарбуза. Тоді поїхав на Полісся і там висватав за себе племінницю Берестейського воеводи і взяв за нею багатий посаг. І що ж він виробляв, везучи молоду жінку на Волинь, до свого дому! Її віз на окремих санках з „пані-старою“, а сам їхав з її ж невольницею і без сорому чинив з нею в дорозі „Богові мерзкі учинки“. А приїхавши до-дому, відобрав ключі від жінчиних скринь, поводив ся з нею гірш ніж з челядницею, морив її голодом, часто бив, заїрав зимою в нетоплену світлицю, на капость їй випік очі її „пані-старій“, щоб за нею не вступалась, а коли йому обридло знущатись над бідною жінкою, одіслав її „на мужицьких санках“ на Полісся, до матері. Про сей нечуваний скандал голосно говорилось тоді на Волині, бо про його велась і судова справа.

Так от із таким розбишакою пан Лисота через свою слагодущність звів приятельство, і той почав до його вчашати й залицятись до п. Марини. Та одного разу, напившись за вечерю, він допустив ся такого нахабства, що та йому дала доброго ляпасу, а смиряк Лисота вхопив ся за рушницю. Вовчко відійшов з похвалками, а вночі прибув з своїми слугами і якимсь робом викрав Марину, та „заткавши їй губу шпалкою“, щоб не кричала, повів до свого дому. Що там з нею діялось, як її Вовчко бив, мордував і взагалі „чикив з нею, що тільки йому подобалось“, про те бідна Марина не могла без жаху й згадати. А тільки їй в пам'ятку те, що Лисота й після того, як її було викрадено, спокійненько собі спочивав, бо через кілька годин, уже перед світом, Вовчко вдруге поїхав до Хмельна і вкрав п. Лисоту з мішка „спячого“, повів до себе і вкинув до в'язниці, а в д'ємі „позунав скрип“ й пограбував чимало добра. І згадуючи про сю х'ялену, пані Марина мимохіть думала: чи могло б таке лихо скоїтись з нею за життя небіжчика Сенюти? О, певно, ні, бо то ж був хоробрий лицарь, а не страхополох. Але нащо їй про те й гадати! Не кожному ж Бог дає однаковий хист і владу. А може се її кара за те, що вона так перозважно похопилась заміж, достотно не довідавшись, чи справді Сенюти нема вже на світі. Ну що, як він живий! — І такі гіркі думи чераз гризли її душу.

А смиряк Лисота зібрав ся позивати Вовчка за свою й за жінчину наругу, та тільки не довів до skutku справу, бо тут враз трапилась така несподіванка, що йому було вже не до того.

V.

Се було надвечір 14-го серпня, 1570 року, напередодні Першої Пречистої, храмового свята соборної церкви у Володимирі. В ній через годину-другу малась бути вечірня одирава, яку служитиме місцевий владика Теодосій Лозовський та прибулий з Холма Леонтій Пельчицький. На просторому цвинтарі уже зібралось чимало людей з міста і з окільних сел. Спасеники заходили сповідатись, а иньні розбились на гуртки або оглядали старовинну церкву, що була змурована ще за колишніх Волинських князів і доховала всі прикмети стародавнього будування й окраси. Скоро сюди прибула й пані Марина, бо вона завжди говорила тут ік Пречистій і любила молитись перед чудовним образом Божої Матері, що був у соборі.

Геть поодаль, під дзвіницею, сидів сліпий кобзарь з поводарем і співав пісню про Байду, що як то його царь Турецький до себе підмовляє:

„Ой ти Байдо та славнесенький,
Будь мені лицарь та вірнесенький;
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку“

А Байда йому на те одмовляє:

„Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая“.
Ой крикнув царь на свої гайдуки:
„Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його повісіте,
На гак ребром зачепіте“.

Ся пісня була ще новиною на Волині, і люде лавами обступили кобзаря й уважно слухали спів. А коли він скінчив, хтось і запитав:

— Про якого се Байду ти співаєш, старче?

— Та се його так козаки прозвали, — одмовив кобзарь, — а він був, власне казучи, князь Дмитро Вишневецький, превеликий лицарь, що козакам добру фортецю збудував за Перогами. Я з ним у Волощину ходив, та там нас лихо спіткало: його Турки повісили у Царгороді, а мене посадили на галеру. Я був утік, так вони ж, гаспади, піймали мене в дорозі, випекли очі та й знову посадили на галеру. А позаторік козаки, спасибі їм, мене визволили.

У Марини аж в душі похолонуло, як се почула, а в голові промайнула гадка: він, каже, був у Волощині, разом з Вишневецьким до Турків попав ся, то, може, дещо знає й про Сенюту; що якби про се його запитати! Хвилюючись, вона протиснулась до кобзаря, кинула йому в мисочку таляра та й питає:

— А чи не чував ти, старче Божий, про пана Сенюту, що теж ходив з Вишневецьким у Волощину, та там либонь і загинув?

— І чував, і в вічі видав пана Сенюту, — одмовив кобзарь. — Се теж був не абиякий лицарь. Він не загинув, а, повищоно, й тепер пропадає десь на Турецькій галері, як і я пропадав, бо чув я, що ту галеру загнано кудись далеко, аж у Кандію, чи-що.

У Марини й дух захопило, а в голові неначе молотом стукало: „Живий, він живий! Так ось вона, та вісточка, про яку

так палко благала вона, щоб її чи сокіл приніс, чи буйний вітер, чи дощова хмара. Але чи не занадто пізно дійшла до неї ся бажана вісточка?

А кобзарь, мабуть зтурбований гіркою згадкою про те, як він пропадав у Турецькій неволі, натхненно голосив нову думу, і сльози рясно котились з його незрячих очей:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
 А то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.
 Угору руки здіймали, кайданами брязчали,
 Землю Турецьку кляли-проклинали:
 „Ти, земле Турецька, віра бісурменська,
 Ти розлуку християнська!
 Не одного ти розлучила з отцем-ненькою,
 Брата з сестрою, мужа з вірною жоною!
 Визволь, Боже, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі Турецької.
 З каторги бісурменської,
 На тихі води, на ясні зорі,
 У край веселий, у мир хрещений,
 У городи християнські!

Сей гіркий невольницький плач завжди до сліз зворушував слухачів, і тепер жіноцтво втирало сльози. Плакала гірко й Марина, бо в її серці разом спалахнули ті пекучі жалі за чоловіком, що колись доводили її трохи не до божевілля. Тепер вона чула й його змучений голос у тім плачу. Се ж так і він, любий, нещасний, клене-проклинає землю Турецьку, розлуку християнську, що розлучила його з вірною жоною, та рветь ся у рідний край, до неї, до сина! А вона ж!.. Де був її розум, коли вона дала одурити себе, як малу дитину, що мужа нема вже й на світі? Які були на те докази чи певні ознаки? Хто про те чув чи сам бачив, які свідки свідчили? Ніхто й ніякі! Так собі блягузкали: „загинув та й загинув“. Може, кому й хотілось, щоб так було. А вона, безглузда, повірила та й похопилась від живого коханого мужа за иньшого заміж пійти! Що ж тепер буде, як той повернеть ся? Як вона його зустрине, чим порадує? Пропаца ж вона навіки! Як її й свята земля носить, зрадницю, лиходійку! От і зараз: в голові усе ходором ходить, серце трохи з грудей не вирветь ся, ноги тремтять. Як їй і до Божого дому дійти!

З великим зусиллям Марина ледве добрела до церкви, впа-
ла перед образом та й стала благати Пречисту, щоб Вона хоч
трохи втихомирила її розятрену душу.

Задзвонили до вечерні. Люде тісною лавою посунулись до
Божого дому, і там їх зразу охоплював побожний настрій з при-
воду разючого вражіння надземної краси, покою й величності,
що тут панували. Вечірне сонечко прорізувало вузенькі вікна, і
його ясне, блискуче промінне золотом відбивалось на стародавнім
малюванні, яке поспіль вкривало тут і стіни, і стовпи, і скле-
пінне. Сухі, суворі, безбарвні обличчя фресок немов оживали під
теплим соняшним освітленням; а вгорі високих бань було так
темно, що й не розібрати, що там намальовано. Стародавня ве-
личня будівля мимохіть наводила думки про те, скільки то люд-
ських поколінь несло сюди свої жалі й радощі, свої болі й скорбо-
ти, світлі надії та гіркі скрухи й одчаї, скільки палких молитов, рев-
ного плачу та болізнних зітхань чули й приймали отсі німі стіни, на-
скрізь прокурені димом кадильним! І так гадаючи, хотілось кожно-
му й свої грішні молитви прилучити до тих, що здавна приносились
у сій віковичній святині, ачей і вони вкупі полинуть до Бога.

Кінчалась вечерня. Духовенство вишло на серед церкви,
й почалась так звана „литія“, під час якої вселюдно приносять
ся зрушліві моління про „всю душу християнську, що потрі-
бує помочі й утіхи Божої“, про „плачущих і болізнуючих, ча-
ющих утішення Христового“, і взагалі про всіх, кому лиха доля
посилає нудьгу, печалі та скорботи, а вся церква на кожне мо-
лінне відповідає: „Господи помилуй“.

„Еще молим ся — проголосив діякон — о визволеніі поло-
нених, о братіі нашій, в землі Агарянській муки і озлобленія
терплячих за Імя Христове, за віру святую“...

Вся церква так і впала ниць, бо се ж було тоді саме най-
пекуче нещастя. В якій сім'ї, в якій родині не плакали про тих
„полонених“! Ще ж недавно Орда заскочила на Волинь і погна-
ла їх до Криму тисячами. І плачем та стогіном розлягалось по
церкві відповідне: „Господи помилуй“.

А молитовні слова ще лились і Божою росою падали на на-
болілі серця, на розятрені душі.

— „Еще молим ся о еже низпослати Ім силу й кріпость в тер-
пінні, потішити серця їх надією на поміч Божу і милостивно Ім
дарувати скорое ізбавленіє.“

І знов тисячоголосний стогін мов стогін розбурханого мо-
ря: „Господи помилуй“.

Марина з широко розкритими очима палко прислухалась до цього стогону і до „моленій“, наче б то вперше їх чула, і враз її обличчя засвітилось якоюсь надією. Нова гадка блискавкою пронизала її мозок: одна утіха, одна відрада лишилась їй — молитись за його, зрадженого нею мужа, багати у Бога помочі в його стражданнях, вимолити йому визволення. Тепер всна знає, що він живий, вона почуває його в своєму серці, чує його стогін, його нарікання на гірку неволю, його прокльони землі Турецькій, розлуці християнській. Нехай тільки він повернеться до рідного краю, а там з нею що буде, те й буде. Нехай не загине на чужині, нехай почує серцем, що є на світі щасна жінка, яка широко за його молить ся, палко бажає йому щастя й волі, рада б віддати за нього не тільки те мізерне щастє, що придбала зрадою, а й саме життя. — І сльози потоком полились з її очей, розтопили їй всю душу, зміли нестерпучі муки, і вона впала перед образом і палко благала Пречисту за того, кого вона так нерозважно й тяжко зрадила.

На крилах заспівали „Пісні одшуканні“. Сумно-стародавній спів журно лунав по церкві. Плакали-ридали дитячі голоси, грізно й суворо підспирали їх дяківські басы. Тихим сумом падав сей жалібний спів на душі зхвилюваної людности й навівав настрій покою й лагоди.

Аж тут у притворі трапилось якесь замішання. До церкви вступило трое шляхтичів: земський суддя Богдан К стюкович-Хоболтовський, за ним підсудок Іван Гулевич, а третій... Милосердий Боже! Невже й тепер Ти твориш великі дива, про які святе письмо оповідає, що мерці встають з гробів і вертають ся до живих людей! Третій був не хто, як той самий пан Іван Сеньота, за душу якого вже кілька років правились панахиди по багатьох церквах. Він сильно змарнів, постарів, обріс бородою, але зберіг такий же стрункий стан, сміливий погляд і погорде чоло. Уся церква зразу його пізнала і здріснулась мов зхвилюване море. Люде розступались і давали йому вільну дорогу. Він просто пройшов до чудовного образу, впав на коліна і голосно славив Пресвяту Діву, бо се ж Вона, милосерда, допомогла йому визволитись з лютої неволі й вивела його на тихі води, на ясні зорі, до рідного краю. Дяки припинили спів, люде тиснулись вперед, деякі плакали з хвилювання. Аж тут враз прорізав ся несамопитий крик: то пані Марина з жахом пізнала свого колишнього мужа і впала неприємною. Її винесли на по-

двірре, а Сенюта в молитовному захопленні навряд чи й помітив, що коло нього сталось.

VI.

По місту Володимиру вмить розкотилась радісна звістка, що „пана Сенюту Пан Бог з неволі Турецької визволити рачив“, і до судді Хоболтовського, в домі якого загостював Сенюта, зішло чимало шляхти, що бажала власними очима його побачити. Усі радо його вітали, оповідали про те, що без нього сталось, питали й його про всячину; але господарь запросив усіх до столу, а по обіді звернув ся до гостя:

— Оповідай нам, милий товарищу, пане Іване, про свою пригоду в Волощині й Туреччині, та й про те, як тебе Господь милосердий з неволі визволев. Ти сам бачин, як ми усі радіємо, бачучи тебе відного й здорового, і вірь, що рослитуємо тебе не з порожньої цікавості.

Сенюта трохи подумав і промовив:

— Що ж, панове, товариство миле, хоч мені й нелегко згадувати все лихо, що трапилось зо мною, а проте перед вами не потаюсь нічим; а про милость, яку Господь явив надо мною грішним, я й довіку не перестану хвалити Царицю Небесну. Про те, що з нами трапилось у Волощині, вам взагалі відомо, то я тільки дещо пригадаю. Нашого війська було омаль, надія на Волоську поміч нас омишила, бо окрутний Томжа так настрахав Волохів, що багато наших спільників пристало до його. Ми з ним бились завзято й чимало наших полягло в тій вальці, та проти сили не попреш, й пустились ми вростіч. На превелике лихо, князь Вишневецький так під той час розхорів ся, що не міг на коня всісти, а їхав на возі, а тут того й гляди Волохи нас доженуть. Я йому порадив кинути воза й захватись у сіно, що там на полі скиртами стояло. Він заліз в одну скирту, а я в другу. Волохи проскакали далі, нас не помітивши. Може б ми так і врятувались, та на наше лихо другого дня возії приїхали й почали розбирати сіно, та й нас відкопали. Усіх наших, що попались до рук Волохам, відославо було до Царгорода, де небіжчика Вишневецького, а разом з ним і нашого ж земляка, Подільського шляхтича Івана Пясецького, страчено лютою смертю, а решту нас заковало в кайдани й відославо на галери. Що я там перетерпів за шість років на тій галері, про те не буду й казати. На мое велике щасте, на одній лавці зо мною приковано

було нашого ж воїнця, пана Савку Гораїна-Бережецького, з Кремянецького повіту. Се був сміливий лицарь, людина з чулим серцем. Вкупі з таким милим товаришом легше було терпіти всі лихі пригоди невільничого життя, та, на превеликий мій жаль, він швидко помер. А мене ще довго носило по світах, бо наша галера перевозила різні припаси, то бував я і в Смирні, і в Яффі, і на Кандії, і в Єгипті і в інших бісурманських країнах. Нарешті так мені допекла ота неволя, що я взяв рішучий замір вирватись з неї хоча б і через смерть. Плигнути з галери в море нетрудно, але як скинути з ніг важкі кайдани, бо з ними ж не попливеш! Якось здобув я уламок заліза та й почав нишком розгинати заклепи в кайданах. Бачу — подаєть ся. Тоді я став чекати тільки слушного часу. По веспі сього року стояли ми в Босфорі, протів Галати, тільки далеченько від берега. Було турецьке свято, байрам. Турки ще з вечора зіхали на беріг, варта поснула. Ніч була темна, хоч в око стрель. От, думаю собі, догідний час! Взяв ся за роботу. На одній нозі закліп удалось відогнути, а на другій — хоч плач! Відпочивши, знову за роботу. напер з усієї сили, і таки випростав і другу ногу. Тоді тихенько прокрав ся на „штабу“ (ніс), перехрестив ся, кинув ся в море та й поплив до Галати. Плив, плив, із сили вибивати ся почав, а до берега ще далеко. Уже й поринати став, води солоної добре напив ся. Оттут, думаю, мені й капут! І така нудьга мене обняла, страшна, смертельна нудьга! Згадав про все, що було миле, про сімю, родичів, товариство, про рідний край, та враз згадав і про образ Пречистої, що в нашім соборі, і про ті чуда, які творять ся від нього, і з глибини загибаючої душі й крикнув: „Царице Небесна, поратуй мене!“ І так кілька разів — що вирину, то й крикну. І що ж ви гадаєте, милі брати мої? Почула милосерна Цариця смертельне блганне мое і подала поміч: враз я намацав ногами міцну підпору, ставши на яку зміг відпочити і вилити з себе воду. То була довжелезна колода, по якій я й пройшов трохи не до самого берега“.

Тут зхвильований Сенюта встав, звернувся до образів і з захопленням виголосив:

— Ніколи я не забуду хвалити Твое милосердя, Пречиста Діво, що на такій глибині, над звичай натуральний, Ти подала руку помічі утопаючому слугі Твоєму!

Сівши знову на місце, Сенюта повів далі оповідання:

— Підночував я на березі між каміннем, обсушив ся трохи, а на світанні вийшов геть за місто, зарив ся у пісок, та й про-

лежав цілий день, а вночі рушив далі. Голод сильно докучав мені, але й тут Бог допоміг: коли я ранком лежав заритий у пісок, через те місце переходила велика овеча череда, а чабани з собаками йшли осторонь. Я порвав ягнятко, зкрутив йому шийку й зарив у пісок, а тим часом свиснув чабан, і череда рушила у бік. Як смерклося, я пішов далі й набрів на багатте, що не загасили пастухи, обідував ягнятко й спік на вогні. Отак я харчував ся, поки аж дійшов до Дунаю. Тут, уже в християнських селах, я не бояв ся заходити до людей і просити хліба, і одного разу трохи не полав ся в лабети. Се вже було у Волощині, де я почував себе трохи не дома. Вхожу до хати, а в сїнях господарь: „не ходи, каже, до хати, бо в мене ночують турки, що ловлять утікачів невільників“. та й завів мене до повітки й накрив соломю, а коли турки відійшли, запросив до хати, нагодував, обмив і спати положив. А другого дня й каже: „Брате, чи не буде твоєї згоди допомогти мені в полі якийсь час? Я тобі за те дам добру одіж, щоб турки не пізнали, що ти невільник, і платню“. Я згодив ся, бо такий був обшарпаний, що соромно було вернутись голодранцем до рідного краю. Відробивши своє, я рушив далі та й добрів аж до Львова, а звідти мене вже доведено сюди. — Отсе і вся моя пригода, миле товариство! Багато в ній було лихого, але найбільш лихе задля мене те, що акоїлось тут без мене, у моему власному домі, у Хмеліві. Ну, та про те завтра буде суд і відправа..

Гості з великою увагою вислухали сумне оповідання пана Сенюти, а з приводу того, на що він натякнув наостанці, господарь висловив ся так:

— Втручатись у твої родинні справи, пане брате, звичайно, ніхто не стане, а мені дозволь сказати тільки ось що: коли ти гадаєш, що тебе окривджено, і хочеш над кимсь творити суд, то пам'ятай, що не тільки твої кривні, а і всі ми, твої друзі й товариші вірні, гірко оплакували твою загибель, бо цілком були певні, що вже більш тебе не побачимо. Господь милосердий змидував ся над тобою й несподівано вернув тебе живого й здорового, то й ти суди милостиво того, хто мимохіть став твоїм зрадником і тепер гірко оплакує свою помилку.

Сенюта нічого не одмовив на сю річ, і видно було, що йому тяжко про те розводитись. Помітивши се, гості й господарь звели розмову на иньше, а Сенюта сидів мовчки і думав якусь гірку думу.

VII.

Ранком другого дня він випросив у старости возного, запросив кількох чоловік товариства і з ними поїхав до Хмеліва. Яка була його зустріч з жінкою та з Лісотою і взагалі як він там поводився, про се нехай нам перекаже свідок самовидець — возний, бо він там був, усе що бачив занотував і, повернувшись до замку, подав старості таку „реляцію“ :

„Будучи мені од тебе, пане старосто, з уряду замкового приданим пану Івану Сенюті на потребу його до маєтности і двору його у Хмеліві, був есми там, маючи при собі сторону, шляхту людей добрих : пана Гурина і пана Федора Жабокрицьких і князя Кирика Ружинського. Там же у дворі застали есмо пані Олехнову Лісотину Марину, і скоро есмо з коней зсіли, аж тут піддані Сенютини з села дали знати йому, що пан Лісота з помічниками своїми, наїхавши mocno, гвалтом на власний ґрунт Сенютин Хмелівський, череду Хмелівську зайняв і погнав до с. Сельця, маєтности князя Михайла Чортгорійського. Пан Сенюта, будучи жалостний тої кривди і шкоди своєї і підданих своїх, зараз порвав ся до коня, також і я, возний, і тії сторони, шляхта, люде добрі, вкупі з ним порвали ся есмо до коней, і впапи на коні, бігли-сьмо за чередою, з прозьби пана Сенютини, аби він міг тую череду одратувати. Лісота з помічниками, що з ним були і того гвалту йому допомагали, обачивши нас, од череди скочили і в гай втекли, а пан Сенюта тую череду, як свою власную і підданих своїх, зараз зайняв і до маєтности своєї Хмеліва пригнати казав. І коли есмо повторе (вдруге) прііхали до двору Сенютиного у Хмеліві, а она пані Лісотиня була в дому, то пан Сенюта, не йдучи сам до неї і не мовлячи з нею нічого за великим жалем своїм, що вона в небутности його, будучи йому в неволі, в руках неприятельських, сміла на таке сваволенство зважитись — заміж за иньшого пішла, двір і маєтність і все майно знищила і спустошила, — посилав до неї мене, возного, і шляхту людей добрих, і тоді пан Гурин Жабокрицький од пана Сенюти пані Лісотині мовив: „Пан Сенюта казав тобі од себе мовити: коли ти так свавольно еси учинила, в небутности його заміж за иньшого пішла, двір, маєтність і все майно спустошила і знищила, то для тої причини він тебе за жону собі мати і з тобою мешкати не хоче; а як мужа твого тут нема, тоді й ти тут у дворі не мешкай, піди собі за мужем своїм, бо теж муж твій і ти сама до двору і маєтности моеї нічого не

маєте". І давав їй пан Сенюта васажок¹⁾ і коня, на чім би мала їхати. Пані Лісотина на те повідала: „Я через те заміж пішла, що відомости не мала, аби пан Сенюта живий був; а іж (позаяк) він живий і тут до маєтності своєї приїхав, тоді Лісота, чуючи про те приїхання його, з Хмеліва поїхав, і одїзджаючи, мені наказав: „коли пан Сенюта до двору й маєтності своєї Хмеліва приїде, аби я, ні в чім йому не спротивляючись, двір і маєтність поступила, і я ж не спротивляюсь, двір і маєтність йому поступую“. І дійсно поступила, ключі од комори і од скринь, вибравши деяке плаття біле (білизну) і гроші, що там мала, оддала, коня і васажка, на якому б мала їхати, не брала, з дитятем, з дочкою, і з челяддю, з двома дівками, з платтем білим і з грішми, з двору пріч пішла. Пан Сенюта мною, возним, і тою шляхтою, людьми добрими, тес освідчив і перед нами ті речі, що в дворі, в коморі застав, чого вона не вибрала, на реєстр списати дав, а то єсть: скриня велика, а в скрині обрус (скатерть) і шапка оксамитная брилеватая, а в малій скриньці кошулька, вишивана повком чорним, і поясок венацький (венеціанський), дві гальки мила, а в другій скриньці бобки крамні і зілле татарське (аїр); в шакуляці корінне — перцю, шафрану, інберу потроху. А в тій же коморі горщик масла і діжка угорків солоних, коробка крамлю, а на горі на тій же коморі полоть м'яса, півсала, бодня маку трушеного, черешень бодня, обареників (кренделів) десять“.

Ся виразна, але занадто стисла „реляція“ наочного свідка потребує деякого пояснення. Справа діялась так: як тільки до Хмеліва дійшла звістка про несподіване повернення Сенюти, — а її привезла сама ж пані Марина після зустрічі з ним в церкві, — страхополох Лісота так налякався, що зараз же побіг до князя Черторийського і, забезпечений його захистом, заходив ся вивозити з Хмеліва до його маєтності все, що міг. Про се того ж дня дізнав ся Сенюта, і таке нахабне спустошення його майна, звичайно, дуже його обурило. Через те він не просто поїхав до Хмеліва, а взяв з уряду возного і свідків, передбачаючи, що там він може наразитись на всякі несподіванки. Так воно й вийшло: не встиг Сенюта заїхати до свого двору, як Хмелівські селяне оточили його, скаржучись, що пан Лісота гвалтовно заганяє череду, і Сенюті треба було силою одбивати сей підступний напад. Легко уявити, в якому настрої він вернувся до

¹⁾ Возок з претеним кузовом

свого двору. Не будь цієї дражливої пригоди, може б він инакше обійшов ся з жінкою, бо в його було владі чи пробачити їй зраду, чи зріктись її до віку; але тепер, до краю роздратований, він не схотів бачитись з нею, а послав возного з свідком виректи їй рішучий його присуд, що він рветь з нею малженський звязок і велить їй лишити його оселю. А що ж пані Марина? Вона не поїхала з Лісотою під князівський захист, противилась як могла вивозу майна і лишилась дома, треметно ждучи присуду за свій невірний гріх. Вона ще тоді, в церкві, перед образом Пречистої, дала обітницю з повною покорою прийняти сей присуд, який би він не був. Може, в її серці тліла хоч маленька надія, що муж ласкаво пробачить їй мимовільну зраду? О, з якою радістю і вдячністю вона прийняла б се опрощення! Але коханий, так гірко й болізно оплаканий муж не хоче й бачити її, рішучо рветь малженський з нею звязок і виганяє з двору. Тут пані Марина виявила надзвичайну силу волі: не плакала, не виправдовувалась, а з покорою вислухала грізний присуд і зараз же почала складати необхідні речі, взяла дитину, прислужниць і з повагою пішла з двору, відмовившись від коня з возом, що давав Сенюта. Ні сліз, ні докорів — нічого того не було.

Так просто і разом так величаво-трагічно закінчилась драма, що зламала людське життя, як несподіваний вихорь ламає квітнуче дерево. Лиха доля зненацька розлучила мужа з жоною, сім літ вони побивались одне за одним, і потім так само несподівано звела їх до купи тільки затим, щоб вони, „без сліз і без розмови“, розійшлись уже навіки з незагойними ранами на серці. По поранене серце Марини нічого й казати, але маємо доказ, що й гордий лицарь Сенюта вийшов з цієї драми не без болючої урази в серці, бо і вмираючи згадав в тестаменті, як боляче образила його Марина, що „опустивши його, мужа свого, і не ждучи його, покіль би він вийшов з рук неприятельських, за иньшого мужа пішла і тим стан малженський зрушила“. Може, хто скаже що в сих словах чується більш образа і зневажність, а не любов; але хто ж не знає, що тільки палка любов перетворюється в палку, незабутню зневажність.

На цьому можна б і скінчити наше оповідання, але ми додамо й те, що знаємо з актів про дальшу долю наших героїв.

Про долю Марини нічого більш невідомо. Мабуть, Лісота переселився до свого убогого фільварку або найнявся за „урядника“ до якогось пана, та й Марину завіз з собою, бо в актах не знаходимо більш про них відомостей. А пан Сенюта не довго

сумував самотою у Хмеліві, бо зараз по Водохрещах 1571-го року одружився з панною Ганною Богданівною Хоболтовською, дочкою судді Володимирського, не бравши формального розводу з Мариною. Се він міг учинити згідно з тодішнім звичаєвим правом, по якому полонений, повернувшись з полону і заставши жінку за иньшим мужем, мав повну волю або вимагати відновлення свого малженського права, і тоді новий шлюб жінчин признавався неважним, або ж мирився з сим, що без нього сталось, і в такому разі жінчин шлюб зоставався в силі. Сенюта, як ми знаємо, зрікся свого малженського права відносно Марини, і се зречення, учинене через возного й свідків, мало таку ж правну силу, як і формальна заява про розвід перед урядом, після чого Марина мусила вже зоставатись жінкою Лісоти, а сам Сенюта набув право одружитись з ким хотів. Та недовго він пожив з молодою Ганною, бо влітку 1578 року помер, справивши тестамент і в ньому поділивши маєтність між синами, коли вони літ доростуть: Григорієм, сплодженням з Мариною, і малим Іваном, сином Ганни. В тім же тестаменті він заповідав поховати його не в Хмеліві, а на цвинтарі соборної Володимирської церкви, в якій він колись вселюдно славив Пречисту за визволення його з Турецької неволі. Його там поховали як лицаря, положивши на нього в домовину золотий коштовний ланцюг на ший, а при боці шаблю з срібною оправою.

Минуло з того часу трохи не сорок літ. Володимирська соборна церква давно вже стала катедрою уніятських архієреїв. Пані Ганна поховала вже й другого мужа і доживала віку з унуками. На день Івана Головосіка приїхала вона, щоб помолитись на гробі першого мужа в роковини його іменин. Приходить до цвинтаря і дивується: там, де поховано Сенюту, „иньший знак положено над гробом, а не герб малженка її“. Кличе вона возного й свідків і при них питає урядника владичнього: „Хто б тут лежав на тім місці, де малженок її перший Іван Сенюта був похований?“ Урядник одповів, що „його милость пан Іоаким Мороховський, владика Володимирський, поховав тут матку свою, привізши зі Львова“. Обурена з приводу такого нечуваного учинку, пані Ганна „свідчилась возним і шляхтою при тім будучою“, що „в тім гробі на малжонкові її був ланцюг золотий, важив сто червоних золотих, перстень золотий з дияментом на пальці його, коштував сто червоних золотих, шабля сріблом

оправна злотиста, за шістьдесят золотих“. Урядник не відав, де поділись сі речі. Ганна негайно стала позивати владика, обвинувачуючи його в тім, що він, в противність своєму станіві і „поволанню“ духовному, смів і важив ся гроб малжонка її розкидати і склеп, де тіло лежало, отворивши, кості небіжчика викинув і речі коштовні, землі оддані,“ що на небіжчику були, ланцюг, перстень і шаблю, собі привлащив, „а там матку свою, невісту просту, передміщанку Львівську, положив“. Мороховський в своїй „репротестації“ з обуреннем відкидав таке обвинувачуванне, як „змишлений потвар, учинений на умислное зневаженне особи його і стану його духовного з злої ради і подущення лихих людей“, — натяк на тодішне озлоблення православних проти уніятської духовної влади. Судова справа, як звичайно було тоді, затяглась на довгі роки, і Ганна вмерла, не діждавши її кінця.

МИКОЛА ВОРОНИЙ.

Вечірні акорди.

Сховав ся в морі сонця диск,
Огненний диск.
І в небо кидає свій блиск,
Кривавий блиск.

Зітхають хвилі в сивій млі,
В холодній млі.
І тіни лізуть по землі,
Смутній землі.

Останній промінь сонця згас,
Померк і згас...
Надходить мій скорботний час —
Вечірній час

І резігнація моя,
Нудьга моя
Стискає серце як змія...
Ох, як змія!

Самотне серце сльози ллє,
По краплі ллє,
А гадина ті сльози пє,
Жагуче пє.

Кому повім печаль мою,
Нудьгу мою,
Що в серці глибоко таю,
Давно таю ?

Вечіря зіронька згори
Мигтить згори.
Зори, мій світоньку, зори.
Хоч ти зори.

КЛИМ ПОЛІЩУК.

Я плету віски барвисті,
Із узорних, дивних мрій,
Із темних і огнистих.
Кровю скраплених надій.

Я складу із ноти в ноту
Свій надійний втіхи спів
Бо всміхають ся висоти
І копає чорний гнів.

Не страшні мезі шалені,
Дикі привиди -- кати, —
Не змогли їм хід священний
Зупинити до мети.

Що-ж, як тьма і дим руїни
Сліпить очі мандрівця,
Як крізь мури і крізь стіни
Видно райдужні сонця.

Шуми весняні.

II.

Перший весняний ранок. Я почув його, як тільки прокинувся, що тих міцних свіжих весняних пахощах, які кудись через щілини пролазили в мою кімнату, налили вщерть її соком землі і сонця і наскрізь пронизали моє тіло. Хутко зіскакую з ліжка. Якось бадьоро радість міцними хвилюючими голосами співає в грудях. Зникла хвороба, нудота — пустився б в легкий танок! На підлогу падають широкі рожеві смуги. Підхожу до вікна, одчиняю кватирку. Свіже пахуче повітря буйними потоками вливається в кімнату. На дворі усе залито ясним засліплюючим сяйвом, бадьоро цвірінькають горобці. Небо глибоке, прозоро-блакитне і тільки десь на обрії чуть помітна ріденька біла хмара. Роспустилась в неясні тенета і так і застигла в німім спокою.

Іван Іванович в короткім жупані возить ся в саду, підрізує сухі гілячки на деревах. Коли не коли він покрикує на Феню, яка трохи осторонь копає грядки. І та кидаючи роботу приходить йому на поміч.

За стіною тихо співає пані. Цевне прибірає кімнати. Якийсь легкий, радістний мотив ллеть ся звідти. Голос чистий, тихий, з особливою ласкою вібрірує на високих нотах.

— Мое шанованне, пані! — Кричу їй.

— А?

— Мое шанованне, добрий день!

— Добрий день, добрий день. — Весело обзиваєть ся пані.

— З першим днем ясним, прозорим вітаю вас!

— У! як поетично! Ха-ха-ха.

— Як ся маєте?

— Дуже добре. Прибіраю ось кімнату.

— То може вам допомогти?

— Е, ні-ні. — І знову смієть ся.

Приходить лікар. Він сьогодні одягнений по весняному, в сірому капелюсі, увесь свіжий, чистий і бадьорий.

— Ну я вже й не питаю — чую, бачу, розумію! — Жваво звертаєть ся він до мене.

— Знаєте, пане лікарю, мені навіть не вірить ся, що я був хворий. Стільки сонця, повітря! Прямо я не знаю... Готовий би все і всіх розцілувати...

— Ну, буде, буде! Певне, тому і з пані крізь стінку розмовляєте? Чув, голубчику, чув! Ви, певне, і тут намірились поради лікаря держатись. Ну, про те, то ваше діло... — заспокоюче говорить він. — Температури не міряли?

— Е, к лихій годині! Думаю, пане лікарю, що до сорока.

— Ну то я другим разом загляну. Тільки бережіть ся, серце, і не дуже зазирайте на пані, бо тоді і лікар не pomoже.

Він міцно стискує мою руку. Я суну йому кредитку.

— Е, ні, ні. Сього не треба.

— Ну, пане лікарю, що ви?! Прошу! Ви пробачте.. Але як же ж то так?

— Ні-ні, голубчику, не треба, не треба. Не все ж і з офіціальними візитами. Сьогодні ви такий небесний, що пробачте, мені ніяково було се зробити. Ні-ні! — Він рішуче одмовляєть ся.

Одягаю весняне пальто і вихожу на двір. Безмірна сила сяйва бе прямо в очі і зразу я нічого не бачу. Проміння ласкаві, гарячі ллють ся і ллють ся. Повітре тепле, напилось соком землі. Звідти підіймаєть ся густий солодкий пар, бе в голову.

Коло самого будинку пані копає землю.

На ній чорна кофта і біла хустка на голові. Земля м'яка, мухка як папушник.

— Мое шанованне.

— А, видізли таки. Ну тепер ідіть і помогайте.

— Ваш голос Ольга Петровна мене цілком розхвилював сьогодні. Ви з такою юною закоханістю співали вранці — що вся моя душа просилась в легкий танок!

— Ха-ха-ха! То се ви прийшли обяснитись — відповідає вона кокетуючи. Ні, вона справді як дівчина, мила, весела.

— Нічого сказати! Місце і час вибрав до речі. І чого се ви сьогодні такий? То сидів і хвилав, ніколи й не побачиш, а сьогодні вже й про коханне... Се весна на вас так вплинула? — Задириливо питає пані.

— Ні, що не кажіть, а в такий час безмірно хочеть ся співати, віддати, комусь усю силу почуття!

— Та я бачу з вас путній поет. Ви не пишете віршів?

— Ні, я серьозно кажу.

— Ви-б краще взяли заступа і помогли мені. Он бачите, ще роботи сила.

— Ні, я дуже дякую! Мені більш утіхи просто посидіти, подивитись на вас і поговорити, просто поговорити.

Балачка йде жваво — весело. Коли не коли пані голосно з задором смієть ся. Надходить Іван Іванович. Кличе обідати. Він увесь брудний, червоний і свіжий. Лице мокре від поту, руки загорілі. В руці держить пилку.

— На страсти збираєтесь? — Питає пані.

— Певне піду. А коли вони будуть?

— А ви й не знаєте?!

— Ну щож тут такого?

— Господи, та сьогодні ж!

— Ну то, розумієть ся, піду. Сподіваюсь ви не одмовите в вашім товаристві?

— Буду дуже рада. Я не знаю як ви, а я всі сі часи страшно люблю ходити на страсти, до плащаниці, паски святить. Я тоді все, все забуваю. — Щиро говорить Ольга Петровна.

В вечері приходять Євген Григорович. Я чую тиху, трохи холодну але спокійну балачку.

Мягка темінь повільно застидає кімнату. Я лежу на ліжкові. Запалювать світла чомусь не хочеть ся.

Чують ся з надвору кроки, голоси. В соборі дзвонять, і урочисті, радієно-закликаючі згуки долітають в кімнату.

— Ну збираєтесь? — Нетерпляче звертаєть ся Євген Григорович до Ольги Петровни.

— Я зараз. Треба Василю Павловичу сказати.

— Василю Павловичу! Ви спите?

— Я слухаю.

— Ви збираєтесь? Ми чекаємо. — Закликає мене пані.

— Через хвилю, Ольго Петровно.

Чую тиху, але сердиту протестуючу розмову Євгена Григоровича і нарешті голос Ольги Петровни.

— Ну, знову починаєть ся. Як вам не сором! Хочете зіснувати мій настрій, щоб я зовсім не пішла?

І знову чути благаючий і в туж пору протестуючий голос Євгена Григоровича.

— Ну, се дурниця. Як хочете, а так я не можу зробити! Щоб усюди осудили мене як не ввічливу. Ні-ні... сього не буде!.. Василю Павловичу! Скорійше-ж! — рішуче звертаєть ся Ольга Петровна до мене.

Виходимо з дому. Тепла оксамитна ніч ніжним подихом віє в обличчя. По дорозі гуртки людей. Блимають вогні свічок. Чути стримані глухі розмови.

А дзвони ллють ся і ллють ся, нервово радісні і жартовливі, як хлопята. Мимоволі ідемо в такт їм. Євген Григорович сердить ся, нервово курить цигарку і демонстративно не говорить зі мною.

Але пані навмисне намагаєть ся затерти неприємний настрій. У неї в сей вечір стільки легкого граційного гумору і так весело, голосно вона увесь час смієть ся. Я стараюсь нічого не помічати.

Собор увесь в огнях. На східцях і коло кольтон темні гуртки сілуетів. Бликають вогні в червоних папірових ліхтарях. А в коридорі снують два протилежних потоки. В середині душно. Звідти тягне воском і димом. Пані стає серіозною і набожно хрестить ся. Євген Григорович увесь час тримає її за руку і вороже оглядаєть ся. Якийсь гурток нас розеднує. Користуюсь сим і перехожу на другий бік.

Раптом стає чомусь сумно. Я не знаю, чому. Може тому, що от тут зеднались люде і в теплім побожнім настрої спочивають від нудьги? І всі рідні і всі спаяні одним почуттем, одним настроєм. Стає холодно — роздратовано. І власне немає нічого цікавого. Дрімать собі бабусі, нудним, навмисне-печальним голосом, як лірник, читає, протоіерей, старий високий піп, євангелію, ловлять ворон хлопчачи, з одкритим ротом і здивованими очима; стоїть мовчазно-сувора витримана інтелігенція перед самою божницею. Співи урочисті, стражданнем пронизані. А сей сум самоти все більш і більш опановує мною.

Хвиля випірає мене наперед. Старенькі ханжі зі злісним поглядом оступають ся і знову приймають той же птучно-молитовний вираз. Нарешті вільний куток. Я вільнійш передихаю і починаю оглядатись. Моєї нані не-видко. Десь залишилась на середині.

Трохи поодаль перед самою божницею стоїть якась панна. (Я бачу тільки трохи профіль. Щось знайоме. Вона кілька разів нагинаєть ся до маленької гімназістки, щось говорить і злегка смієть ся. Бриль і пальто у неї сині. З під брилля помітний заплетений в коси чорний бант. У гімназістки — „казений пірїжок“ з гербом. Один раз панна повернулась і я побачив біде обличчя її і м'яккі сірі очі з великими блискучими чоловічками. Ах, се та панна? Се та панна, котру я бачив в театрі на танках!

Радість, безмірна тепла радість зворушує, тремтячою хвилею підхоплює усього мене. Потроху пробіраюсь близче до панни і увесь час слідкую, не спускаючи очей з неї. Десь там скаржить

ся комусь на Пилата старенький пан — степь — чомусь радіє з сього півча. Пливають хвилі гарячого пахучого воском повітря. Яке то до всього сього мені діло?

Гасять вогні. Сунеться юрба до дверей. Я тримаюсь коло пані.

Виходимо з собору. Довгі живі потоки ллють ся по вулицях. Горять вогні. То близько тремтять нервовим полум'ям то миготять маленькими плямами в далині. Тихі радісні розмови. Панни поскакали, як кізочки, перегоняють гуртки і біжать-біжать. Як познайомить ся? Як підійти? Колиб погас у них вогонь, я б підійшов би і з усією пляхетністю пропонував би запалити. А там... Балачка сама собою завязалась би. Але, ні! У них ліхар.

І чим далі, тим більш безнадійною стає справа. Очевидно, не доведеться познайомитись. Але якась улєртість примує мене слідкувати за ними.

І ось раптом якась хвиля вітру вискочила з за рогу і дмухнула. Моя свічка тухне. Я радіючи підхожу до панни.

— Пробачте, будь ласка. Можна у вас запалити?

— Прошу.

— Знаєте так несподіванно задув вітер свічку... А було б шкода вертатись до дому без вогню.

Руки тремтять у мене, свічка не везе на полум'я. Панна покїрно чекає. Вона трохи незадоволено і в ту ж пору цікаво дивить ся на мене.

Нарешті запалив.

— Дуже вам дякую.

— Будь ласка — Сухо відповіла і знову побїгла. Але, що б ще сказати, яку б цікаву думку кивнути, щоб раптом завести балачку? Плутають ся думки, кудись звикають слова. Нервуюсь і сам себе проклинаю.

Панна повертає за ріжок вулиці і спивняєть ся коло довгого одноповерхового будинку. Я мовчки прохожу далі і повертаюсь знову. Чую кроки в коридорі, якийсь жіночий привітний голос і радісний сміх, щебетняву.

На дверях бляшана дошка з написом „Нотаріус Кислиця“. Так он яка річ! Вона в нотаріуса, місьєва. Певне, ще доведеться зустрінутись. На одну мить мене охопила радісна хвиля — але раптом усе звикає! Опускають ся руки, усім моїм тілом опановує якась млявість, тупість. Куди я маю зараз піти? Де б я міг зустріти, хоч одне слово, кілька теплих слів щирости, ласки?

— Не хочете шклянку чаю, пане агрономе?

— Дуже дякую! Попрошу.

— Будь ласка! Ви з варенням, чи з молоком?

Панночка весела, щиро сміється, лунає сміх в тихих з мягкою мебільлю кімнатах.

— Може вам що заспівати? Ви кого більш любите — Шопена, Бетховена?

І от знову тремтячий чулий голос радіє і скаржить ся. А потім пізно провозають, тепло стискають руку, закликають заходити.

Ах, се просто дурниці. Се сі хвилі, одя весняна темна ніч! Ллють ся соки, голову дурманяць. Мягкі зелені зорі блимають в темряві. Звідкись в далині блимають вогні. Сумно, самотно перегукують ся собаки. Ні, я рішуче не піду до дому! Свічка давно вже погасла. Іду прямо пішоходом. Звідкись віє холодком.

Чорна Супониця дрібними хвилями виблискує в темряві. Прелетіла якась птаха і легкий шелест зостав ся від неї в повітрі. Іду через місток, високий з довгими кобилами. Чудне імя Супониця! Чому її так назвали? Розповідають, що в цім самім місці була просто гатка. Дорога була завжди грузька. Скільки перемучились селяне! Кобилчина беть ся беть ся, а потім і лягає в багнюку. Доводить ся розсупонювати. От і прозвали сю річку Супоницею, а за нею і саме місце тим же іменням. Гатку після того знесли. Колись загруз вельможний пан — голова земельної управи з четверцею коней. А через рік земство збудувало місток. Але людність уперто зоставила старе імення.

За річкою недалеко маленька між деревами церква Різдва. Коло неї лавка. Сідаю спочити. Така приємна втома усім тілом ошановує.

Чи вітер шелестить, чи хто шепче?

Ні, певне шепоче. Повертають. Два сілуєти притулились коло дерева. Пильнійш вдивляю ся. Чудно. Обидві постаті жіночі. Чому б розмовлять їм в таку пору! Певне вже пізно. Нарешті чую голос:

— Ну що ви, батюшка! Йй богу, в такий вечір. Схаменіть ся! — І потім сміється.

Йому відповідає густий бас.

• — Ну се ж не довго. Ну тільки трошки. Ну, Маринко, голубко, ходімо!

— Ні, ні, бог з вами! Гетьте!

Сідуєти який час пручають ся. Нарешті один вириваєть ся і з роздратованнем кидає.

— А, ідть собі. — Махнула рукою і раптом побігла стукнувши фірткою. Пройшла повз мене.

Безперечно се була жінка, чи може дівчина. Але другий хто? Через кілька хвиль пройшла солідно, спокійно друга постать, широка, в довгій одежі.

Порівнявшись зо мною вона кашлянула

— А хто тут? — Звернулась до мене грубим чоловічим голосом і підозріло зиркнула на мене.

— Чужі. — В унісон відповідаю йому.

Постать хутко повернула за ріжок. Се був безперечно піп, і певне сієї церкви.

Нічого. Страсти Господні виликають „Страсти Человѣческія“. А завтра понесе плащаницю. Се мені подобаєть ся. Повертаєсь до дому. Іван Іванович уже в ліжкові. Усюди темінь. Почувши мене, він закликає до себе і радієтно таємничим голосом сновіщає.

— Ну, Слава Богу! Нарешті таки усе кінчено.

— Що саме, Іване Івановичу?

— Та так! Ольга Петровна прогнала отого напушу. А завтра іде до батьків. Розумієте? Що тут було як врийшли з страстів. Прямо як скажений, — до вас ревнував.

— А Ольга Петровна?

— Ні, вона спокійна. Рішуче і спокійно заявила, щоб він ішов до себе, а сама іде завтра до дому. Так і сказала.

І Іван Іванович від задоволення навіть зітхнув.

Я проліз в свою кімнату і незабаром заснув.

І другий день такий же світлий, ясно-прозорий. Але чому так дратує мене неспокій?

В сусідній кімнаті метушня, клопіт, поспішаючі кроки і розмова.

А! Се пані одіждає. Крізь вікно бачу віз коняку і дядька з пужалцем. Віз застланий рядом — увязали його по господарські мотузками.

Але який мені до всього сього клопіт? Хіба не все рівно чи пані тут, чи поїде? А про те в глибині хтось болісно заперечеу сьому.

Вихожу на двір. Дядько з червоним засмаленим обличчям ввічливо кланяєть ся мені.

— Забіраєте пані? — Звертаєсь до нього.

— **Все ж!** Прислали батюшка. Хай, кажуть, на святки приїдуць. — Веселійш буде зустрічати Паску. А вже ж так. — тонким тенором говорить дядько.

— **А** батько Ольги Петровни хиба батюшка?

— **А** вже ж так. Вони вже таку старенькі — тай худоба є і вьшого таки є. **А** все таки батюшка.

— **Ну**, а їхать добре?

— **Як** де. — Шляхом то не дуже, а більш бульварами. Там там підсохло. Якось доїдемо. — Заспокоює він мене.

Феня зносить плетені скриньки. Виходить пані, прощаєть ся з Іваном Івановичем.

Іван Іванович трясє руку а сльози стоять у нього в очах. Пані підходить до воза.

— **А!** А ви вже тут? Чи не хочете зо мною поїхати? — звертаєть ся до мене. — А й справді поїдемо! Чого вам тут сидіти?

Одягнена в широку шубу. Видно старенька мамуня прислали. Лице закрито вуалю. Тільки темні очі горять якоюсь тугюю.

— **Але**, пані, щось запіздно рано сповістали мене. Мабуть не слід? **А**, так? — в тон відповідаю їй.

Вона ще стоїть кілька хвилин. Потім хрестить ся. Я допомагаю сїсти на воза.

— **Ну** бажая вам не сумувати. Не ревнуйте Івана Івановича до Фені, — і смієть ся при сьому.

Я підхожу і цілую руку. Один мент наші погляди зустрілись і застигли на мить. Я зустрів якусь теплу вдячність в тих очах. Що вона хотїла сказати?

Одізжає віз. Пані привітно киває головою, дядько ласкаво посміхаєть ся. Але чому в тебе, пані, тама покїрна зараз постать? Я розумію. Я би хотїв поцілувати душу твою, змучену, знівечену, — міцним дружнім поцілунокм. Внести в неї юні соки свої, віддати міцний подих вітру, пияні шуми весняні. Коли б тільки ти знала... Щирістю почуття загоїти твої виразки...

А постать пані усе меншає і меншає.

Шумить вітер об шнурок мого бриля, меланхолійно гудуть голі віти верб, тільки верхівя беруть радісні нотки.

Довгими ключами пливуть журавлі. Ледві помітні далекі темні плями їх. Піжно курлюкають: стомились за зіму. Тугу кохання посилають в прозору блакїть, братній привіт білим хмарам...

Коли не коли від нудьги іду в місто. Пішоходи вже підсохли. Де не де на вулицях ще стоять руді брудні калюжі багнуки. В них валяють ся смітє, старі ботинки, драні палцохи, паліччя. Тхне тяжким неприємним духом. По обидва боки увесь час рухають ся вози, фургони. Коло крамниць йде жвава торгівля, крик, лемент. Рухливі єврейчики в брудній одежі з мокрим чолом бігають, закликають до крамниць.

Селяне вагають ся, уперто сперечають ся, нарешті безнадійно махають рукою і заходять до крамниць.

Міцно пахєє дьогтем, керосином, залежаною рибю.

До мене підходе якийсь чепурненький з червоним обличчям дідусь. Хитро і ласкаво посміхаєть ся.

— А, скажіть будьте так ласкаві, чи ви не знаєте, де тут агроном?

— Вам якого, земського?

— Та вже ж земського, земського.

— А на що вам?

— Та мені там на щот земельки. Поспитать, як його сіять... от...

Він недовірливо дивить ся на мене.

— Он бач, яка оказія. А мені хвалились, що вже літний такий пан. То збрехали кенські люди. То ви сами земський і будете?

— Єге ж, той самий! Ну, так яка-ж у вас справа?

Починає дуже розповідати, чи можна після тютюну сіяти рижій. Я відповідаю. Дідусь очевидно захотів використати усі знання мої, і ми довго ще розмовляли. Треба було дати пораду про садовину, про чорний пар. Якась єврейка здивовано спинилась на нас чорними цікавими очима.

Розмова скінчилась. Дідусь простягає руку і дуже ввічливо дякує. Нарешті лізе в гаманець.

— Ось постойте, паничу.

— Що ви, бог з вами?!

— Ну, а як же? Ви ж таки потрудились.

— То я ж за для свого служу. Мені ж земство плате з ваших грошей. Ні, ні, будь ласка свого не робіть!

Дідусеві ніяково. Він червоніє, усміхаєть ся і врешті згоджуєть ся.

— Ну, мо й так, мо й так.

Ще раз кланяєть ся і хутко одходить.

Повертаюсь до дому. Іду повільно, байдуже роздивляюсь навколо. Чую ззаду тяжкі повільні кроки. Гуп... Гуп... Гуп... — Голосно стукає об дощаний пішоход.

Доганяє старенький чиновник в футровім пальто і ввічливо кланяєть ся.

— Агроном будете?

Я кивнув головою. Вдивляю ся в нього. Силюсь пригадати, де саме бачив ся з ним, коли познайомив ся. Рішуче не пригадую.

— Так... Так... Мені таки казали.

— Пробачте, будьте ласкаві, я от ніяк не пригадую, де ми з вами познайомились.

— А, так, так! — Ласкаво киває він головою. — А в управі в земській, може знаєте бухгалтерію? Ну так ото я там. Я бачив, як ви заходили до голови.

„Хто се“? — питаю. Кажуть „агроном“.

Ну то й добре, думаю — треба поговорити. Як же ж. З розумним чоловіком завжди слід поговорити. А так розповідає він і стукає тяжкою грушовою палицею.

— А ви се востали ся на свято? Казали ніби то ви збираєтесь їхати з Ольгою Петровною? Ніби паречений?

— Хто я?! — здивовано питаю його. — То може хто другий, а вам так здавалось?

— Ні, таки ви. Ніби таки про вас йшла розмова.

Я не можу утриматись, щоб не розсміятись. Добродій певне, здивований. Нова подія сталась, яка в такій мірі зацікавила його і маєте собі, ніби не вірно.

Повертаюсь до дому. Іван Іванович увесь час клопочеть ся по господарству, ходє по саду, прислухаєть ся до вуликів, яких у його тільки четвірко. Розмовляти йому зо мною немає часу.. Феня на кухні. Чути як стукають ножі, завзято скварчить щось на сковороді, несуть ся лоскочучі пахощі. Робити мені нічого. Я цілком зайвий.

І як се все склалось непріємно, що я не міг поїхати до Києва.

Ах, нікода... шкода!.

Дні тягнуть ся довго, нудно і тоско.

III.

Великодня ніч, темно-оксамитова тепла і пахуча. Денні промінї, як незабутній поцілунок залишили на землі ласкаву теплінь, яка носить ся густими п'яними туманами.

Ліг спочити, хоч на короткий час, а про те не спить ся. Лізуть думки, радісно-тоскні, мішають ся з зовнішними, таємно-

теплими, привітно-закликаючими згуками такими щирими, такими чулими! Ах, як вони хвилюють мене! П'яний теплий пар землі хвилює мене! Оця темна весняна ніч, така таємнича і стримано-радісна викликає в мене жагуче бажання любови, єднання, широго братнього привіту, і чогось такого... теплого буйно-урочистого... І сам не знаю чого! А от лежу собі-самітний, в холодній непривітній, не прикрашеній кімнаті, і нікому ніякого діла до мене немає. Розумієте, немає? Де всі вони, усі ті, хто так тепло й щиро колись стискував мою руку, тисячу побажань посилаючи мені на прощання? Чи пошлють хоч в думках своїх привіт, чи згадають? Ні, такі урочисті свята не потрібні мені, зовсім не потрібні! Тільки хвилюють, наганяють тоскність. І найкращі думки, найбільш світлі висихають в сю ніч. І чому жаві не закликати було мене ди себе? А може їй байдуже?

І ось перші дзвони забились в урочисто-радісній тривозі. Біжать і біжать поплутаними клубочками.

Якась невідома сила підхоплює мене. Хутко зіскакую з ліжка, одягаюсь і іду до собору.

Ніч темна й чула. Зелені вогні зірок спокійним засмученим саявом посилають привіт на землю.

Глухі поспінаючі кроки, самітні полохливі вогники, тихі розмови. А дзвони ллють ся і ллють ся. Біжать напередими один з другим, зливають ся в легкий граційний танок. Ріденький нічний вітер підхоплює їх і несе до верб і тоненькі верхівки їх сумним шумом посилають в темне небо переспіви.

Підхожу до собору. Безліч окремих вогників злились в один потік і залили собор яскравими подумками. Він увесь сяє, пишаєть ся, урочисто-радісний.

Густим потоком душного пару, пронизаного розтопленим воском і димом, лине з середини. Посувають ся поволі два густих темних рядки люду — один в середину, другий з собору. Тремтять заціплені вогники свічок.

А звідти, з хор ллеть ся урочистий, тужливо-радісний спів. Ось він розплив ся і замовк в здивуванні і зачаруванні. А на тлі сього брешуть окремі голоси, такі тоскні, когось благаючі. І знову брешуть густою хвилею рій голосів, п'яних в екстазі насолоди.

Віддаюсь течії юрби і поволі мене проштвхують в куточок. Так краще. Напів-відчинені двері, звідти тягне свіжими пахощами молодой трави і весняной почі. Густі сутінки панують за

колюнами, сумно-побожна тиша, наче вона злякалась урочистих свят і тут заховалась.

Похилені постати стареньких бабусь з покірним виразом вслухають ся в людську радість і певне жують старі, давні спомини власного життя. І серед них як молода березка чітко виділяеть ся юна струнка постать панночки. Я впізнаю її — се та сама панна. Сьогодні вона в весняному, темно-синьому.

Легкою хвилею пронизує мене почуття тривоги, чи не доведеть ся зустрітись і познайомитись? Але я усіми силами отримую себе. Силюсь бути спокійним і терпляче чекати кінця служби.

Час від часу урочисті панотті в блиснучих білих ризах, в чорних шапках на голові повільно з театральними рухами обходять собор, поважно кланяючись юрбі.

— Христос Воскресе!

Воістину воскрес! — гуде хриплий рій голосів.

Стою спокійно. Чомусь не хвилює мене оця радість люду. Тільки старий давній, роками наболілий і насильно приспаний сум розправив свої пазурі і копошиться в мені.

Колись, ще в часи юнацтва в оці урочисті весняні почі — тремтів над атласним блакитним вбранням панночок, які чистим кобожним обличчям нерухомо стояли перед божницями в соборі, тільки час від часу колихаючись стрункою постатю.

Але загубили для мене свої фарби стрункі блакитні панночки. Чому ж шукання не зникло, не перетліло і в весняні нові знову голосною тугою шарудить і шарудить в мені.

І знаю також, що потоки сеї радості штучні — не щирі. Хотілось би зразу оголити душу людську і поспитати її — чому вона от мурликає святочні співи, чому плаче і посміхається застарілими морщинами коло рота і очей? І знаю добре, — що замовкнуть останні співи хору, такі ніжні і тремтячі, стихнуть жартовливо-юні дзвони і почнеть ся буденщина, сіра, тоскна. Зникне легкокрила ілюзія, зоставивши глибокий тоскний спомин про себе. І почнуть ся звичайні сварки, звичайні буденні турботи. І тугою глибокою охопить тоді серце. Але є в цьому святі щось своє інтимне, глибоке і щире. Воно ховається в тих тіленьких куточках коло тремтячої свічки, над старанно прикрашеною паскою. І зрозуміло тільки своїм, найбільш рідним, коли один до одного підходить і в радістних сльозах цілується, посилаючи пару самих теплих, самих інтимних слів, які несуть і несуть в серці рік, а може й більш.

І ніяка сила ніколи в світі не знищить цього теплого інтимного куточка родинної радості. І може бажання сеї радості так вабить мене і завжди тягне до того, чого я ніколи не можу пізнати, всім чужий і самотній. А на серці застаєтсь ся жорстока, без кінця гнітюча туга.

Стою, спокійно оглядаюєь навколо і почуваю, як холодна байдужність до сеї урочистої обстанови все більш і більш онановує мною. Підпливає та звичайна мені погордість, коли я почуваю себе вище сих звичайних покірних засмучено-радісних своєю маленькою радістю людей, спокійно оглядаю їх злегка посміхаючись і в ту ж пору знаю, що і в мене є се бажання маленької радості, яку я так старанно пригнічую в собі.

Кінчаєтсь ся служба. Безладною нестриманою юрбою сунеть ся людність з собору. Вогким пронизуючим холодом обдає з надвору. Тривожно майорять захищені вогники свічок, кидаючи бліде-червоні пасма на обличчя.

Обхожу ряди — всюди паски, злегка засмалені, як темним півком вивязані смуглі молодичі. Пахне мясом, стравою. Первово радісний клопотливий говір і одноманітні слова молитов панотців долітають до мене зливаючись з тихим говором юрби.

Якась маленька дівчинка в сірій старенькій одежі і в великих чоботях спинилась над гуртком. В гурті вертить ся хлопчик — реаліст, сперечаючись з панночкою, невне сестрою. Дівчинка оглядає тужливими очима гурток. Нарешті підходить ближче. Старенька пані взяла піржіжків і простягає їх дівчинці. Дівчинка наближаєтсь ся і соромливо забирає їх і потім хутко одходе від гуртка. Знайома панна стоїть коло східців і нетерпляче оглядає навколо. Обличчя її бліде, погляд стомлений і в сірім сьйві ранку вона здаєтсь мало цікавою. Я наближаюєь. Панна, заглядівши мене, повертаєтсь ся в другий бік.

Кінчають святити паски. Ще бренять в одному місці одноманітно плачучі слова панотця, а вже в другім кінці зашумів потік клопотливого гомону. Починаєтсь ся памітня. Довга низка з пакунками і білими хустками потягла ся від собору.

Панна усе більш і більш нервуетсь ся. Нарешті підійшла до неї пані з молодого панночкою — гімназисткою.

— Наталю! А ти тут? Чому ж ти до нас не підійшла? А ми все шукали й шукали тебе.

— А я вас тут ждала. — Здивованим голосом відповідає панна Наталя.

Я стою близько і чую всю розмову. Почуваю себе ніяково, але в ту ж пору не можу одійти.

— Наталю, Наталю! А ти знаєш — як там цікаво було, — перебиваючи пані, щебече до панни гімназистка. — Ти знаєш, у Петра Михайловича — слідувателя, поросся перекинулось! Знаєш — передихаючи говорить вона — прямо з миски на землю. Сміха кругом було!

Пані огрядна з глибокими зморщками і вузькими затіпшими очима лагідно усміхаєть ся, про щось думаючи. Наталю слухає, злегка нахилившись і коли не коли запитуючи.

— Ну, а далі?

— Ну буде тобі, сороко! Мабуть підемо.

— Наталю!, може ти що небудь візьмеш? — Перебиває їх старенька пані.

Але тут стає цілком несподівана для мене дрібниця. Панна бере хусточку, хоче певне перемістити в другу руку, в якій держить парасолю.

Хустка випадає з рук. Я хутко підбігаю, піднімаю хустку і подаю панні.

Панна заклопотана сею подією, сразу зовсім не помічає мене. Старенька пані щось клопотливо бубонить.

— Ну хіба ж можна бути такєю роззявою? Наталю, гляди ще крашанки побилесь!

— Але я гадаю, усе се не так страшно, як здаєть ся. Одже ж хусточка не розв'язалась.

Стара бере вузол, розв'язує його і поправляє.

— Ну слава богу! — зітхнувши говорить вона.

— Благодарю вас, молодой человек! — звертаєть ся нарешті вона до мене. Знаєте, с етімі святками стільки гозні — особливо хозяйкам. А мелодіє, як бачите, ще не привикли. Пови то ще приичиш — потроху переходить вона на українську мову.

Я ввічливо кланяюсь.

— А ви, мабуть один, молодой человек?

Так так... Ну, розумієть ся, мужчинам ніякого клопоту.

— Так, я тут сам!

— Ну, бувайте здорові!

Я знову кланяюсь.

Вона починає одіходити. Потім повертаєть ся.

— А я стара й забула... Позвольте представить ся — жена нотаріуса Кислиця.

— Дуже приємно.

— А ваша як фамилія буде?

Я сказав.

— Так, так. Чула. Чула. То ви недавно?

— Так, я, усього чотирі місяці.

— Ах, он як!.. — Киває головою — А з моїми дочками не знайомі? — Позвольте представити.

Панночки заємучено простягають руки, роблячи ласий кніксен. Наталя кидає суворо-насмішкуватий погляд.

Ми перекидаємося ще кількома словами і вони відходять. Я на кілька хвилин затримуюсь, готовий сміятись, радісно кричати.

Ха-ха-ха! — Як несподівано все сталося. І як в неї стали м'яккі, цікаво-спостерігаючі очі, коли знайомилась. М'який співучий шум пробігає по кленові, цвірінкають розбуркані горобці. Небо стає блідим, а на сході повожі рожеватими заємучено-радісними акварелями простяглася довга смуга. Дерева чорні і стовбурі їх з розпатланими вітами чітко відбиваються на тлі сходу. Людей майже непомітно по близу. Мовертаюся до дому, а на душі розпускаються теплі, ніжно-щирі пелюстки.

М'яккі пахучі шелести пливуть в повітрі, шепочуть жусь давню ілюзію-казку весни.

ГРИЦЬКО ШУМЛИВИЙ.

* *
*

На ганку в тінях винограду.
В спокійний вечір весняний
В якимсь кутку самотний сяду
І воскрешаю образ твій.

З віконця бренька мандоліна
І ллється звуків цілий рій,
Біжить за зміною все зміна
І лине в тиші чарівній.

Неначе в сні, я жмурую очі
І, як учений чародій
Із лона зоряної ночі
Я викликаю образ твій.

Безсиллє слова і футуризм.

I.

Футуризм зародив ся, як літературна течія, в Італії, а звідти уже пішов скрізь. Він розбив ся сам у собі на багато окремих напрямків; у нас відомі: сіґо-футуризм, кубо-футуризм, лучизм, кубізм, бубново-валетизм, арфеїзм, акмеїзм, адамїзм і т. д.

Не торкаючись розбору кожного з сих напрямків, не торкаючись і розбору суті футуризму, як літературно-громадського явища, ми тільки з цікавістю вивчимо, яку роль відіграло для самого футуризма так зване „безсиллє слова“. Згадуючи про футуризм, будемо брати його в цілому обемові зо всіма напрямками.

Фет говорить —

Какъ бѣдѣнъ нашъ языкъ : — хочу и не могу,
 Не передать того ни другу ни врагу,
 Что буйствуетъ въ душѣ прозрачною волною...
 Напрасно вѣчное томленіе сердець!..
 И клонитъ голову мастистую мудрець
 Предъ этой ложью роковою.

Коли ми хочемо яке-небудь глибоке переживання передати у словах, розказати його кому-небудь, то ми почуваємо, що се далеко не легко. „Людскія такъ грубы слова, ихъ даже нашептывать стыдно!“ Тонке, глибоке і багато-гранчасте почуття не вобгується цілком у сі грубі слова; коли ми наважувемось його висловлювати словами, то воно вже становить ся иньним, губить свою широчінь, глибину і багатогранність і робить ся блідим, примітивним.

„В душѣ щось є... Але не мас
 „В піснях того, що там співає...“

(М. Шаповал).

Для поета-творця, для його чутливої й прагнучої істини душі — се викликає незадоволення і страждання. „Мысль изреченная есть ложь“, каже Тютчев, а за ним промовляє далі Фет, зітхаючи: „И тягостно сердцу, что лгать я обязанъ всечасно“... Страждання се буває дуже

сильним; перелити думку або чуття в „слово холодне, в пісню свою“ — се значить мати те пекло болю, що — жалість ся поет, — „спалює всю воно душу мою“...

Се ж і єсть так зване „безсилле слова“.

Воно відоме найбільше поетам; відоме і звичайним людям, коли їм доводить ся висловлювати свої такі чуття і думки, які являють ся їм індивідуальною власністю. Їх власним утвором.

Думка вічно жива і плавка, як вода; слова — застигла форма.

І між живою думкою і мертвим, застиглим словом — вічна ворожнеча. Особливо в нинішню добу, добу переорієнтування цінностей, добу поглиблення й ускладнення індивідуального життя, ся ворожнеча набула остільки гостроти, що спричинилась навіть до відомого успіху футуризма. Але ворожнеча ся існувала завжди.

Пушкін говорить —

... Дорого творенье,
Пока на пламени труда
Кипитъ, бурлитъ воображенье,
Оно застынетъ, и тогда
Постыло вамъ и сочиненье.

Такий прикрий, але непереможний факт „безсилле слова“, викликає крім прокльонів —

„Погибни, голосъ мой і ты — о призракъ ложный,
„Ты, слово, звук пустой!..“

ще й велике бажання, як-небудь уникнути його, обминути. „О, если бы безъ слова сказаться душой было можно!“ — плятовічно мріє поет.

Як побачимо на прикладі футуризма — люди від цього плятовічного мріяння перейшли нарешті до реальних спроб обминути „безсилле слова“¹⁾, або принаймні, пригасити і зробити його не таким болючим, бо —

Надоѣла стоуетная ложь, —
Утомили страданія душъ.

II.

Весь в цілому футуризм можна розглядати як велику спробу обминути безсилле слова і дати змогу собі висловлювати свої найтонь-

¹⁾ Про безсилле слова можна докладнійш прочитати у Гарнфельда: „Вопросы теории и психологии творчества“, у М. П. Кленского: „Вѣстникъ знанія“, 1912, 12; у журналі: „Бюллетени Литературы и Жизни“, 1913, 20.

ші, найтуманніші почуття і думки, які зароджують ся десь там в глибині душі і так важко формулюють ся блідим і грубим словом.

Пусть не рвутся трепетныя нити
Между мной и всей болью земной —

проголошує один із футуристів (М. Моравская). Найталановитіший з них, Игорь Свєрєянїнъ, говорить про свої мрії і вказує на їх невідповідність, неясність у таких словах:

Мои мечты... О, знаешь ихъ ты, —
Они, полсны, какъ намекъ...
Ихъ понимаютъ только пихты.
А человекъ невдомекъ...

Переїдемо до тих спроб, якими футуристи на їх думку, знищують се „безсилля слова“ і досягають правдивого виразу, досягають свого вартого івальби, бажання —

Всѣ краски ложныя украсть
Со всѣхъ палитръ.

Слово за ними. М. Россіянський пише: „Ми не досить глибоко визнаємо різницю між матеріалом і формою. Матеріал вірша: ритм, слово, рима. Форма вірша: не просте зєднанє елементів матеріалу, але де-що нове з цих елементів зєднанє. Матеріал, як тіло, тимчасовий і глінний; форма ж вєтлійна назавше. Писати сьогодні по Пушкінському, то-б-то користуватись словами, ритмами і римами Пушкіна, зовсім не значить творити ту форму, той дух, які творив він, — не гляючи на зовнішню однаковість елементів, елементи будуть уже інші, змінені часом і будуть утворювати вже й иньшу форму“. Як бачимо, М. Россіянський побиваєть ся іменно про схороненнє „духа“ твору то-б-нак того незловимого, тонкого, як аромат троянди, настрою, що насичує кожний художній твір і являєть ся його „душею“. Сю „душу“ твору, сей тонкий настрій футуристи й вважають за зміст його.

Рюрик Івнєв каже —

Я понялъ только одно: в
Что всѣ мысли — облачные ключья,
А главное это дно.

— „дно“ душі, серця, думок, почувань, — добавимо ми від себе для ясности.

У сучасного чоловіка занадто глибокі затє і занадто непевні, неясні чуття. Вони, — неоформлені словом, — тільки угадують ся інтуїцією душі і такі, неоформлені, просять ся з серця. У футуристів,

спеціально колупаючих свою душу у шуканнях за такими чуттями, — вони ще більш розвинені і багаті. Душа футуриста — се широка просторинь між двох берегів, се arena боротьби між Субєктом і Обєктом на сій арені, кажучи словами С. Городецького, „фіксуєть ся проти-стоянне Субєкта і Обєкта, крива їхнього напору і відпору, дісонанс їх взаємостинування в певний термін часу“.

І зрозуміла ся боротьба між Субєктом і Обєктом, бо се ж бо-рють ся думка і слово, чуття і слово. „Мір, которий оно изобража-єть, это зыбкій, еле удовимий, м'яняющийся и подвижной мір. Это поле битвы между Субъектомъ и Обьектомъ“ каже С. Городецький про футуристичне мистецтво. Значить матеріалом мистецтва футуристів являють ся такі тонкі і глибокі, неоформлені чуття, які „неясны, какъ намекъ“, які беруть ся з непізнаної глибини духа. Футурист ви-магає правдивого виразу для дрібниць і для величнього; він вимагає, кажучи за Н. Єврейновим, — що би цю картину твору було „внутри сознание: какъ будто видѣль солнце“.

Быть островзгляднымъ — нашъ первый доводъ.

Намъ день сегодняшний, а вамъ вчерашній.

Намъ своеволие, моментъ момента.

Имъ рѣжимъ лопасть, взвиваемъ башни,

Подъ нами нервная стальная лента.

— пише С. Третьяковъ, і підкреслює сей іменно нахил до загляду заная на „дно“. у глиб переживаннів і подій і до висловлювання своєї глибини у слові.

Звичайно, оскільки се досягаєть ся, се вже питання инше.

Бажаючи найправдівійше і найчистіше передати свої думки і чуття, футуристи додержують такого методу: вони виникаючі чуття не силкують ся старанно, як ремієник, велести у слова, а „хватають на легу и закрѣпляютъ вдругъ“, не додержуючись навіть внутрішніх звязків. Творчість набуває якогось рантового характеру. Що врешті утво-рюєть ся щось подібне до дятячого белькотання, — те їх ані триньки не обходить; важно те, що при сьому у їх утворюєть ся ілюзія, будім-то правдивість виразу осягнена (принаймні таке у їх субєктивне почуваннє), і буцім-то вірно передані „и темный бредъ души и травъ неясный запахъ“. Десь там в глибині душі ворухать ся чуття і думки, і от рантова творчість складає подібний твір: —

Звѣзда

мене

лирическая

на-а лобу

О,

смердюющему

потухає

дзвоним

смертнны	мэрты
дзвіны	гробннжнцы
наба-абатнны	влннза
гробннжнцы	мэнэ
мэрты	нз рота
мэрты	кншка.

Маєте, — се твір на російській мові одного з футуристів (С. Подгасевскій), що сам живе в одному з глухих закутків України, на Полтавщині, має там свою власність, без сумніву з діда-прадіда природний українець по походженню. І от, маєте, як у сьому наведеному уривкові (БН есе ЕР) мимоволі у автора виявилось його національне обличчя. Хіба ж се російська мова?*

На мою думку сей уривок своєю мимовільною національною фізіономією підтверджує оскільки глибоко із душі футуристи беруть свої чуття. Що врешті виходить зкийсь белькіт дитячий, якась народія на літературу — те залежить від непевности переживаннів автора і в нашій міркування не входить бо футуристична література зільки для футуристів і даремно шукать нам, простим смертним, у тій змістї і розуму. Органічно вчує ними „безсилля слова“ — викликало бунт, котрий народив крайности і ексцеси. За сей бунт — С. Гороненський ладний простити їм навіть і настирливе безглузде —

„Лнвуя вѣще: розумъ бѣсноватый
„Издавна былъ блажайшимъ къ бытію“.

III.

Цікаві для нас розуміння і практику слова знаходимо ми у футуристів. Слово у їх класифікуеть ся так: слово-запах, слово-звук, слово-зміст і слово-образ (В. Шершеневич). Таке розуміння і класифікація слова сприяє найбільшій здібности його до вислову переживаннів. Але се ж дає і право вільного поводження з мовою, бо, „жонглировать словами“ — запахами, звуками, змістами, як чимсь, ще далеко не сталим і не викінченим, — легко і вільно. А. Кручѣныхъ в своїй „Декларации слова, какъ такового“ від 19 зир. 1913 року пише: „думка і мова не в силі поспішати за переживаннями натхненого, тому мистець вільний висловлюватись не тільки зачальною мовою (понятія), але й особистою (творець — людина індивідуальна), і мовою не мающею певного значіння (не застиглою), надлюдською. Загальна мова спутує, особиста ж дає змогу висловлюватись повнійше“. Чудові слова! Чи не те ж саме я писав вище, коли розказував про „безсилля слова“!..

Так — „думка і мова не в силі поспішати за переживаннями натхненого“, — се діловито правда, і не що лише, як мова і при-

мусила Тютчева з білою душевною сказати, що „дмсль изреченная есть ложь“. Се ся прикра правда примушувала стогнати Лермонтова: „слово не нахожу и в этот мигъ готов пожертвовать собой, чтобы хоть — какъ-нибудь, хоть тѣнь ихъ передать въ другую грудь“, — се ж і єсть „безсилле слова“.

В другому місці („Взорваль“) у того ж А. Крученихъ знаходимо ще більш прозорі натяки на „безсилле“, а далі й на „муки слова“. „Переживаніє не укладається въ слова (застывшія, понятія) — мука слова — гносеологическое одиночество. Отсюда стремленіє къ заумному свободному языку; въ такому способу вираженія прибігаєть человекъ въ важныя¹⁾ минуты“.

Більше сказати, ніж сказано у сих словах, — здаєть ся не можна. Прямо сказано і про „бесилле слова“ і про залежне від нього стремління футуристів шукати нових слів, нової мови, замієць безсилої.

Я многого не говорю
Даже стихотворенью.
Которое творю.
Прохожу мимо (Рюрик Івнев).

Не говорять, звичайно, тому, що не в силі сказати. А такий компроміс хіба може бути залишеним! Ні, поет, страдаючи, прагне істини, правди і доходить її яким-би то не було шляхом, хай лише він буде творчим. І от утворюють ся нові слова. Утворюєть ся нова мова. Утворюють ся своєрідні ритм і рима.

„Слова умирають, міръ вѣчно юеть“ — говорять далі А. Крученихъ в своїй декларації, „Художникъ увидѣль міръ по новому и, какъ Адамъ, даєть всему свои імена. Лилія прекрасна, но безобразно слово лилія, захватанное и „изнасилованное“. Поэтому я называю лиліе еун — первоначальная чистота возстановлена“. Так, по такому рецепту творять ся слова; щоб влучно сказати не можна, зате з варти похвальби відвагою і єумліннем.

Такого самого рецепту: — давати нові імена і нове розумінне річам, додержують ся футуристи і в інших галузях мистецтва, в скульптурі, малярстві, будівництві і навіть в музиці.

Збираючи до купи все, що я сказав, не можна ще раз не повторити, що, дійсно, футуризм весь в цілому можна розглядати як велику євробу обминути і знищити велике, органічно вчуте „безсилле слова“. Футуризм — се бунт проти безсилої мистецтва, безилої слова.

¹⁾ Себ-то в хвилі, коли треба буває передати словом піднесні, незвичайні чуття і думи, ускладнені і рідко відомі людям.

Перша нарада природників України

На першого серпня мало ся скликати з ініціативи Природничої секції Наукового Товариства в Києві перший зїзд природників України. Першого ввечері в Українському клубі повинна була відбутися товариська зустріч членів зїзду, а з 2 о 11 годині — відкриття зїзду. Так мало бути, та не так склало ся! Не одбула ся товариська зустріч, бо не була дозволена а замість зїзду одбула ся лише нарада бо на зїзд прибуло всього 30 чоловіка... зважаючи на свою нечисленність і на те, що зїзд повинен вирішити важливі питання, прибувши не зважили ся назвати себе зїздом. З огляду ж на необхідність вирішення багатьох питань рішено скористатися тим, що все таки люде зіхали ся з різних місць і обміняти ся думками по головним питанням. Тому ухвалено було, аби доклади було прочитано тільки на загальні теми, та крім того утворені дві найпопулярніші секції — секція термінологічна, та секція охорони природи і зїзд перетворив ся в попередню перед зїздом нараду.

Робота перед нарадою стояла велика. Як не обмежила межі своєї діяльності нарада, зовсім не торкнувшись докладів суто наукового змісту, природникам України, що зібрали ся перший раз потрібно було намітити завдання й майбутній шлях своєї діяльності. І коли ми придивимось до тих докладів, що були заслухані, то відразу побачимо як широко мало ся охопити життя природників на зїзді. Так, починаючи з визначення завдань природознавства на Україні, — („Задачи естествознания на молодой Украинѣ“ докл. проф. В. І. Талієва), логічно звязуючи одне питання з другим, було прочитано ряд докладів про: поширення розвою природознавства — (доклади: „Выработка мѣръ къ развитію естествознания на Украинѣ“ — прив.-доц. В. Л. Личковъ; „В справі розвитку популяризації природознавства“ — Красівський Л.) вивчення й дослідження природи України (доклади: „Повернення наукових природничих сил України до дослідження її території“ — О. Яната, „Музейна справа на Україні — проф. П. Тутківський, і інші); охорона сеї природи (Охрана природы на Украинѣ и в Росіи — проф. В. И. Талієв; Про Геологічні забутки природи України — пр. П. Тутківський, Охрана памятниковъ природы на Полтавщинѣ — Николаевъ В. Ф.). Далі, в звязку з можливістю й необхідністю утворення вищої української школи йде доклад проф. В. Дубяньського. — „Розвій вищої національної української школи та обслуговування її й інших наукових та педагогічних

інституції науковими силами“. Поруч з сим нарада звернула особливу увагу на справу з українською науковою природничою термінальною. Утворивши секцію, вона заслухала цілий ряд докладів („Наші найблизчі завдання“ — Корнієнко С. і „Сучасне становище справи розроблення української природничої терміналогії і історія її розроблення“ — О. Яната. „Къ вопросу объ украинской естественно-исторической терминологии“ — Николаевъ В. Ф. та інші) і в кінці розглянуто питання про об'єднання природників, і справу утворенням академії наук. — „Об'єднання и організація естествоиспытателей Украины“ — Проф. В. Вернадський, та академія наук доклад проф. В. Вернадського.

По багатьом питанням винесені резолюції. Правда сі резолюції мають характер тимчасовий, перший зїзд природників, що має бути скликаний на Різдво, повинен се все переглянути, але ся праця не пропаде даром. І хто знає, може й краще, що нарада мала не багато людей? Принаймні уважійше можна було зупинитись на кожному питанні, люде слухали лише ті, кому се цікаво й кого се болить. З наведених же докладів ясно видно, що кожне питання, як і кожний доклад повинен цікавити природника — українця хто б він не був, чи то представник чистої науки, чи представник прикладної науки, чи то педагог. І багато дійсно цікавою й характерною виявилось на сій нараді!

Виявило ся, що, не дивлячись на більш менш давнє існування Київського університету, — він доси не спромів ся дослідити як слід, в повноті, околицю флору. Чернігівська губ. з флористичного боку майже не відома. Коли маємо досить порядні геологічні й географічні досліді на Волині, то се праця не університету — а „Волинського О-ва естествоиспытателей природы“. Коли ми маємо переведені ботанічні досліді на Харківщині — то се знову заслуга земства, а не Харківського університету. Університети зовсім одірвані від місцевого життя й природи і тої користі, яку вони могли б дати, вони не дають і третини. Се досить яскраво довів проф. Таліев в своїм докладі, де він зазначив до того ще необхідність тісного поєднання з місцями, необхідність „пустити коріння в нарід — і вищій науці жити ся здоровими й споживними силами, що йдуть з низів. Тоді не буде українська наука такою, як була російська. Часом дивувала світ своїми здобутками і в той же час, як порівняти її з рослиною, мала розкішні віти, чудові пахучі квіти, та слабе коріння, що ледве входило в землю (народні маси й місцевий край) — і дякуючи сьому, так легко розпала ся Росія, бо не було природного культурного поєднання всіх мас. Ось щоб не було сього на Україні, ми повинні використати сей досвід і піти новим шляхом“. Се був гарячий заклик до всіх, хто живе на

території України, працювати на користь цієї України, захопить як можна більш широкі маси, піднести їх на відповідну височину. Видимо людина проаналізувала сучасні події й не будучи українцем, як природник, підійшла до питання про мову, про значінне досліджування свого краю для народу і тому закликала рішуче всіх піти новим шляхом. І як відповідь на сей заклик були майже пусті лави залі засідань!

Далі зазначу цікаві доклади про музейну справу. Про значінне взагалі місцевих — музеїв, їх організацію, матеріял котрий там повинен бути зібраний говорив проф. П. Тутківський і яскравим підтверженням слів професора був доклад д. Николаєва, в котрому він подав відомости з життя Полтавського губерніяльного музею. Д. Николаєв зазначив, що зроблено сим музеєм, який зібрано матеріял, як зберігаєть ся, що можна з раритетів природи в садку при музеї і яку культурну роллю відіграє музей — подавши цифри, числа відвідувачів музею, окремих осіб та екскурсій селянських шкіл. Замічу ще серію докладів про охорону природи. Кожний з них був цікавий тим, що подавав відомости про той, або другий куточок України, котрий ще заховав більш менш свій природний вигляд і котрий ще не знищала все підвелоюча культурна рука людська. Інші читання, не даючи нічого нового з боку принципового, були цікаві тим, що зараз, при будові нового державного життя, вони як раз повинні й стояти на часі і може є можливість здійснити багато того, чого за життя під Росією не можна було. До таких належить охорона природи, питання про асоціацію природників України, й інші. Всі ці читання наради рішила позитивно. Що до охорони природи, то зазначила необхідність такої охорони, намітивши ті місцевости, котрі бажано було б заказати, запропонувала утворити, навіть інститут інспекторів охорони природи. Ці інспектори повинні дбати про охорону природи, маючи на се відповідне законне право й силу, повинні поширювати ідею охорони природи шляхом читання лекцій, докладів, закладанням товариств любителів природи, улаштуванням з'їздів. Цілком зрозуміло, що інспектором може бути людина, що відзначила ся в роботі по охороні природи людина, що знає місцевий край.

Окремо стоять резолюції, що до термінології природничої. Тут народа визнала необхідним, як мога швидче прискорити сю справу й просила відповідної допомоги від зацікавлених міністерств. Вітає всяку приватну й громадську ініціативу в сій справі і бажає: 1) щоб широка приватна й громадська ініціатива й активність провадилась координовано з працею центра (термінологічна комісія природничої секції Наук Т-ва в Києві): 2) щоб термінологія видавалась з зазначен-

нем всього сирового матеріялу й вказівками на джерела і 3) щоб в скорім часі був заснований орган присвячений питанню термінології.

Ось, що в головних рисах зробила нарада за 6 день своєї роботи. Звичайно, робота могла бути більш корисною, як би відбула ся не нарада, а повноправний зїзд. І само собою просить ся питання, чим пояснити таку нечисленність зїзду? Адже природники повинні були зацікавитись сим зїздом, бо як бачимо питання на зїзді обговорювали ся першої ваги і такі, що не були вирішені ні у нас, ні в старій Росії? Потребу ж вирішення їх відчував кожний давно? Далі, педагогі не маючи термінології природничої української де б, здасть ся, могли одержати компетентну відповідь, як не на зїзді? А між тим ми маємо лише 30 чоловік. В самому Києві природників в декілька раз більше, коли порахувати вчителів вищих, середніх шкіл, агрономів, лісників, що скупчені по центральних установах, та працівників сільсько-господ. станції. Де ж вони були? Може їм помішав приїхати залізничний страйк? (а він дійсно багатьом з провінції не дав можливости приїхати). Може вони не були вчасно повідомлені? Ні, причина тут глибша й полягає вона в тому, що зїзд був український, що на своєму зїзді доведеть ся говорити про справи тої країни, з існуванням котрої вони й досі помириться не можуть. На жаль наука не аполітична і в неї, як і всюди замішалась політика. І нам, українцям, сей зїзд на віч показав, як тяжко буде здобувати права громадянства молодій українській науці. Старі рутинери й доктринери звикли до певних форм і традицій—не можуть помириться з якою то там українською наукою, тим більше, що вона не має навіть термінології. І коли пр. Дубяньський читав доклад про народний український університет, мені було жаль, що він перетворюєт ся в державний, на правах звичайних. Неминуча, жорстока конкуренція буде поміж сим університетом і російськими. Ми ж не маємо необхідної кількості людей, з науковими степенями. Наукові наші сили занадто молоді і кожна їх помилка, кожний нецелений крок і рух буде помічено й зараховано яко нездатність до праці, кар'єризму і т. иньш. Правда, молоді сили повинні бути живіші й дужчі, та чи вистарчить у них сили працювати в необставленому університеті, вчити й самим вчити ся. Чи не за багато на себе беремо? Адже конкуренція буде колюсальна не тільки поміж університетами, а поміж кожною природничою інституцією старою зросійщеною й молодого українською, бо, майте на увазі, панове українські природники, на перший зїзд прибуло лише 30 осіб.

БІБЛІОГРАФІЯ

Н. Романович-Ткаченко. Життя людське. Збірка оповідань. Вид. Січ № 32. 1918 р. Черкаси. Стор. 255. Ціна 4 р. 45 к.

Життя людське — назвав автор збірку своїх оповідань і ся назва дуже добре відповідає змісту цієї книги, бо всі оповідання (їх 28), крім лише двох („Богиня революції“ і „Туга“ — поезії в прозі), образки життя, малюнки життя з його горем і радістю, дрібними щоденними турботами і високими пориваннями. Се ціла епоха від першої революції („3 днів боротьби“) до другої і визволення народів з під важкого іга („3 днів волі“, в назвах певний паралелізм). Ми знаходимо тут всі перипетії пройденого шляху, боротьба і розчарування, образки з життя в тюрмі, труси, арешти. Часто автора вражає глибокий контраст безжурного забезпеченого життя з жахом реакції (напр. „На балконі“), спиняєть ся на неможливости утворити гармонійне життя в тій обстанові, яку утворив старий режим. З особою любовю малює автор родинне життя і зо-крема дітей: сі оповідання оповиті теплом та любовю (напр. „біля родинного огнища“, „Нінусь. Юресь. Петрусь“). З такою ж любовю намальована і іділія з гуцульського життя — „Добрий вечір“. Взагалі твори Н. Романович-Ткаченко перейняті гуманністю і любовю до життя й людей. Почуваєть ся, що багато з написаного пережито самим автором. Вітаємо замір вид. „Січ“ зібрати твори автора, розкидані по різних часописах за останні десять з чимсь років і предложити їх читачам в одній книзі. Г. Г.—а.

М. Сумцов. Начерк розвитку української літературної мови. Видавництво Союз Харківського кредитового союзу кооперативів, 1918 р., стор. 20 + додаток 20. Ціна 1 р. 75 in 8.

Сей начерк написаний гарною мовою, але не дає такої картини розвитку українського літературного язика, якої ми б бажали бачити хоч би в тій маленькій книжці, яку зладив шановний професор, від якого, як великого знавця української літератури, хоч і не спеціаліста фільольога, ми маємо право потребувати більш цінного нарису. Тим більш ми маємо право сього ждати, про що знає і сам шановний професор, бо він писав досить широку рецензію на працю П. Житецького „Енеида Котляревского и древнѣйшіи список ея въ связи съ обзором малорусской литературы XVIII в.“, К. 1900 р., в котрій ми знаходимо досить просторний науковий дослід про українську книжну мову в XVIII в. Сьому ж питанню присвячені і IV й V частини звітної статті Ол. Богумила і П. Житецького, уміщені в Україні за 1914 р. ч. II, а між тим в своєму начерку проф. Сумцов каже, що для української літературної мови XVIII в. майже зовсім бракує наукового пояснення, як вона з протягом часу складала ся (17 стор.). Далі не зо всіма вказівками професора можна погодитись: так, напр., твори ченця Климентія крім „Основи“ видані ще з пердмовою і ак. Перетцом (Львів 1912 р.), а невідомі його вірші надруковані В. Доманицьким в

„Записках Наукового Товариства імені Шевченка“ т. 81. В перешоті „головних наукових розвідок про українську літературну мову“ не указані дуже цінні праці Смаль-Стоцького на німецькій і українській мові. Не можна також погодитись і в тому з професором, щоб Лесю Українку називать поетесою в епічному напрямку, а Олеся — поетом політиком, а особливо з тим, що каже професор на стор. 20 про прозову українську мову в XIX в. По його думці, „прозова (українська) художня мова далеко більш одноманітна, ніж віршова. Як направив її талановитий знавець, Квітка в 30 — 40 роках, так вона і йде з невеличкими одмінани — здебільшого у Коцюбинського, Франка, Яворницького, Хоткевича“ (стор. 20). З сим поглядом ніяк не можна погодитись: прозова українська художня мова за другу половину XIX і початок XX в. зробила великий крок наперед, і ніяким способом не можна рівняти спокійного, трохи сентиментального стилю Квітки, відповідаючого тодішнім обставинам життя, з трохи нервовим імпресіоністським стилем хоч би у Коцюбинського і зовсім таки бурхливим горючим стилем Винниченка. Правда, в кінці начерку і сам автор робить неначе поправку до своєї попередньої думки, кажучи, що „прозову мову в значінні художнього оброблення в значній мірі посунув Коцюбинський“ додавши їй багато м'якого почуття, напр., в чудовім по красі оповіданні „Лялечка“ (стор. 20). Цікавими в книжці проф. Сумцова являють ся ті сторінки, де поважний професор торкаєть ся тих жерел, на основі котрих може витьворювать ся термінологія сучасної української мови для різних інституцій. Такими жерелами являєть ся словник Манджури в II т. Сборника Харьк. Истор.-Филол. Общества 1890 р., словник в додаткові до „Основи“ 1861 і 1862 р. (тільки не 1860 р. як помилково указано в „Начерку“, бо „Основа“ в 1860 р. не виходила), словник старої письменної української мови по рукопису XVII в., надрукований П. Жигецьким в Київській Старині за 1888 р., вірші Климентія, де ми знаходимо багато термінів для різних галузів нашого життя, словник Василенка „Къ вопросу о толковом словарѣ украинской народной терминологіи“ (XIII т. Сборника Харьк. Ист.-Филол. Общества 1902 р.) і його ж в тім же томі „Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи въ Полтавской губ.“, — ми б тільки до сього покажчика додали і наші звісні старі словники Л. Зізанія і Помви Бернада XVII в., в яких ми багато можемо знайти матеріалу для словаря української мови.

Особливо ж для сучасного моменту мають велику вагу ті слова, які каже шановний автор, впоминаючи статті М. С. Грушевського, котрі він дав десять років тому назад в „Раді“. Там М. Грушевський писав, що тепер українцям треба залишити всякі гострі суперечки про мову і правопис, і не тратити на се своїх сил. Звісно, се не значить, що вчені не повинні зайнятись питаннями про український правопис і не дбати про те, щоб його установити, — але не треба в сьому ділі становити дуже гостро се питання і за всякі дрібниці підіймати великі суперечки, памятаючи, що і в російській літературі правопис, вироблений Гротом і затвержений Академією наук, завжди викликав нарікання, та й досі не утворений, як слід. Що ж до самої мови, то звісно, що її штучно творити не можна, вона творить ся

самим життям, і коли українська мова буде гучати скрізь: і в школі, і в різних інституціях, і на улицах, — тоді тільки серед таких живих обставин розвинується та українська мова, яка буде задовольняти всім потребам життя. Крім того, в нападах на сучасну літературну українську мову всетаки є багато непорозуміннь. Перш усього, наукові праці ніяким разом не можуть бути приступні простому народові та і тим інтелігентам, котрі не знають зовсім української мови або не знайомі з тими питаннями, про котрі говорить ся, як не всякий інтелігентний російський громадянин буде легко читати філософські або просто наукові праці, написані по-російськи. Часто приходиться чути такі слова: „пишіть, як писав Шевченко, от — Шевченкову мову я розумію, а писання сучасних письменників я зовсім не второпаю“. Але в усіх словах є багато помилкового або може і просто фальші. Перш усього Шевченко писав художньою мовою і не торкав ся наукових та публіцистичних питань. А крім того і Шевченко уживав різних чулих слів, котрі будуть не зрозумілі не тільки простому народові, але і деяким т. з. інтелігентам, напр. хоч би в тому уривку, який наводить проф. Сумцов:

в термах орґія. Горять
 Чертоги пурпуром і златом,
 Курять амфори...
 Співають гимн (стор. 19).

Закидають сучасним українським письменникам ще й те, що вони будим то держуть ся галицької орієнтації. Се не зовсім правда і в деякій мірі торкається тільки наукових праць, бо у нас на Україні до останнього часу майже зовсім не було наукових творів і вся термінологія вироблювалась в Галичині, але все се скоро перетворить ся життям, як що для сього будуть відповідні обставини. Треба тільки пригадати собі те, що робивсь в російській мові за царя Петра, коли в Москву нахлинули різні чужоземні слова.

Всі ці питання, котрі підймає д. Сумцов в своїй книжці і котрі мають таку велику громадську вагу, і надають його начерку той інтерес, з яким його прочитає всякий, хто цікавиться ся освітніми справами на Україні.

М. Марковський.

Д. Дорошенко. П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Товариство „Просвіта“ у Києві. 1918 р.; стор. 60; ціна 2 гривни 50 шагів

„Надумавсь я приховати в вашому музеї моє рукописне добро про мої наслідники“, писав Куліш В. В. Тарновському — синові за чотири місяці до своєї смерті. „Слово наше невмируще. Нехай же вони бачать, як працював предок їх, та й сами його робом працюють“. Так оцінював свою життєву роботу сам письменник. Ще не настав час для остаточного поцінування її тими „наслідниками“, про яких писав Куліш. Ми ще не маємо певної збірки джерел для біографії письменника, не маємо й повного видання його творів. Багато матеріялу

з його листування лежить ще надрукованим. Де-які моменти з його життя ще не освітлені, не розгадані. Величезна історично-літературна праця над Кулішем стоїть на черзі, але се не заважає тому, щоби наслідки попередньої праці були оброблені й тепер.

От як раз таким заміром підвести „ітог“ з'являється книжка д. Дорошенка. І се треба було б признати цілком своєчасним, бо вже чимало матеріалів надруковано після смерті Куліша, переважно в „Кіевской Старині“. Огляд діяльності письменника вже було зроблено двічі В. Шенроком та О. Маковеем, але після сього з'явилося ще кілька нових матеріалів. Про те д. Дорошенко мало чим доповнює біографії Шенрока та Маковея. Се головним чином треба зазначити його книжку. Д. Дорошенко не вичерпав усього матеріалу який тепер є про Куліша, навіть забув де-що з старого, що мали на увазі попередні дослідувачі. Так з листів Куліша д. Дорошенко серед своїх джерел не помічає листів до О. Бодяньського, уміщених в „Кіевской Старині“ за 1897 рік (№ 9 — 12), а зазначає лише ті, що друкувалися в 1898 році. Не скористовано також листів до Г. П. Галагана („К. Ст.“ (1899, № 9; 1902, № 1 1903, № 2), до Г. П. Данилевського (К. Ст. 1903, № 2). Зовсім не звернено уваги на дуже корисні листи Куліша до М. И. Гоголь, які надрукував д. В. Чаговець в „Чтеніях в Ист. Обществъ Нестора Лѣтописца“ (К. 1902, кн. XVI, вып. 4) та в збірнику, присвяченому пам'яті Гоголя (К. 1902 р.).

Треба зазначити теж, що деякі боки з діяльності Куліша залишилися майже цілком не освітлені. Іноді се залежить від того, що де-котрі питання взагалі не мають для сього освітлення певних джерел. Так ще досить з'ясована роля, яку відігравав Куліш у Кирило-Методієвському братстві. Досі не зібрані матеріали про Куліша, як книжок українських письменників, і вся видавнича діяльність його, все велике культурне значіння цієї діяльності залишалося без уваги.

Але д. Дорошенко звернув мало уваги й на науковий та художній бік творів Куліша: Куліш як ентограф, Куліш як поет, як письменник взагалі — ці теми не розглянуті в книжці д. Дорошенка. Через те й зміст книжки виходить переважно біографічний.

Про те й тут є хиби. Дуже дивно, як се можна в біографії Куліша дати так мало місць його дружині, відомий Ганні Барвінок, коли сам Куліш визнавав її велике значіння в своєму житті.

Зовнішнім фактам присвячено дуже багато місця. Біографія починається з предків Куліша і на дитячі роки відходить майже ціла перша глава. Д. Дорошенко стежить за кожним кроком, за кожним переїздом Куліша. І се на протязі лише 66 сторінок. Через те деякі відділи, які бажано було б бачити докладніш розробленими, дуже коротком переказують виключно зовнішній бік життя письменника. Ні політичних поглядів Куліша, ні поглядів на письменство взагалі автор книжки не дає. Тільки на добі перелому в поглядах Куліша д. Дорошенко зупиняється досить довго і освітлює їх цілком об'єктивно.

В своїй книжці автор має на увазі широкі кола читачів: се не наукова праця, а популярний начерк і через те треба зауважити мову книжки й стиль її. Біографія написана дуже стисло. Постать Куліша намальована сухо й не яскраво: за великою кількістю фактів, дат, назв

особа письменника ховаєть ся, блідійшає. Таким чином ми бажали б мати біографію великого письменника оброблену краще. Треба визнати, що за браком яких небудь книжок про Куліша й ся біографія знайде свого читача та принесе свій ужиток.

В. М'яковський.

Оксен Лола. „З історії українського соціалістичного руху“ Київ 1917 р. для культурно-просвітної комісії Всеукраїнської Ради військових Депутатів. Стор. 15, ціна 20 коп.

О. Лола в вищеназваній брошурі подає голі факти в хронологічному порядку, або скупі схематичні відомости про народження, зріст і ідейну кристалізацію сучасної найбільш активної і значної на українським виднокрузі Української Соціал-демократичної партії.

Сучасна У. С. Д. Р. П. витворилась з Р(еволюційної У(країнської П(артії)) і пережила еволюцію від романтично-бунтівницьких настроїв до класової свідомости і марксизму.

Початок партії завязуєть ся ще в 1900 році, отже партія незабаром закінчить друге десятиліття свого існування і могла би вже спромогти ся на певним робом опрацьовану історію свого розвитку.

Брошура О. Лола не дивлючись на свою скупість і схематизм — має своє певне значіння для ознайомлення минувшини У. С. Д. Р. П.

П. Понятенко.

І. Чопівський. Економічні нариси України. Київ 1918 р.

Будучність наша криєть ся в природніх багатствах нашої землі; знати ґрунт, з якого виростатиме наша міць, се обовязок кожного громадянина. На превеликий жаль, про свої матеріяльні сили, так саме, як і про духовні, ми знали й знаємо далеко менше, ніж той чужоземний капітал, котрий визискує наш край і нарід.

Зазначена вище брошура торкаєть ся як раз сеї пекучої теми; в ній зустрічаємо відомости, що до багатства української землі, котре ховаєть ся в бурій, сірий (торф), білий та зелений (енергію великих та меньших водоспадів), сіль, глину, будівельні матеріяли та иньше. Навіть з сих далеко не мовних невеличких начерків стає ясным, яку велику й світлу будучність міг би мати нарід, коли б виявив хоча б якесь напруження, що до організації й розуміння тої ролі, яка припала йому на долю. Але можливо й те, що мешканці сеї країни, яку ще Геродот назвав „країною меду й молока“ опинять ся в стані поневолених, коли у нашої інтелігенції неvistарчить розуму направити народні сили по шляху дійсного розвитку та справжнього розуміння світового закону.

Поминаючи наше традиційне хліборобство, садівництво та взагалі продуктивність зверхнього шару землі, — не можемо не помітити, що найблизча будучина несе Україні величезну індустріяльність, а ра-

зом з тим і нову спокусу нашій культурі й народові. Коли національнi сили не згуртують ся, коли не скристалізують ся національний дух, — тоді можемо сміло слово *Україна* замінити словом: *міжнародний ринок* з „інтернаціональним“ капіталом: німецьким, французьким, єврейським, московським, англійським, польським, американським, — і все се буде звати ся „Україна“.

І. Кончі.

Германская бѣлая книга. Обмѣнъ дипломатическихъ депешъ — Berlin s. a. 8° с. 48. — Тайные документы изъ архива Русскаго Министерства Иностранныхъ Дѣлъ — Berlin s. a. 8° с. 55. — О. С. Чемберленъ. По повсду войны. изд. 2. Berlin s. a. 16° с. 75.

За останні тижні до Київа прийшов транспорт німецьких пропагандійних видань на російській землі. Підчас Великої Війни можна було доновняти офіційні повідомлення російського уряду лише випадково рідкими німецькими газетами, або брошурами, тепер се можна зробити більш докладно з німецькими брошурами та памфлетами. Нарочно свідка великих трагічних подій невідступно турбує думка, хто ж виний в сій велетенській пожежі з такими важкими наслідками, але тепер поки-що вповні вірної відповіді найти не можна. Значені брошюрки знайомлять з дипломатичним листуванням 1914 — 1917, а брошура Чемберлена дає загальну характеристику німецького суспільства.

О. Г.

Кубанець. Отъ Екатеринодара до Мечетанской (два мѣсяца похода Кубанской и Добровольческой Армій) Ростовъ н/Д. 1918, стр. 48 ціна 1 р. 85 коп.

Після того, як Армія Кубанського уряду двічі, 24 та 28 січня 1918 року, відбила напади большевиків з Новоросійська — на Кубань були деинуті большевицькі загони з Донщини та Царицина, де большевики встигли вже були до того часу запанувати.

Маючи при собі армію в декілько десятків раз менш чисельну за большевицьку, до того ж слабо озброєну, бідну на гармати та набой, Кубанській уряд й Законодавча Рада Кубані примушені були вийти з Катеринодара 28 лютого на Закубання, тим більш, що на органи влади напірали не тільки большевики зо вні, але і в самому краю йшла руйнуюча, розкладаюча, шкідлива праця большевицьких агітаторів і прихильників сатрапів „Совнаркомів“.

З Закубані козаки намагали ся виперти большевиків з Катеринодара. В сьому їм допомагала армія Корнілова, яка по виході з Донщини була помандрувала на Кубань. Обидві армії, по сполученню були під командою генерала Корнілова.

Після цілого ряду битв з ворогом перевищуючим сполучену армію Кубанського уряду та Корніловців кілька разів, не маючи майже зовсім при собі гармат та набой, — сполучені армії все ж про-